אוניברסיטת אריאל בשומרון

עבודת שוות ערך תזה לתואר שני במחלקה למורשת ישראל

אילת קידר-גולדברג

מערך המצודות של ממלכת ישראל בעמק הירדן התיכון

מנחה: פרופ׳ דוד בן שלמה

אייר ה׳תשפ״ו

מאי 2026

מוקדש לזכר בני משפחתי שנרצחו על ידי המרצחים הנאצים:

מרדכי, רות, ולובה ציז׳יק, מלינוב אוקראינה, 1942.

לייקה (לבית אלקס), בובה, ומשה שוב, גרודנו, באלרוס, 1942.

אילת קידר-גולדברג 037385556

עבודה זו נכתבה בהדרכתו של פרופ׳ דוד בן שלמה, ראש המכון לארכיאולוגיה במחלקה למורשת ישראל.

תודות

תודות למנחה המסור של עבודה זו - פרופ׳ דוד בן שלמה מאוניברסיטת אריאל.

תודות לצוות הסקר הקבוע שלי מזה מספר שנים: יורם הופמן, רוני הופמן, אמנון הופמן.

תודות לפרופ׳ עמיחי מזר, ופרופ׳ יוסי גרפינקל מהאוניברסיטה העברית אשר ערכו איתי סיורים באתרים, התרשמו מהממצא, וזה מה שבסופו של דבר גרם לי להציע נושא זה כהצעת מחקר עם סקר כהשלמות לדוקטורט. פרופ׳ גרפינקל סייע בקריאת הקרמיקה וזיהה ממצא מן הניאולית הקרמי.

תודות נוספות:

ד״ר יונתן אדלר, פרופ׳ איציק שי, פרופ׳ אורן אקרמן, קטיה אלפבאום, ד״ר אחיה כהן תבור.

ד״ר אורטל הרוש, ד״ר עידו וכטל, פרופ׳ ליאור גרוסמן

ד״ר שי בר, פרופ׳ גרשון גליל, אבישי כהן.

ד״ר אסף קליינמן.

עופר נווה.

פרופ׳ אהרון מאיר.

מרינה בקר, ד״ר רון בארי, ד״ר סער גנור, יורם חיימי, מתן טולדנו.

ד״ר דרור בן יוסף.

בית שטורמן - עפרי לנסקי, עופרה ברעם (מנהלת).

מחצבות בית אלפא (רחפן RTK): ליאור קידר ונדב נהוראי.

תקציר

עבודה זו בוחנת מחדש את דפוסי הביצור, ההתיישבות והשליטה המרחבית של ממלכת ישראל בגבולה המזרחי, באזור עמק הירדן התיכון וצפון עמק בית שאן, בתקופת הברזל II. נקודת המוצא של המחקר היא כי אזור זה, שנתפס לעיתים במחקר כמרחב שולי ודל ביישוב עירוני מבוצר, מילא למעשה תפקיד חשוב במערך השליטה של הממלכה הצפונית. בניגוד לאזורים עירוניים ומפותחים יותר, כגון עמק בית שאן ותל רחוב, עמק הירדן התיכון מאופיין בתנאים טופוגרפיים ואקולוגיים מורכבים: פערי גובה חדים בין הרמות שממערב לבין הבקעה, מיעוט יחסי של מקורות מים קבועים, ערוצי נחלים עמוקים, אדמות בזלתיות קשות לעיבוד, ותלות בדרכי מעבר מוגדרות. תנאים אלו השפיעו על אופי ההתיישבות באזור, על בחירת מיקום האתרים ועל האפשרות לשלוט בתנועה בין ההר, הבקעה ועבר הירדן.

מטרת המחקר היא לבדוק האם ניתן לזהות בעמק הירדן התיכון מערך מבוזר של אתרים מבוצרים, מצודות ומצדים, אשר שימשו כחלק ממערך מרחבי של שליטה, פיקוח וניהול של ממלכת ישראל בתקופת הברזל II. המחקר מתמקד בארבעה אתרי מפתח: תל יששכר, חורבת זיוון, חורבת א-דיר וחורבת כוש. אתרים אלו נבחרו בשל מיקומם האסטרטגי, סמיכותם האפשרית לדרכים, שליטתם על פתחי נחלים ומעברים, קרבתם למקורות מים או לשטחים חקלאיים, והעדויות שנמצאו בהם לשרידי ביצור ולממצא קרמי מתקופת הברזל. לצד אתרים אלו נבדקה גם חורבת חרדון כאתר ביקורת, אשר ממצאיו אינם מאפשרים לשייכו בביטחון למערך תקופת הברזל II. המחקר מבוסס על שילוב בין סקרי שדה ממוקדים, תיעוד פני שטח, איסוף קרמיקה, צילום ומיפוי באמצעות רחפן RTK, יצירת מודלי גובה דיגיטליים וניתוח מרחבי באמצעות GIS. שיטה זו אפשרה לבחון מחדש אתרים שלא נדונו עד כה בהרחבה, או שלא הוגדרו בעבר כחלק ממערך ביצורי. בניגוד לסקר אזורי רחב הסוקר את כל תא השטח, המחקר הנוכחי התמקד בפוליגונים נבחרים, שנקבעו על בסיס היכרות מוקדמת עם השטח, מיקום טופוגרפי, עדויות אדריכליות וסמיכות לצירי תנועה. גישה זו אפשרה בדיקה מעמיקה של אתרי מפתח, אך גם מחייבת זהירות בפרשנות, שכן הממצאים מבוססים בעיקר על סקר פני שטח ולא על חפירה סטרטיגרפית מלאה. ממצאיו של המחקר מצביעים על אפשרות לקיומו של מערך יישובי-ביצורי מבוזר בעמק הירדן התיכון בתקופת הברזל II. מערך זה אינו מבוסס על רצף עירוני מבוצר או על קו ביצורים אחיד, אלא על אתרים קטנים ובינוניים הממוקמים בנקודות שליטה טופוגרפיות. חלק מן האתרים מצויים בפתחי נחלים היורדים מן הרמות אל בקעת הירדן, וחלקם קשורים לדרכי רוחב המחברות בין עמק יזרעאל, רמות יששכר, עמק הירדן ועבר הירדן. תל יששכר, חורבת זיוון וחורבת כוש נמצאים בקרבה לצירי תנועה חשובים, ואילו חורבת א-דיר עשויה לשקף נקודת פיקוח משנית או אתר הקשור לדרך קדומה שטרם זוהתה באופן מלא. מכלול הנתונים מלמד כי מיקומם של האתרים אינו מקרי, אלא עשוי לשקף היגיון מרחבי של שליטה בתנועה, במעברים ובמשאבים. הקרמיקה שנאספה

באתרים מצביעה על פעילות משמעותית בתקופת הברזל II, בעיקר בשלבי ברזל II א׳-IIב׳. השוואת הממצא למכלולי תל רחוב סייעה לדייק את התיארוך היחסי של חלק מן הממצא הקרמי. נוסף על כך, באתרים נמצאו עדויות לממצא מתקופות נוספות, המלמדות על שימוש חוזר, בנייה משנית, פגיעה מאוחרת ושינויים בתפקוד האתרים לאורך זמן. עובדה זו מדגישה את הקושי בזיהוי שלבי הביצור הקדומים על סמך פני השטח בלבד, אך גם את חשיבות הסקר ככלי לזיהוי פוטנציאל מחקרי ולבניית בסיס להמשך חפירות בדיקה. אחת התרומות המרכזיות של העבודה היא ההצעה לראות במצודות ובמצדים של עמק הירדן התיכון לא רק מתקנים צבאיים, אלא חלק ממערכת רחבה יותר של ניהול אזורי ספר. מיקומם של האתרים בסמיכות לדרכים, לשטחים חקלאיים, למקורות מים ולנקודות תצפית מצביע על תפקוד משולב: פיקוח על תנועה, בקרה על משאבים, הגנה על דרכי מעבר, ואולי גם ניהול כלכלי ואחסון. עדויות למתקני אחסון בתל יששכר ובחורבת זיוון מחזקות את האפשרות כי חלק מן האתרים שימשו גם לצרכים מנהליים וכלכליים, ולא רק לצרכים צבאיים. המחקר דן גם במקומו של הירדן כגבול וכמרחב מעבר. מן הנתונים עולה כי הירדן לא שימש רק גבול טבעי המפריד בין מערב ומזרח, אלא גם ציר המקשר בין אזורים שונים. דרכי רוחב שירדו מן ההר אל הבקעה, מעברות הירדן, והקשר לעבר הירדן, הפכו את האזור למרחב ספר פעיל ודינמי. בהקשר זה נבחנה גם שאלת עבר הירדן הצפוני והמרחב שבין ישראל, ארם-דמשק ואשור. העדויות ההיסטוריות והארכיאולוגיות מלמדות כי גבולות השליטה באזור לא היו יציבים או חד-משמעיים, אלא השתנו בהתאם להתפתחויות המדיניות, הצבאיות והאזוריות של המאות התשיעית והשמינית לפנה״ס. מחקרים עדכניים על עבר הירדן, ובהם המחקר על תל אל-עסארה, מחזקים את ההבנה כי בתקופת הברזל II התקיימו בעבר הירדן קשרים מקומיים ואזוריים בין אתרים שונים, וכי צירי מזרח-מערב לעבר בקעת בית שאן, תל רחוב והגליל היו משמעותיים להבנת המרחב כולו.

מסקנת העבודה היא כי בעמק הירדן התיכון התקיים ככל הנראה מערך שליטה טריטוריאלי מבוזר, אשר שילב אתרים מבוצרים, דרכים, מקורות מים, נקודות תצפית ומרחבי חקלאות. מערך זה אינו מעיד בהכרח על קו גבול רציף או על מערכת ביצורים אחידה, אלא על תפיסה מרחבית גמישה, המותאמת לתנאי השטח ולצרכים של ממלכת ישראל באזור גבול.

זיהוי האתרים כמצודות או כמצדים על בסיס סקר מחייב זהירות, והמודל המוצע בעבודה זו דורש בדיקה נוספת באמצעות חפירות עתידיות. עם זאת, מכלול הנתונים מאפשר להציע כי באזור זה התקיימה מערכת של פיקוח, תנועה וניהול, המשקפת רמת תכנון מרחבי ומנהלי גבוהה יותר מכפי שהוצע בעבר.

		עמ'
	רשימת איורים	
	רשימת טבלאות	
1.	**מבוא**	**1**
2.	**שאלות ושיטות המחקר**	**2**
2.1	שאלת המחקר	**2**
2.2	שיטות הסקר	**3**
2.3	אזור המחקר	**4**
2.4	סוגי אתרים במחקר בתקופת הברזל	**4**
2.5	מגבלות הסקר	**4**
3.	**התנאים הטבעיים ורקע על האזור**	**6**
3.1	המסלע	**6**
3.2	האקלים והמשקעים	**6**
3.3	מקורות מים	**7**
3.4	אגני ניקוז מרכזיים שאליהם מתנקזים הנחלים העיקריים	**8**
3.5	התאמת הקרקע להתיישבות בעת העתיקה	**8**
3.6	הדרכים	**9**
3.6.1	הצירים המרכזיים	**10**
א.	דרך אורך- מבית שאן לכנרת	**10**
ב.	דרך רוחב - ציר נחל יבנאל (ואדי פאג'אס / דארב אל-חווארנה)	**11**
ג.	דרך רוחב - נחל תבור	**12**
ד.	דרך רוחב - עפולה-א-טייבה-חורבת זיוון	**12**
ה.	דרך רוחב - מעבר הכרמל-הר מורה-נחל יששכר	**12**
ו.	דרך אורך מהתקופה הממלוכית: דרך הדואר (דארב אל-באריד)	**13**
ז.	הדרך שמגיעה מעמק יזרעאל לרמות אירביד, רמתה, ועבר הירדן	**13**
3.7	מעברות הירדן	**14**
4.	**סקירת היישוב והמקורות באזור** (תקופת הברזל II תתואר בהרחבה בהמשך)	**15**
4.1	תקופת הברונזה הקדומה	**15**
4.2	תקופת הברונזה הביינמית - EB IV	**15**
4.3	תקופת הברונזה התיכונה	**16**
4.4	תקופת הברונזה המאוחרת	**16**
4.5	התקופה הפרסית	**18**
4.6	התקופה ההלניסטית	**18**
4.7	התקופה הרומית	**18**
4.8	התקופה הביזנטית	**18**
4.9	התקופה המוסלמית הקדומה	**19**
4.10	התקופה הצלבנית	**19**
4.11	התקופה הממלוכית והעות'מנית	**19**

.5	**תולדות המחקר**	20
5.1	המאה ה-19, נוסעים ומטיילים באזור	20
5.2	חוקרים וסוקרים במאה ה-20	21
5.2.1	מגבלות כרונולוגיות ומתודולוגיות בסקרי עבר של תקופת הברזל באזור	21
5.3	חפירות באזור מתקופת הברזל I+II	22
5.4	אתרים מתקופת הברזל באזור הנחקר	25
5.4.1	אתרים מרכזיים	25
5.4.2	אתרים משניים	29
.6	ממלכת ישראל והאזור הנחקר	32
6.1	כרונולוגיה בתקופת הברזל	32
6.2	ממלכת ישראל, רקע היסטורי	34
6.3	גבולות ונחלות באזור לפי המקרא	38
6.4	האזור ממזרח לאזור הנחקר- עבר הירדן	41
6.4.1	תל זירעה בעבר הירדן, הנמצא מזרחית לאתרים במחקר	42
6.5	ממלכת ישראל בעמק הירדן התיכון	44
6.5.1	מקורות היסטוריים	44
6.5.2	ההתיישבות באזור בתקופת הברזל	47
א.	הרקע הכללי בלבנט (סוף תקופת הברונזה המאוחרת ראשית תקופת הברזל I)	47
ב.	הגליל התחתון ורמת יששכר - התמונה האזורית	48
ג.	תקופת הברזל IIא'+IIב'	48
6.6	דיון וסיכום	48
.7	**האתרים שנסקרו:**	49
7.1	**תל יששכר**	50
7.1.1	תיאור האתר	50
7.1.2	תולדות המחקר	50
7.1.3	מיפוי וצילום של האתר	51
7.1.4	ממצאים מהסקר	52
7.1.5	לוחות קרמיים של האתר	52
7.1.6	דיון	54
7.1.7	חורבת קיטה / אום קיט	54
7.1.8	תיאור האתר	55
7.1.9	תולדות המחקר	55
7.1.10	מיפוי וצילום של האתר	55
7.1.11	ממצאים מהסקר	56
7.2	**חורבת זיוון**	56
7.2.1	תיאור האתר	57
7.2.2	תולדות המחקר	57
7.2.3	מיפוי וצילום של האתר	59

7.2.4	תוצאות הסקר הנוכחי	59
7.2.5	לוחות קרמיים של האתר	60
7.2.6	דיון	64
7.3	**חורבת א-דיר**	66
7.3.1	תיאור האתר	66
7.3.2	תולדות המחקר	66
7.3.3	מיפוי וצילום של האתר	67
7.3.4	תוצאות הסקר הנוכחי	67
7.3.5	לוחות קרמיים של האתר	68
7.3.6	דיון	70
7.4	**חורבת כוש**	71
7.4.1	תיאור האתר	72
7.4.2	תולדות המחקר	72
7.4.3	מיפוי וצילום של האתר	73
7.4.4	תוצאות הסקר הנוכחי	74
7.4.5	לוחות קרמיים של האתר	74
7.4.6	דיון	76
7.5	**חורבת חרדון**	78
7.5.1	תיאור האתר	78
7.5.2	תולדות המחקר	79
7.5.3	מיפוי וצילום של האתר	79
7.5.4	תוצאות הסקר הנוכחי	80
7.5.5	דיון	80
7.6	**תוצאות הסקר**	81
7.6.1	**ממצאים מיוחדים**	81
א.	משקולות נול	81
ב.	אסטרגלים	82
7.7	**זיהויים אפשריים לאתרים במחקר**	83
א.	חורבת זיוון: "בֵּית פַּצֵּץ"	83
ב.	חורבות כוש / חירבת מנסורה: "לָקוּם"	83
ג.	תל יששכר "בית שמש"	84
7.8	אחסון במצודות	84
7.9	דיון מסכם על תוצאות הסקר הנוכחי לגבי תקופת הברזל	85
7.10	דירוג ודאות לכל אתר	85
8.	**סיכום: המחקר ותוצאותיו**	87
8.1	מטרות המחקר והמסגרת הכללית	87
8.2	תרומת הסקר	87
8.3	דפוסי ההתיישבות והביצור בעמק הירדן התיכון	88

8.4	דמיון בין מערך המצודות החדש בעמק הירדן התיכון לבין מערך המצודות מסוג רוג'ום מלפוף בבקעה	88
8.5	המצודות כמערך מנהלי, צבאי וכלכלי	88
8.6	תיארוך, חורבן ותהליכים היסטוריים	89
8.7	הירדן כגבול ומרחב ספר, ודרך בין לאומית מבית שאן עד הכנרת.	89
8.8	מסקנות	90
נספחים		92
1.	הצעה לזיהוי דרכים עתיקות בסמוך לאתרים	92
	דרך עתיקה בסמוך לרוג'ום פורייה	92
	דרך סמוכה ומתחם כניסה אפשרי לחורבת א-דיר	92
	אפשרות לדרך ליד חורבת זיוון	93
2.	חורבנות מתקופת הברזל לפי חפירות וסקרי עבר באזור המחקר	93
3.	תיארוך שכבות חורבן בתקופת הברזל בשיטה הארכומגנטית	94
4.	ניתוח נראות (Viewshed Analysis) בין האתרים במחקר ליישובי תקופת הברזל במרחב	95
5.	**קרמיקה שאינה מתקופות הברזל בסקר:**	98
5.1	תל יששכר	98
5.2	חורבת קיטה	100
5.3	חורבת זיוון	100
5.4	חורבת א-דיר	101
5.5	חורבת כוש	103
5.6	חורבת חרדון	105
5.7	דיון מסכם על תוצאות הסקר הנוכחי לגבי התקופות האחרות	106
ביבליוגרפיה		109

רשימת איורים

איור	תיאור	עמ'
1.1	מפת האזור הנחקר	1
2.1	אתרים מסוג שלוחה	4
2.2	אתרים מסוג תל	4
2.3	סימון פוליגון תל יששכר	4
3.1	מפה גיאולוגית של האזור הנחקר. מיפוי מחדש, על פי מפה של המכון הגיאולוגי של ישראל	7
3.2	מפת הזוויות באזור הנחקר. בצבע כהה מצויות הזוויות החדות שעליהן מצויים האתרים	8
3.3	מפת הדרכים העתיקות לפי דורסי, הסקר הבריטי, ומפות מנדטוריות.	10
3.4	מפת הדרכים העתיקות בתקופת הברזל II העוברות ליד האתרים במחקר.	11
3.5	הדרך שמגיעה מעמק יזרעאל לרמות אירביד ורמתה בעבר הירדן, מפה מ- 1901	12

3.6	מעברת הכפר עובדייה, על הירדן, שנות ה-20	13
3.7	מעבורת במפת מדבא, המאה ה-6 לספירה	13
3.8	מעבר בסירה וחבלים 1934-1939	13
3.9	מעבורות במפת הסקר הבריטי	13
3.10	מעבורות הירדן במפה לפי הסקר הבריטי	14
4.1	שבר אסטלה מצרית מהמאה ה-18, תל כנרות	16
4.2	חלק משבר במצרית המציין את שמו של רעמסס ה-4, תל דלהמייה	16
5.1	סקרי עבר שנערכו באזור	21
5.2	אתרי תקופת הברזל לפי סקרי עבר	23
5.3	קרמיקה מתקופת הברזל, תל קדש	25
5.4	קרמיקה מתקופת הברזל, תל קדש	26
5.5	רוג'ום פורייה ממצא מתקופת הברזל IIא'+IIב'	26
5.6	קרמיקה מתקופת הברזל II, תל ינעם Dehnisch 2005: 1	26
5.7	קרמיקה מתקופת הברזל, תל חדה	27
5.8	קרמיקה מתקופת הברזל, תל חדה	27
5.9	תל שמדין, חלק מקרנוס ברזל I	28
5.10	תל זן מערבי סיר בישול מתקופת הברזל II	28
5.11	קרמיקה מעין הידיד	28
5.12	קרמיקה מעין הידיד	28
5.13	קרמיקה משייח מזעית	29
5.14	קרמיקה מסירין	29
5.15	קרמיקה מאום אל סוויל	30
5.16	קרמיקה מעין שחל ג'	30
5.17	קרמיקה מואדי אל קסאב	30
5.18	קרמיקה ממרגלות המתחם	30
5.19	קרמיקה מחורבת עכין, גל	31
5.20	קרמיקה מחורבת עכין, צורי	31
5.21	קרמיקה מאל בירה, צורי	31
5.22	קרמיקה מעין בארה, גל	31
5.23	קרמיקה מחורבת צבון צורי	31
6.1	אתרים מרכזיים בממלכת ישראל	35
6.2	כתובת על ידית קנקן: "אחאב". נמצאה בתל אל חמה בסקר החירום	36
6.3	כתובת על קנקן עם החריטה "לנמש", חפירות תל עמל. מוזיאון תל עמל	36
6.4	חריטה על קנקן "לנמש", חפירות תל רחוב	36
6.5	חריטה על קנקן "לשקיאנמש", חפירות תל רחוב	36
6.6	חריטה על קנקן "לשקיא" חפירות תל עין גב	36
6.7	נחלות יששכר ונפתלי	39
6.8	מפת עבר הירדן בתקופת הברזל II	41

6.9	תל זירעה (Zirāʿa) מול האתרים במחקר	43
6.10	תל זירעה (Zirāʿa)	43
7.1	תל יששכר מבט מדרום לצפון, 2025	51
7.2	תל יששכר במפה מנדטורית	51
7.3	תל יששכר במפת הסקר הבריטי	51
7.4	תל יששכר, מתקנים שיכולים להתאים לממגורות מתקופת הברזל, בחלקו הדרומי מזרחי של התל, 2025	51
7.5	תל יששכר מבט מזרח למערב, רשות העתיקות המנדטורית 1922, תמונה צבועה	51
7.6	תל יששכר וחורבת קיטה, צילום אוויר 2025	51
7.7	תל יששכר מפת גבהים ינואר 2025	52
7.8	תל יששכר צילום רחפן ינואר 2025	52
7.9	תל יששכר מפת פני שטח	52
7.10	תל יששכר לוחות קרמיים (תקופת הברזל)	52
7.11	חורבת קיטה, צילום רחפן 2025	55
7.12	חורבת קיטה, מפת גבהים 2025	55
7.13	חותם מתל יששכר, צורי	55
7.15	מבט על חורבת זיוון מכביש 90 (מזרח למערב).	57
7.16	קרמיקה מחורבת זיוון, צורי	57
7.17	חורבת זיוון במפת הסקר הבריטי	57
7.18	צילום אוויר חורבת זיוון, מבט מצפון מזרח לדרום מערב	57
7.19	חורבת זיוון מבט ממערב למזרח	57
7.20	סכין נחושת נמצא סמוך לחורבת זיוון	57
7.21	חורבת זיוון, סוגר מזרחי חשוף.	58
7.22	מתקן לא ברור עם קיר 90 מעלות.	58
7.23	חורבת זיוון, מבנה שקרס	58
7.24	חלקה התחתון של חורבת זיוון.	58
7.25	חורבת זיוון מפת גבהים 2024	59
7.26	חורבת זיוון מפת גבהים 2024	59
7.27	חורבת זיוון צילום אוויר 2024	59
7.28	חורבת זיוון לוחות קרמיים (תקופת הברזל)	59
7.29	חורבת זיוון ארכיטקטורה מוצעת	65
7.30	חורבת א-דיר, צילום אוויר, מבט ממערב למזרח 2025	67
7.31	חורבת א-דיר, צילום אוויר, מבט ממערב למזרח 2025	67
7.32	חורבת א-דיר מפה מנדטורית 1942	67
7.33	חורבת א-דיר מפת גבהים 2024	67
7.34	חורבת א-דיר צילום רחפן 2024	67
7.35	חורבת א-דיר מפת גבהים	67

7.36	חורבת א-דיר, קרמיקה מסקר גל	67
7.37	חורבת א-דיר, מבט מערב למזרח	67
7.38	חורבת א-דיר, מבט מערבה	67
7.39	חורבת א-דיר, חלק מהמבנה בחלקו המזרחי	67
7.40	חורבת א-דיר, פינה של המבנה בצידו המזרחי 2025	67
7.41	חורבת א-דיר, חלקו הפנימי של האתר 2025	67
7.42	חורבת א-דיר, לוחות קרמיים (תקופת הברזל)	68
7.43	חורבת א-דיר ארכיטקטורה מסומנת	71
7.44	חורבת א-דיר ארכיטקטורה מסומנת - הצעה לקירות האתר מתקופת הברזל II	71
7.45	חורבת כוש במפת הסקר הבריטי	72
7.46	חורבת כוש במפה מנדטורית	72
7.47	חורבת כוש צילום אוויר, מבט ממערב למזרח, ברקע עמק הירדן (2025)	72
7.48	חורבת כוש צילום רחפן מבט מערב למזרח 2024	74
7.49	חורבת כוש צילום רחפן מבט מצפון מערב לדרום מזרח 2025	74
7.50	חורבת כוש צילום רחפן מבט מצפון מערב לדרום 2025	74
7.51	חורבת כוש מפת גבהים 2024	74
7.52	חורבת כוש צילום אוויר 2025	74
7.53	חורבת כוש מפת גבהים, מסומן תוואי תעלת ברניקי 2024	74
7.54	חורבת כוש, מבט ממזרח למערב. ייתכן כי זהו סוגר מתקופת הברזל II	74
7.55	חורבת כוש, תעלת ברניקי החותכת את האתר, 2025 מבט מצפון לדרום	74
7.56	חורבת כוש, תעלת ברניקי הכוללת טיח מקורי (צבע ורוד) 2025	74
7.57	חורבת כוש לוחות קרמיים (תקופת הברזל)	75
7.58	חורבת כוש ארכיטקטורה מסומנת	77
7.59	מפה מנדטורית (1942) המראה את חורבת חרדון, ומדרום חורבת חגל	78
7.60	חורבת חרדון מפת גבהים	80
7.61	חורבת חרדון צילום אוויר	80
7.62	חורבת חרדון מפת גבהים	80
7.63	חורבת חרדון במפה מנדטורית	79
7.64	חורבת חרדון מבט ממערב למזרח, ברקע עמק הירדן, ועבר הירדן	79
7.65	חורבת חרדון מבט מדרום מזרח לצפון מערב 2024	79
7.66	משקולות נול מגבס, תל רחוב, ברזל IIא'	82
8.1	האתרים במחקר לפי קנה מידה זהה : 1: 500	87
8.2	מצב המחקר בעמק הירדן לפני המחקר	91
8.3	מצב המחקר בעמק הירדן לאחר מחקר זה	91
9.1	רוג'ום פורייה לפני תחילת החפירה. מדרום אפשר להבחין בשרידי הדרך המקומית, מבט לדרום	92
9.2	מודל תלת ממדי, חורבת א-דיר מבט ממערב למזרח	93
9.3	מפת גבהים תלת ממדית, חורבת א-דיר מבט מצפון מזרח לדרום מערב	93

9.4	מפה מנדטורית המראה את הדרך העוברת בסמוך למצד א-דיר	**93**
9.5	מודל תלת ממדי, מבט מצפון מזרח לדרום מערב, הדרך המשוערת מסומנת	**93**
9.6	מודל תלת ממדי, מבט מצפון מזרח לדרום מערב, הדרכים המשוערות מסומנות	**93**
9.7	נראות (Viewshed) מחורבת זיוון. מסומנים כל האתרים מתקופת הברזל והאתרים במחקר	**96**
10.1	תל יששכר לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**98**
10.2	חורבת קיטה לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**100**
10.3	חורבת זיוון לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**100**
10.4	חורבת א-דיר לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**101**
10.5	חורבת כוש לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**102**
10.6	חורבת חרדון לוחות קרמיים - כל התקופות **(נספחים)**	**105**

רשימת טבלאות

מספר טבלה	**תיאור**	**עמ'**
1	אתרים מרכזיים מתקופת הברזל באזור המחקר	**25**
2	אתרים משניים מתקופת הברזל באזור המחקר	**29**
3	כרונולוגיה חפירות תל רחוב (2020)	**33**
4	כרונולוגיה נמוכה לפי פינקלשטיין (2013)	**33**
5	תל יששכר, ממצא תקופת הברזל סקר קידר-גולדברג וצורי	**56**
6	חורבת זיוון, ממצא תקופת הברזל סקר קידר-גולדברג וסקר צורי	**65**
7	חורבת א-דיר ממצא מסקר קידר-גולדברג וגל	**70**
8	חורבת כוש ממצא מסקר קידר-גולדברג וסקר סאריסאלו	**77**
9	חורבת חרדון ממצא מסקר קידר-גולדברג	**80**
10	טבלת דירוג ודאות לכל אתר	**85**
11	סקר קידר-גולדברג 2025 סיכום כללי	**86**
12	קשר עין בין מצדים ומצודות לבין אתרים נוספים מתקופת הברזל	**97**

1. מבוא

איור 1.1: מפת האזור הנחקר.

עבודת מחקר זו עוסקת בבחינת פעילותה של ממלכת ישראל בגבולה המזרחי, תוך התמקדות באזור צפון עמק בית שאן ועמק הירדן התיכון בתקופת הברזל II (המאות העשירית-שמינית לפנה"ס (איור 1.1). מטרת המחקר היא לפתח ולבחון מסגרת מחקרית חדשה להבנת דפוסי הביצור, ההתיישבות והשליטה המרחבית של ממלכת ישראל במרחב זה, באמצעות מחקר שדה ובחינה ממוקדת של אתרי מפתח.

אזור עמק הירדן התיכון, על אף חשיבותו הגאוגרפית והאסטרטגית, נחקר עד כה באופן חלקי בלבד, ובמיוחד בכל הנוגע לתקופת הברזל. המחקר הקיים מתבסס ברובו על סקרי עבר. פערים אלו בולטים במיוחד בכל הנוגע לזיהוי מערכי ביצור חוץ-עירוניים ולפרשנות תפקודם בהקשר של גבול מדיני פעיל.

המחקר הקיים מצביע על פער מרחבי בולט: לא אותרו מצודות מתקופת הברזל מצפון לעין רזאל (מצד מסוג "רוג'ום מלפוף", מערבית ליישוב רותם, בבקעה) עד לרוג'ום פורייה מאותו סוג שהתגלה ונחפר, וממוקם מערבית לדרום הכנרת (מרחק של כ-42 ק"מ). על רקע זה, המחקר הנוכחי נשען על סקרים ברזולוציה גבוהה, תיעוד שיטתי של פני השטח וניתוח טיפולוגי עדכני של הקרמיקה מתקופת הברזל IIא'-IIב'. העבודה מתמקדת בארבעה אתרי מפתח ובאתר ביקורת נוסף. הממצאים כוללים שרידי אדריכלות, קרמיקה וממצא נוסף שנאסף בסקר, והם נבחנים הן מבחינה כרונולוגית והן מבחינת תפקוד ומיקום טופוגרפי. הקריטריונים לסיווג האתרים במחקר זה אינם נשענים רק על הגדרות מינימליסטיות קודמות של "מצודות", אלא גם על זיהוי ארכיטקטורה, שינויים בפני השטח ומאפיינים מרחביים העשויים להעיד על פעילות ביצור ושליטה. גישה זו מאפשרת בחינה מחודשת של אתרים שבעבודות

קודמות לא הוגדרו כמצודות, אך ייתכן ששימשו בפועל כ"מצודות או מצדים" או כמרכיבים במערך הגנתי רחב יותר, כפי שהוצע לגבי חלק מתילי עמק בית שאן (בן-יוסף 2016).

במהלך עבודת השדה זוהו מספר אתרים אשר לא זכו עד כה לדיון מספק במחקר, ובהם חורבת זיוון, חורבת א-דיר, חורבת כוש, תל יששכר וחורבת חרדון. אתרים אלו ממוקמים בנקודות מפתח אסטרטגיות, בעיקר בפתחי נחלים ובשלוחות הצופות מזרחה, וחלקם כוללים מקורות מים קבועים. במספר אתרים זוהו חומות סוגרים וקרמיקה מתקופת הברזל, לצד עדויות לבנייה משנית מאוחרת אשר שינתה את המערך המקורי ופגעה ביכולת הזיהוי של שלבי הביצור הקדומים. מתוך מכלול נתונים זה נגזרות שאלות המחקר המרכזיות של העבודה: מהו אופיין של נקודות הביצור בעמק הירדן התיכון בתקופת הברזל II כיצד משתלבים אתרים אלו במערך השליטה וההגנה של ממלכת ישראל? והאם ניתן לזהות תפיסה מרחבית עקבית של גבול מזרחי פעיל, המבוססת על שליטה בצירי תנועה, בנקודות מעבר ובמרחב שבין ההר לבקעה? תרומתו העיקרית של המחקר היא בהוספת נתוני שדה חדשים ועדכניים, ובהצעת פרשנות מחודשת לדפוסי הביצור וההתיישבות בעמק הירדן התיכון. בכך מבקש המחקר להעמיק את הדיון הארכאולוגי וההיסטורי בגבולותיה של ממלכת ישראל ובאופי ניהולם בתקופת הברזל II.

2. שאלות ושיטות המחקר

2.1 שאלת המחקר.

עבודה זו בוחנת את דפוסי ההתארגנות המרחבית, היישובית והביצורית של ממלכת ישראל בגבולה המזרחי, במרחב שבין עמק בית שאן לעמק הירדן התיכון, בתקופת הברזל II (המאות ה-8-10 לפנה"ס). נקודת המוצא של המחקר היא כי תנאי הסביבה, הטופוגרפיה והמשאבים באזור זה יצרו מסגרת ייחודית, אשר חייבה פתרונות ארגוניים שונים מאלה המוכרים מאזורים פוריים ומישוריים יותר, כדוגמת עמק בית שאן שמדרום.

מבחינה סביבתית וטופוגרפית, אזור המחקר מאופיין במיעוט יחסי של מקורות מים קבועים, בתנאי יובש ובפערי גובה חדים בין קרקעית העמק (כ-200-275 מ' מתחת לפני הים) לבין רמות יששכר ורמות סירין שממערב (כ-290-350 מ' מעל פני הים). פערי גובה אלה, בסדר גודל של כ-550-625 מ', הגבילו תנועה חופשית, חקלאות אינטנסיבית והתפתחות של ערים גדולות ומבוצרות דוגמת תל בית שאן ותל רחוב. על רקע זה מבקש המחקר לברר האם מנגנוני השליטה של ממלכת ישראל באזור זה התבססו לא על קו ביצורים עירוני רציף, אלא על מערך מבוזר של אתרים קטנים, מצודות ומצדים, שמוקמו בהתאם לדרכים, לערוצי הנחלים, לנקודות המעבר ולמקורות המים.

לשם בחינה שיטתית של שאלה זו זוהתה רצועה באורך כ-42 ק"מ, המשתרעת מעין רזאל (חורבת א-

שאק) ועד רוג'ום פורייה. ברצועה זו נעדרות מצודות המתוארכות בוודאות לתקופת הברזל II. בתוך מרחב זה נבחרו לניתוח מעמיק ארבעה אתרים מרכזיים - חורבת זיוון, חורבת א-דיר, חורבת כוש, ותל יששכר - הממוקמים בנקודות שליטה אסטרטגיות.

חלק מן האתרים באזור המחקר סמוכים למקורות מים, לדרכים ולמעברים, ובחלקם זוהו שרידי ביצור וממצא קרמי מתקופת הברזל II. נתונים אלה מעלים את האפשרות כי חלק מן האתרים מילאו תפקיד החורג מיישוב מקומי רגיל, אולי במסגרת ארגון מרחבי, מנהלי או צבאי של ממלכת ישראל. עם זאת, המחקר אינו מניח מראש את קיומו של מערך גבול ממלכתי, אלא בוחן האם הנתונים הארכיאולוגיים והמרחביים אכן מאפשרים לזהות מערך כזה, מה היו מרכיביו, ומה היה תפקידם של האתרים השונים בו. שאלה נוספת נוגעת לאופן שבו ניתן לזהות, להגדיר ולאפיין אתרים ששימשו בתפקידי גבול. לצורך כך נבחן מכלול של קריטריונים, ובהם מיקום שולט במרחב, קרבה לדרכים ולערוצי תנועה, קשר עין בין אתרים, זיקה למקורות מים ולנקודות מעבר, מאפייני הביצור, גודל האתר, תוכניתו הפנימית ואופי הממצא הקרמי. בדרך זו מבקש המחקר לבחון האם ניתן לבסס הגדרה טיפולוגית ותפקודית של "אתר גבול", הנשענת על צירוף של נתונים ארכיטקטוניים, כרונולוגיים, טופוגרפיים ומרחביים. באמצעות שאלות אלה מבקש המחקר לברר האם ניתן להצביע על דגם מרחבי של שליטה ממלכתית במרחב הנחקר, ומהם המאפיינים המבחינים בין אתר גבול, אתר יישובי רגיל ואתר בעל תפקיד משני. בכך מבקש המחקר לתרום להבנת אופיו של הגבול המזרחי של ממלכת ישראל כמרחב של פיקוח, תנועה וניהול, ולא רק כקו תחום ומבוצר.

2.2 שיטות המחקר. בשנת 2021 החלה המחברת בסיורים באתרים מתקופת הברזל בבקעה, בעמק בית שאן ובעמק הירדן התיכון, בשיתוף פעולה עם יורם ורוני הופמן[1]. נערכו סיורים בלפחות כ- 130 אתרים שונים מתקופות הברזל, כולל עשרות תילים בעמק בית שאן ובעמק הירדן. התרשמנו כי חלק מהאתרים לא הוגדרו והובנו בסקרים קודמים בצורה מדויקת. לשם המחקר הוצאנו רישיון סקר (רישיון מספר **S-1386/2025**). הסקר כלל ביצוע סקרים נקודתיים בכחמישה אתרים בלבד ולא נערך סקר מקיף לכלל האזור (איור 2.3). סוג סקר זה שונה ממתודולוגיות סקר אחרות, כגון סקר הר מנשה, הסוקר את כל תא השטח ללא תלות בהימצאות עתיקות (זרטל 1996 : 15).

הסקרים בוצעו בסיוע מתנדבים, נאספו כל החרסים בשטח למעט חרסים קטנים במיוחד, ולא בוצע כל מיון בשטח. לצורך מיפוי מתקדם נעשה שימוש ברחפן מסוג DJI Phantom 4 RTK[2], המאפשר קבלת נתוני גובה מדויקים ברמת אבן בודדת באתרי הסקר. לצורך עיבוד הנתונים ויצירת מפות המחקר נעשה

[1] biblewalks.com

[2] תודה לנדב נהוראי וליאור קידר, מחצבות בית אלפא.

שימוש בתוכנת ArcGIS. השתמשנו **במודל גבהים דיגיטלי** - DEM (Digital Elevation Model) המייצג מודל ממוחשב של פני השטח, שבו כל נקודה מקבלת ערך גובה. ניתן להיעזר בו לאיתור שיפועים, מבנים, סוללות, חפירים וקווי ביצורים שאינם נראים תמיד לעין בשטח. קריאת הקרמיקה התבצעה בעזרת פרופ' דוד בן שלמה, פרופ' יוסי גרפינקל, ופרופ' עמי מזר, לצורך סריקת החרסים ויצירת לוחות קרמיים השתמשנו ב-Laser Aided Profiler, של אוניברסיטת אריאל. ביצירת לוחות קרמיים, מתקופת הברזל, נעשתה חלוקה טיפולוגית אפשרית בין ברזל IIא' לברזל IIב'. כמו כן תיעדנו חרסים אינדיקטיביים מתקופות אחרות, והתייחסנו אליהן בסיכומו של כל אתר.

תרומת הסקר היא גם בפרסום לוחות של תקופות אחרות באתרים, עם סיכומים לכל תקופה שבהם נעזרתי במומחים לתקופות שונות (נספחים פרק 5).

איור 2.1 : אתרים מסוג שלוחה

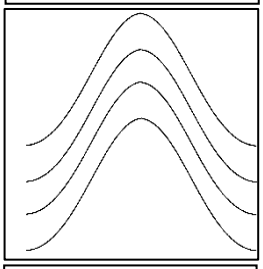

איור 2.2 : אתרים מסוג תל

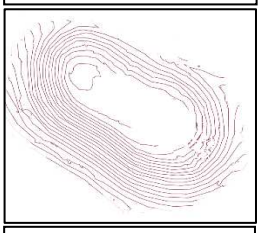

איור 2.3 : סימון פוליגון תל יששכר

2.3 אזור המחקר (איור 1.1). עבודה זו מתמקדת בתא השטח שאורכו כ-16.35 ק"מ המשתרע מחורבת כוש בצפון ועד תל יששכר בדרום. להלן הגבולות שהגדרנו במחקר :

צפון: חופו הדרומי של הכנרת. **מערב:** בין מישור כיכר הירדן למדרון ההררי היורד אליו ממערב. **דרום:** נחל תבור, עד לשפכו לנהר הירדן.

מזרח : גבול המדינה, קו המגע עם מדרונות ההרים, מנקודת שפך הירמוך הממשיך לנהר הירדן ועד תל יששכר היושב בפתח נחל ומתאים להגדרות של אתר מבוצר.

2.4 סוגי אתרים במחקר בתקופת הברזל:

במחקר זה ניתן להבחין בשני טיפוסים עיקריים של אתרים מבוצרים :

- **תלים מבוצרים** - לדוגמה : תל יששכר, תל רחוב (איור 2.2).
- **אתרי שלוחה מבוצרים** - חלקם כוללים חומות סוגרות ; לדוגמה : חורבת זיוון, חורבת א-דיר, וחורבת כוש (איור 2.1).

מאפיינים אלה של אזור המחקר הם שהכתיבו את בחירת מתודת הסקר, כליו ושיטות העבודה שננקטו במסגרת המחקר.

2.5 מגבלות הסקר.

הארכאולוגיה האזורית (Regional Archaeology) היא תחום מחקר המתמקד בניתוח דפוסי התיישבות(Settlement Pattern Analysis) ובבחינת היחסים המרחביים שבין אוכלוסיות קדומות לבין סביבתן הפיזית והאנושית. באמצעות סקרים שיטתיים וניתוח מרחבי של נתונים כגון טופוגרפיה, משאבים ונתיבי תנועה, ניתן לשחזר היררכיות יישוביות, מוקדי שליטה ותהליכים כלכליים וחברתיים

ארוכי טווח. מאז שנות ה-60, בהשפעת הארכאולוגיה החדשה, שולבו בתחום כלים כמותיים ומתודולוגיות מתחומי הגאוגרפיה והאקולוגיה. התפתחות מערכות מידע גאוגרפיות (GIS) וטכנולוגיות חישה מרחוק בשנות ה-90 והלאה אפשרה ניתוח מרחבי מדויק ומורכב יותר. בישראל התפתח התחום במיוחד משנות ה-80, חלה התקדמות משמעותית בפענוח נתוני התיישבות ובניתוחם הביקורתי, תוך בחינה מחודשת של מסקנות סקרים קודמים והעמקת ההבנה של תהליכים מרחביים ארוכי טווח לצד יתרונותיה של מתודת סקר זו, יש להביא בחשבון גם את מגבלותיה, הנובעות מתנאי השטח, מאופי הממצא ומאילוצי עבודה שונים, (ראה למשל וכטל 2018 : 6-5).

סקר פני שטח הוא כלי מחקר מרכזי בארכיאולוגיה של נוף, שכן הוא מאפשר לזהות דפוסי התיישבות, אזורי פעילות ושימושי קרקע גם כאשר השרידים קבורים חלקית או פזורים על פני השטח. לארסון ואולסון מדגישים כי יעילות הסקר תלויה בשילוב בין עבודת שדה שיטתית לבין שימוש במקורות משלימים, כמו מפות היסטוריות, ארכיונים, אוספים במוזיאונים. הם טוענים כי הצלחת הסקר מושפעת במידה רבה מסוג הקרקע, מעונת השנה, מתנאי הלחות, ומאופי העיבוד החקלאי, ולכן יש להתאים את שיטת העבודה לתנאי השטח הספציפיים. הם מדגישים כי סקר פני שטח הוא אמנם כלי יעיל מאוד לאיתור מיקומם של אתרים, אך יש לנקוט זהירות בשימוש בו לקביעת גודל האתר, תיארוכו ואופיו המדויק. מסקנתם היא שלמרות מגבלותיו, סקר פני שטח הוא אמצעי שאין לו תחליף לשחזור הנוף הקדום ולהרחבת בסיס הנתונים הארכיאולוגי באזורים מעובדים (Larsson & Olausson 1992: 473-479).

פירוט מגבלות הסקר:

- קשיים בזיהוי קרמי מדויק של תתי-התקופות בתקופת הברזל על סמך סקרי עבר באזור - ראו תת-פרק 2.5.
- הרס אתרים - במחקר הנוכחי זוהה מקרה בודד של פגיעה באתר: דרך מודרנית החותכת את חורבת א-דיר מצפון.
- כיסוי אתרים בצמחייה - חורבת זיוון, לדוגמה, מכוסה בצמחייה צפופה, וגם בקיץ צילומי הרחפן חושפים רק חלק מהאדריכלות.
- אתרים שלא זוהו -אזור עמק הירדן התיכון לא נסקר מעולם באופן רציף ושיטתי. וסביר להניח כי קיימים עדיין אתרים שלא התגלו, אולם אם יחשפו בעתיד, ככל הנראה יהיו אלו אתרים קטנים ומרוחקים מדרכים ושבילים ראשיים.

יש להביא מגבלות אלה בחשבון בעת פירוש דפוסי היישוב והממצא הקרמי באזור המחקר.

3. התנאים הטבעיים ורקע על האזור

שפע המים, הצמחייה ובעלי חיים, אפשר בעבר הרחוק קיום נוח של חברות ציידים-דייגים-לקטים באזור המחקר (Nadel & Zohar 2013). בתקופות הפרהיסטוריות בולטים אתרים עובדייה, אוהלו 2, תל עלי ושער הגולן. מאוחר יותר, יחד עם זמינות קרקע לחקלאות, אפשר שפע זה גם קיום של חברות חקלאיות ועירוניות (רומם ורמון 2012 : 44). יש לראות בירדן גבול גיאוגרפי ברוב התקופות, ואכן לא התפתחה ממלכה השולטת משני עברי עמק הירדן, למעט פרק זמן קצר בתקופת הברזל השנייה (ראה להלן).

3.1 המסלע. (איור 3.1) האזור הנחקר מאופיין במסלע מגוון הכולל סלעי בזלת, סלעי גיר, מיעוט של תצורת עובדייה, וכמות רבה של סחף אלוביאלי המרוכז בעיקר בחלקו המזרחי של האזור, במקומות הנמוכים והצמודים לנהר הירדן. מעמק חרוד בדרום נמשכת עלייה מתונה צפונה לאורך שלוחת צבאים, המהווה את החלק הדרומי של רמות יששכר. נחל יששכר מפריד בין רמת כוכב, השוכנת בחלק הצפוני של רמות יששכר, לבין השלוחה הדרומית. העלייה המתונה נמשכת צפונה לכיוון קו הרכס הגבוה של רמות יששכר, ששיאו באתר כוכב הירדן. בין נחלי האזור, נחל תבור הוא הגדול והמנקז המרכזי. ברמת יבנאל קיימת עלייה מתונה לכיוון צפון-מזרח, המובילה אל קו הרכס של הר יבנאל והר אדמי, ששיאו במצפה אלות. החלק הדרום-מזרחי של הרמה מאופיין במבנה מבותר, הכולל מספר נחלים עמוקים ובסביבתם שטחים טבעיים, בעוד שהחלק הצפון-מערבי מתון יותר ורובו משמש לחקלאות. מקו הרכס יורדת מדרגה הממשיכה בירידה חדה מזרחה לעבר בקעת הירדן, במורדות מנחמיה (שפירא ואחרים 2019 : 23).

3.2 האקלים והמשקעים. השינוי הגדול האחרון באקלים התקיים סביב שנת 2300 לפנה"ס, שהיווה שיא בטמפרטורה ושפל בגשמים. מאז היו רק שינויים קלים באקלים אבל התמונה הכוללת נשארה יציבה יחסית, לכן האקלים של היום אינו שונה מזה של תקופת הברזל (Goldreich2003). האזור הרמתי של מזרח הגליל התחתון מגוון. החלק הצפוני-מערבי מתאפיין באקלים ים -תיכוני עם כמות משקעים רב-שנתית ממוצעת של כ-550 מ"מ, לעומת החלק המזרחי והדרומי של האזור שמתאפיין באקלים צחיח-למחצה עם כ-320 מ"מ גשם בשנה בממוצע בלבד (שפירא ואחרים 2019 : 49). באזור בקעת כינרות יורדים משקעים רבים יחסית, משום שרמות מזרח הגליל התחתון יוצרות מחסום גשם מערבי. הגשם יורד בעיקר במדרונות המזרחיים של הרמות, בעוד שבדרום הכינרת ובדרום בקעת הירדן

ההשפעה נחלשת וכמות המשקעים פוחתת בבקעה. בעמק הירדן התיכון ממוצע הגשמים עומד בין 400 ל-300 מ״מ לעונה, ובאזור הדרומי של עמק בית שאן בממוצע צונח בין 300 ל-200 מ״מ בשנה (שפירא ואחרים 2019 : 47-49). טווחי מינימום-מקסימום מדודים של 270-830 מ״מ. האקלים מתאפיין בכך שלא ניכרת בו השפעתו הממזגת של הים התיכון. החורף קריר וגשום והקיץ חם מאוד ויבש. הטמפרטורות בקיץ גבוהות עם מקסימום יומית ממוצעת גבוהה מ-33 מעלות צלזיוס (והלחות היחסית נמוכה) ויכולה להגיע לטמפרטורה של 42 מעלות צלזיוס, והלחות היחסית יורדת אל פחות מ-15%, וביום בשעות הלילה הלחות היחסית מתקרבת ל100%. בימי הקיץ עומס החום נמשך כ-12-16 שעות ביממה בין יוני-ספטמבר, אז עולה עומס החום לגבוה עד כבד. בחורף נדירים המקרים שבהם יורדת הטמפרטורה אל מתחת לאפס, והמקסימום היומי הממוצע בחודשים דצמבר-פברואר הוא 16-18 מעלות צלזיוס, והמינימום היומי הממוצע הוא 7-8.5 מעלות צלזיוס (שפירא ואחרים 2019 : 49).

איור3.1: מפה גיאולוגית של האזור הנחקר - מיפוי מחדש, על פי מפה של המכון הגיאולוגי של ישראל (Sneh, Bartov, Weissbrod, Rosensaft 1998: Sheet 1).

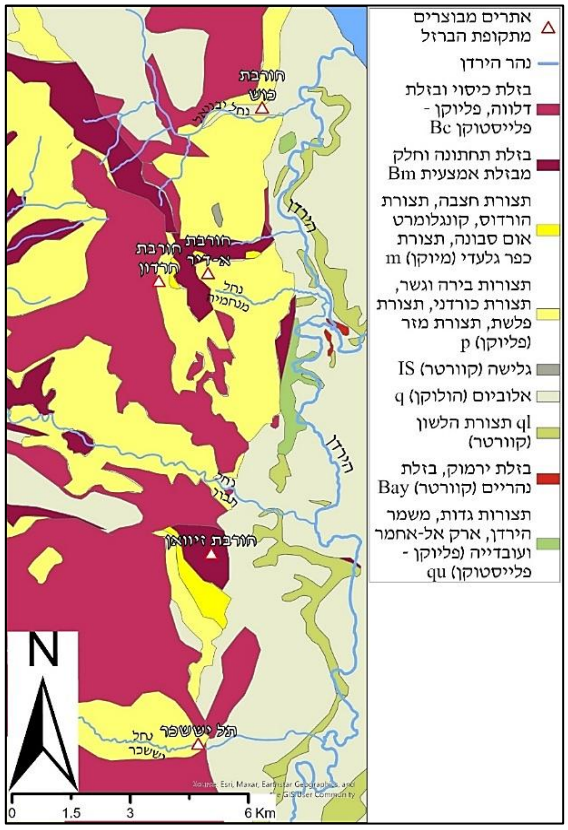

3.3 מקורות המים (איור 3.2). בקעת הירדן התיכונה אינה שופעת מים לעומת בקעת בית שאן שעשירה במיוחד במעיינות (ניר 1989). כל הנחלים שמנקזים את הרמות זורמים מזרחה לכיוון הבקע - אל הירדן הדרומי או הכנרת (שפירא ואחרים 2019 : 23). יובלי הירדן נושאים כמות גדולה של סחף, במיוחד מכיוון שהם עוברים בשטחים נרחבים המעובדים לחקלאות. סחיפה זו גורמת להידלדלות הקרקעות בחלקות העליונות של האגנים ולהשתקעות סחף במורדות, בשפך הנחלים. רוב הקרקעות הן כבדות, ותדירות הנגר ועוצמתו גבוהה. כתוצאה מכך, נחלים רבים חצבו את המישורים, דבר המתבטא במתלולים עמוקים בתוואי הנחלים בכיכר הירדן ובמפלסי קרקע גבוהים יותר (שפירא ואחרים 2019 : 44).

3.4 אגני ניקוז מרכזיים שאליהם מתנקזים הנחלים העיקריים (איור 3.2). מערכת הניקוז מורכבת מנחלים מרכזיים כמו יבנאל, תבור וישכר, הזורמים מזרחה לירדן. נחלים אלו גורמים לסחיפה והתחתרות קרקע נרחבת, ומעצבים את הנוף.

אגן נחל יבנאל - נשפך אל הירדן הדרומי באזור ביתניה. לנחל זה מתנקזים ממערב הנחלים עקב, אדמי, שרונה, ימה, חרצית ואלות - המנקזים את המורדות הצפוניים-מזרחיים של רמת יבנאל. הנחל מתחיל ברום של כ-71 מ׳ מעל פני הים ונשפך לירדן ברום של כ-215 מ׳ מתחת לפני הים.

אגן נחל תבור נחל תבור מתחיל ברום של כ-575 מ׳ מעל פני הים ונשפך לירדן הדרומי ליד תל שושן, כ-2 ק״מ דרומית-מזרחית לקיבוץ גשר, ברום של 260 מ׳ מעל פני הים. לאגן זה נשפכים נחלים רבים כגון: עין חדה, רכש, ועוד. מדרום מתנקזים המורדות הצפוניים של רמת כוכב.

אגן נחל יששכר. האגן מנקז את המורדות הדרומיים של רמת יששכר, וכן את המורדות הצפוניים של שלוחת צבאים בערוצים קצרים ותלולים הנשפכים ישירות לנחל יששכר. הנחל מתחיל ברום של כ-280 מ׳ מעל פני הים במורדות גבעת גזית וטמרה ונשפך אל הירדן הדרומי סמוך לתל ישמעאל ותל רעואל, מדרום לבית יוסף, ברום של כ-275- מ׳ מעל פני הים (שפירא ואחרים 2019: 44-43).

איור 3.2: מפת הזוויות באזור הנחקר. בצבע כהה מצויות הזוויות החדות שעליהן מצויות האתרים.

3.5 התאמת הקרקע להתיישבות בעת העתיקה. התאמת הקרקע להתיישבות קדומה הייתה מאתגרת: אדמת הבזלת הקשתה על חקלאות נרחבת על הרמות. הנחלים העמוקים לא אפשרו ניצול מים קל להתיישבות בפני השטח. הבזלת אינה אוגרת מים ללא טיוח. כתוצאה מכך, היישובים הקדומים התרכזו בעיקר בשולי רמות הבזלת, ליד מעיינות, בעוד שפנים הרמות נותרו כמעט ריקות מיישוב, למעט אזורים בודדים עם בורות מים. על פני הקרקע ישנו עשב כל השנה, ויתכן כי האזור התאים בעיקר לגידול צאן ובקר (שפירא ואחרים 2019: 82-81/49/44-43/23). כיסוי הבזלת שאופייני לכל המרחב, יוצר נופי טרשים נרחבים, אך נופים אלה נעלמו במרוצת השנים, מפאת פעולות נרחבות של הכשרת אדמות. אדמת הטרשים הבזלתית מנעה היווצרות קרקע חקלאית מספקת, אפילו בקנה-המידה של החקלאות הקדומה. במפת ז׳קוטן, למשל, מצוינים שטחים מעובדים מעטים (שפירא ואחרים 2019: 81). סיבות אלו הביאו להתפתחותו של משק מים מיוחד, שהתבסס על הנחלים הזורמים ועל המעיינות הקטנים. אולם הנחלים חתרו ערוצים

עמוקים שמבתרים את האזור, והמים שזורמים בהם אינם יכולים לשמש לחקלאות ולהתיישבות על פני הרמה. אמנם נמצאו באזור שרידים של מדרגות עיבוד, אך רק בערוצי הנחלים. בערוצים וביובלי הנחלים נחשף החוואר שמתחת לכיסוי הבזלת; במפלס המגע בין החוואר לבזלת נובעים מעיינות קטנים. מיקום היישובים הקדומים הושפע ממיקום המעיינות - בשולי רמות הבזלת, ואילו הרמות נשארו ריקות מיישוב, למעט אתרים שממוקמים על מחשופי קירטון בודדים. באתרים אלו נמצאו עשרות בורות מים ואף לא מעיין אחד. כמות הגשמים השנתית הממוצעת היא 400 מ״מ לערך, אך משטר המשקעים ברמות יששכר קרוב למדי לזה של ׳מדבר בצל הגשם׳. הסטיות מן הממוצע רבות, ושנות בצורת שכיחות למדי. היישובים הקדומים התרכזו בשולי רמות הבזלת, ליד המעיינות, והרמות עצמן נותרו ריקות מיישוב. האזור מקבל ממוצע של כ-400 מ״מ גשם בשנה, אך עם סטיות גדולות. נחל תבור, על אף עומקו, לא שימש כדרך מרכזית (שפירא ואחרים 2019: 82-81). תנאים טבעיים אלה אינם רק רקע פיזי להתיישבות, אלא גם גורם מרכזי בעיצוב רשת הדרכים והמעברים שחיברו בין אזורי היישוב השונים, ועל כן יש לבחון אותם בהקשר רחב.

3.6 הדרכים (איורים 3.4, 3.3). הקשר בין המצודות ובין מערכת הדרכים האזורית הוא קריטי להבנת תפקידן במערך השליטה, הפיקוח וההתרעה של ממלכת ישראל לאורך גבולה המזרחי. על סמך שחזור טופוגרפי ומפות פרו-מודרניות ניתן לזהות כי מבין האתרים שנסקרו, שלושה שוכנים על דרכים עתיקות (תל יששכר, ח׳ זיוון וח׳ כוש), ואילו ח׳ א-דיר נמצאת הרחק מצירי תנועה עיקריים שידועים למחקר. ישנן מגבלות בזיהוי דרכים עתיקות: המקורות על הדרכים האזוריות והמקומיות מעטות, ושחזורן מתבסס במידה רבה על מערכת הדרכים בשלהי התקופה העות׳מאנית (Conder and Kitchener 1881), אשר תועדה בתקופה הפרו מודרניות, לפני השינויים שנערכו במערכת הדרכים בתקופת המנדט הבריטי. וכטל טוען כי ניתן להסתמך על מקורות אלו לשחזור רשת דרכים קדומות, שכן הטופוגרפיה כמעט שלא השתנתה מאז (וכטל 2018: 174). פריסת הדרכים הקדומות נשענת על הטופוגרפיה ועל נתיבים שהתקיימו כבר בתקופות הברונזה והברזל, ושמרו בדרך כלל על מיקומם (Dorsey 1991: 125-127). מחקר עדכני בצפון-מערב ירדן, העוסק בקישוריות אזורית סביב תל אל-עסארה (Tall al-Assara), בתקופת הברזל IIב׳ -IIג׳, מדגים את חשיבות השילוב בין ניתוח דרכים לבין נתוני טופוגרפיה. במחקר זה נעשה שימוש במודל תנועה אניזוטרופי ב GIS-, המחשב את פוטנציאל התנועה בין אתרים לא רק על פי מרחק אווירי, אלא גם לפי שיפועים, זמני הליכה, קושי טופוגרפי ומגבלות נגישות. גישה זו רלוונטית גם לעמק הירדן התיכון, שבו המעבר בין הרמות לבין הבקעה הושפע מערוצי נחלים, מדרונות תלולים, מעיינות ונקודות חצייה של הירדן. לפיכך, בחינת מיקומן של המצודות ביחס לדרכי אורך ורוחב אינה יכולה להתבסס רק על קִרבה גיאוגרפית, אלא מחייבת

התייחסות למסלולי תנועה אפשריים ולעלות המעבר בפועל בנוף.(Gheorghiade et al. 2026: 165-168)). ייבין טוען כי ניכרת העדפה ברורה לשימוש בבהמות משא בנתיבים צרים העוברים בהרים ובערוצי הנחלים, ולא בעמקים הפתוחים, שהיו מוצפים וביצתיים בעונות החורף (ייבין 1967 : 14). הדרכים והנתיבים במרחב מחקר זה שימשו למעבר סחורות ולתנועות צבאיות, ובכך הפכו לעורקי חיים אשר חיברו בין מצרים ומסופוטמיה. חשיבותו של עמק הירדן נבעה מתנאים טופוגרפיים ייחודיים : רכסי הכנרת והגולן מצפון חסמו מעבר ישיר, בעוד שמדרונות הגליל התחתון אפשרו ירידה נוחה אל הבקעה. ההפרשים המתונים בגובה בין הרמות לבין העמק יצרו תנאים מתאימים לנתיבי תנועה, שהובילו להיווצרות ריכוז דרכים בעמק הירדן התיכון (בן-אריה 1965 : 169). תל יששכר, ח' זיוון וח' כוש נמצאים על דרכי רוחב שמתחברים בירידה לכיוון הירדן בדרך האורך. נראה כי שלושתם שימשו נקודות פיקוח על תנועת אנשים וסחורות. חורבת א-דיר, המרוחקת מצירי תנועה עיקריים, עשויה לשקף תפקיד משני במערך ההגנה, או לחלופין להיות קשורה לדרך רוחב קדומה מתקופות הברונזה והברזל, שלא זוהתה במחקר בשל מיעוט הסקרים באזור[3]. חשוב לציין כי לא כל האתרים מתקופת הברונזה והברזל זוהו או נסקרו בארץ ישראל וזיהויים אתרים חדשים יכול לשנות או להגדיל את מפת הדרכים הקדומות. מתקבלת תמונה מרחבית כי מיקום המצודות משקף ככל הנראה תכנון אזורי שנועד לשלוט על התנועה בעמק ולפקח על דרכי האורך והרוחב של ממלכת ישראל.

איור 3.3: מפת הדרכים העתיקות לפי דורסי, הסקר הבריטי, ומפות מנדטוריות.

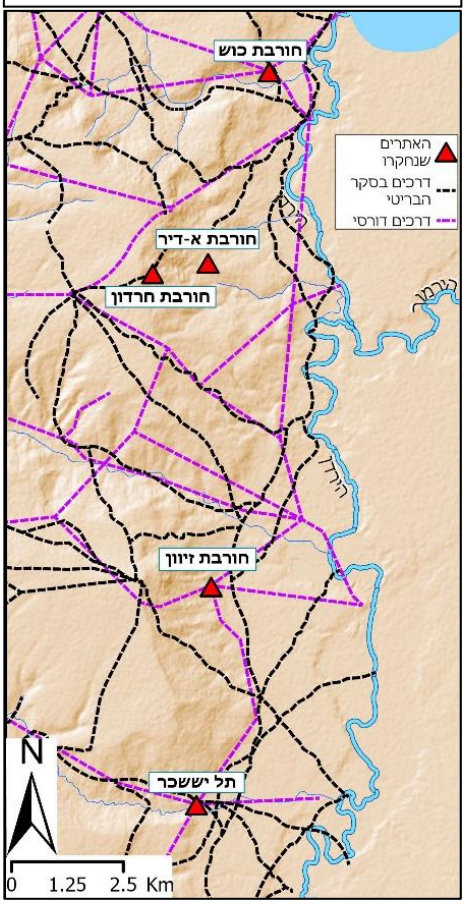

3.6.1 הצירים המרכזיים:

א. דרך אורך - בית שאן לכנרת (A3). עמק בית שאן היה מקושר לים כנרת באמצעות דרך (A3) (Dorsey 1991: 151) שעברה לאורך בקעת הירדן המערבית בתקופות הרומית (Avi-Yonah 1965) והעות'מאנית (PEF Map: Sheets 6, 9). על סמך הרצף של אתרים מתקופות הברונזה והברזל לאורך התוואי, ניתן להציע כי מקטעים מן המסלול היו בשימוש גם בתקופת המקרא. לפי דורסי, רצף

[3] הסקר מצביע על ממצא מתקופת הברונזה והברזל - עם יתרון משמעותי לברזל.

האתרים לאורך החוף הדרום-מערבי של הכנרת "נקטע" באזור ח' כוש (שנכללת בעבודה זו), ומשם התוואי פונה לעמק יבנאל (Dorsey 1991: 151).

ב. דרך רוחב - ציר נחל יבנאל: ואדי פאג'אס / דארב אל-חווארנה (T1). בתקופה המוסלמית כונתה הדרך "דארב אל-חַוואָרְנָה" - דרך החורן, או דרך השיירות. הדרך עברה מדמשק דרומה דרך עין פִּיק ברמת הגולן, חצתה את עמק הירדן מדרום לכנרת, והמשיכה לפתחו של נחל יבניאל או ואדי פאג'אס (היכן שבו נמצאת חורבת כוש, שתתואר בהמשך), ומשם מערבה לבקעת יבניאל. סמיכותה למעיינות הפכה אותה לנוחה לשיירות (בוסתנאי 1971 : 191) עכו הייתה הנמל הטבעי של צפון הארץ, ולחבל החורן והגולן, ובשיירות מאזורים אלו הובאה לעכו תוצרת מהאזורים המזרחיים, ומשם היא נשלחה למסחר בים התיכון. ערביי הכפר עבדיה ותושבי הגליל התחתון היו עושים שימוש בדרך זו בדרכם לצמח (וינוגרדוב 1998 : 51). בעתות שלום עברו בדרך זו שיירות מסחר, ובימי מלחמה גייסות צבא : מממלכת ישראל, האימפריה האשורית, הצבאות ההלניסטים, הצלבנים וצלאח א-דין (וינוגרדוב 1998 : 51 ; סאריסאלו 1927 : 22-25).

איור 3.4: מפת הדרכים העתיקות בתקופת הברזל II העוברות ליד האתרים במחקר.

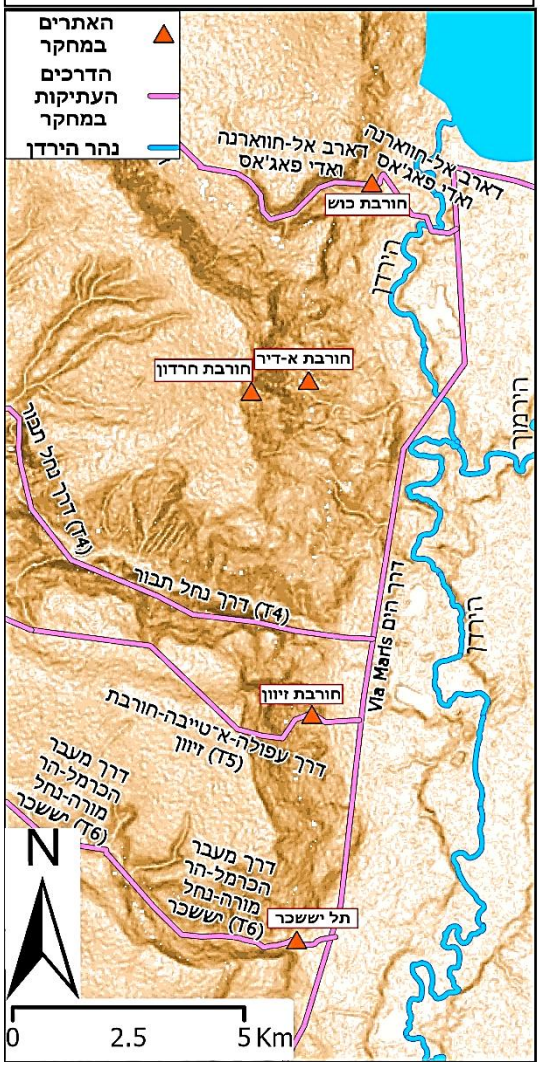

נספח: מצב הביטחון בוואדי פאג'אס (נחל יבניאל)

בראשית המאה ה-20 מתואר כמובהק של "מרחב גבול" אלים ובלתי מבוקר, המשמש נתיב מעבר מרכזי בין עמק הירדן לגליל. אלכסנדר זייד מדגיש כי הוואדי "היה מפורסם בגליל כמקום מסוכן", המאוכלס בשודדים ורוצחים, וכי מעבר בו היה כרוך בסיכון ממשי לנוסעים ולשיירות (זייד 1975 : 78-79, 110-112). בהמשך הוא מציין שני אירועי מפתח : ניסיון שוד שסוכל בידי זייד עצמו באזור מעבר קשה (סלעים ומים עמוקים, סביב 1907), וניסיון לשדוד עדר גדול של מנחמיה שהוביל לעימות מזוין בין שומרים יהודים, ובהם מאירקה חזנוביץ, לבין פרשים בדווים ; האירוע הסתיים בהדיפת השודדים ובהשבת העדר אך בפציעתו הקשה של חזנוביץ (זייד 1975 : 78-79, 110-112). מקרים אלה ממחישים את חשיבות השליטה בצירי מעבר ואת ראשית התגבשותן של מערכות שמירה והגנה עצמית ביישובי עמק הירדן והגליל (זייד 1975 : 78-79, 110-112). בהקשר רחב

יותר מובאת הקבלה למצב המתואר בשופטים ה׳:6-10[4] שלפיו הדרכים הראשיות לא היו בטוחות והעוברים נאלצו לבחור בדרכים עקיפות, תיאור ההולם את מאפייני הציר (סאריסאלו 1927 : 22-25). גם סאריסאלו מציין שהמעבר בוואדי פאג׳אס נתפס כלא-בטוח הן בעיני המתיישבים היהודים והן בעיני ערביי הסביבה בשנות העשרים, עד כדי הימנעות מהליכה בו ; הוא מזכיר נוכחות ״חוראנים״, ניסיון מעבר שבמהלכו נתקל בגופה בצד הדרך, והצורך לנוע בדרכי-משנה דרך אתרים כפריים ולעיתים לאורך רכסים גבוהים בשל בעיית הביטחון (סאריסאלו 1927 : 22-25). לבסוף, הוא מציין כי העלייה בנחל יבניאל נעשתה בדרך כלל בצידו הדרומי המתון, ולא בצידו הצפוני התלול, כפתרון משולב לתנאי השטח ולסיכון הביטחוני (סאריסאלו 1927 : 22-25).

ג. דרך רוחב - נחל תבור (T4). נחל תבור יוצר מעבר טבעי החודר את רמת יששכר ומחבר בין בקעת הירדן לעמק יזרעאל. במאה ה-19 שימש תוואי זה דרך ראשית מן הירדן (גשר ג׳יסר מג׳אמי) דרך נחל תבור והר תבור, אל הדרכים הבינלאומיות המובילות לבקעת הלבנון ולדרך דארב אל-חווארנה. לאורך הדרך זוהו אתרים רבים מתקופת הברזל, המעידים על קדמותה של הדרך ועל חשיבותה התחבורתית. מן הנחל הסתעפו מספר דרכים משניות שחיברו אותו לרמות שמצפון ומדרום, ובהן מסלולים העוברים דרך אתרי ברונזה וברזל ששימשו נקודות בקרה, שליטה והגנה על המעברים ומעברות הירדן, ובייחוד מעברת מח׳אדת א-שייח׳ קאסם (Dorsey 1991: 107-108).

איור 3.5: הדרך שמגיעה מעמק יזרעאל לרמות אירביד ורמתה בעבר הירדן, מפה מ 1901 (Vieweger & Häser 2017: 22)

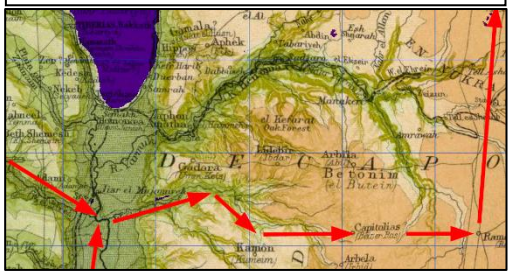

ד. דרך רוחב - עפולה-א-טייבה-חורבת זיוון (T5). דרך זו עברה מדרום מזרח להר מורה, וחיברה את עפולה עם בקעת הירדן בירידה תלולה באזור חורבת זיוון (שיידון בהרחבה בהמשך) ועד תל כיתן. רצף של אתרי תקופת הברזל לאורך התוואי משמר את מהלכה של דרך קדומה זו, אשר שימשה מעבר בין מזרח-למערב. האתרים בראש הירידה ובתחתיתה שימשו נקודות שליטה על המעבר ועל הדרך לעבר הירדן (Dorsey 1991: 108-109).

ה. דרך רוחב - מעבר הכרמל-הר מורה-נחל יששכר (T6). נחל יששכר שימש מסלול מעבר נוסף מן הירדן הצפוני אל רמות יששכר ועמק יזרעאל. הדרך הובילה ממעברת הירדן דרך נחל יששכר, נַעוּרָה, אגפי הר מורה ומעבר הכרמל, ויצרה חוליה מרכזית בין עבר הירדן, הגליל והחוף ובין עבר הירדן ללבנון. ריבוי אתרים מתקופת הברזל לאורך הדרך מעיד על שימוש מתמשך בה ועל תפקידה כציר תחבורה אסטרטגי. (Dorsey 1991: 109-110). תל יששכר שלט הן על תחתית הירידה והן על החיבור לדרך הראשית של בקעת הירדן.

---

[4] בִּימֵי שַׁמְגַר בֶּן-עֲנָת בִּימֵי יָעֵל חָדְלוּ אֳרָחוֹת-וְהֹלְכֵי נְתִיבוֹת יֵלְכוּ אֳרָחוֹת עֲקַלְקַלּוֹת: חָדְלוּ פְרָזוֹן בְּיִשְׂרָאֵל חָדֵלוּ-עַד שַׁקַּמְתִּי דְּבוֹרָה שַׁקַּמְתִּי אֵם בְּיִשְׂרָאֵל:

ו. דרך אורך מהתקופה הממלוכית: דרך הדואר (דארב אל-באריד). דרך זו נוסדה על ידי הסולטאן בייברס בשנת 1270 לספירה. הדרך חצתה את עמק הירדן התיכון במקטע שבין בית שאן, גשר אל-מג'מע ועד לדמשק, ושימשה להעברת דואר וציוד שלטוני (שפירא ואחרים 2019 : 271 ; Roll 2009: 113).

ז. הדרך שמגיעה מעמק יזרעאל לרמות אירביד, רמתה, ועבר הירדן (איור 3.5).

ואדי אל-ערב ועמקי המשנה שלו מחברים מבחינה גאוגרפית וגאו-פוליטית בין בקעת הירדן לבין רמת עבר הירדן, במיוחד לנוכח העובדה שהוואדי מוביל אל המעבר הצפוני המשמעותי של נהר הירדן. בדומה לכך, הוא מקשר בין הים התיכון דרך עמק יזרעאל ובית שאן לבין בקעת הירדן, ומשם אל רמת עבר הירדן. לפיכך שימש נתיב מסחר חשוב ביותר, ומערך הוואדיות, שאורכו כ-30 ק"מ סיפק כמות מים מספקת, וכחלק מנתיב מסחר מרכזי שחיבר בין מצרים לבין סוריה ומסופוטמיה. בנקודה זו (בשונה מן הוואדיות הצפוניים והדרומיים), יכלו המשתמשים בדרך להתמודד עם העלייה התלולה מבקעת הירדן (290 מטר מתחת לפני הים) אל רמת עבר הירדן המזרחית (550 מטר מעל פני הים), מבלי להידרש להתגבר על שיפועים חדים. מן האגן הפורה של אירביד-רמתה ברמת עבר הירדן המזרחית יצאו דרכי מסחר מדמשק אל מסופוטמיה, או לחלופין ישירות דרך הרי החורן והמדבר הערבי אל מרכז מסופוטמיה. דרך מסחר נוספת הובילה מאגן אירביד-רמתה דרומה, אל אזור ההר המרכזי של עבר הירדן. מאחר שעמק הירמוך בצפון וואדי זיקלב בדרום תלולים וצרים מכדי לשמש נתיבי תעבורה ראשיים, מתחדדת חשיבותו הגאו-פוליטית הרבה של ואדי אל-ערב לטענת החוקרים. ממצאים רבים מעידים על קשרי מסחר בין תושבי תל זירעה לבין אזורים שכנים: בין היתר כלי קרמיקה מסוריה, יוון וקפריסין, ביטומן מים המלח, נחושת ועפרת נחושת מפֵינַאן או מתִמְנַע, ופאיאנס ממצרים (Vieweger & Häser 2017: 22). נתיב חשוב זה הוביל גם הפוך - מעבר הירדן למערב הירדן. הנתיב שתיארו החוקרים עובר את הירדן ככל הנראה

איור 3.6: מעברת הכפר עובדייה, שנות ה-20 (סאריסאלו 1927 : 147).

איור 3.7: מעבורת במפת מדבה, המאה ה- 6 לספירה.

איור 3.8: מעבר בסירה וחבלים 1934-1939 (Library of Congress).

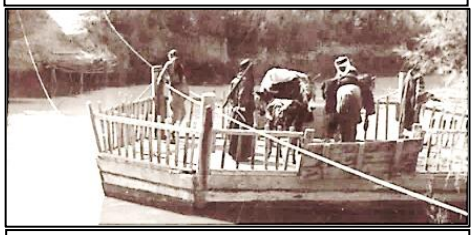

איור 3.9: מעבורות במפת הסקר הבריטי.

דרך מעברת Makhadet esh Sheikh Kassim (איור 3.8), נכנס לעמק הירדן התיכון וממשיך דרך נחל תבור לכיוון עמק יזרעאל. נתיב זה קרוב לחורבת זיוון אך לא עובר לידה.

איור 3.10: מעבורות הירדן לפי הסקר הבריטי

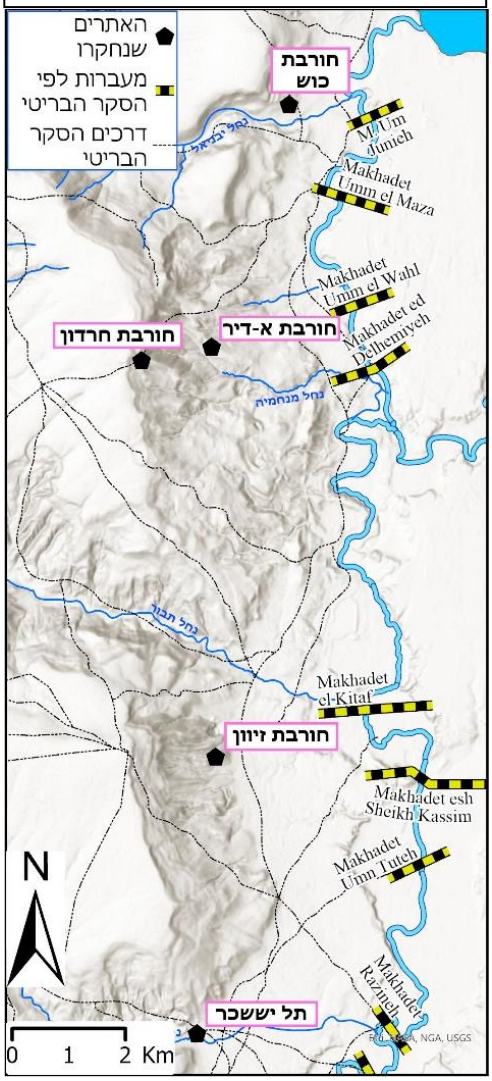

3.7 מעברות הירדן (איור 3.10-3.6).

הביטויים: "מעברה", "מעבר" ו"עברה", מתייחסים למקום נוח לחציית נהרות ונחלים (הראל 2005: 435). המקרא מתאר חציית נהרות פעמים רבות: המילה "עבר / To Cross" (Fordמופיעה לפחות שישים פעמים בהקשר לנהר הירדן, ואילו המונח "מעבר (Ford) "מופיע אחת-עשרה פעמים בלבד. בספר בראשית לב: 11 [5], מתואר מעבר הירדן (Moster 2015: 407). פפירוס אנסטזי א' מתייחס לקושי בחציית הנהר: "באשר לנהר הירדן, איך אפשר לחצות אותו "? (Moster 2015: 403).מעבורות חבל לאורך הירדן מתועדות כבר במאה ה-6 לספירה במפת מידבא, איור 3.9 (Moster 2015: 406). חברי הסקר הבריטי סימנו את המעברות בהתאם למציאות שנצפתה בסוף המאה ה-19, וכינו אותן בשם "Makhadet". לדוגמה Makhadet Abu Naj - (איור 3.9). הם ציינו כי ליד בית שאן ישנה מעברה שרוחבה 140 רגל, וזרמה מהיר בהרבה מזה של יתר המעברות. גם נוסעים אירופאים תיארו את החצייה: בורקהרדט כתב ב-1810, כי "רוחבו של הנהר, היכן שעברנו אותו [ליד בית שאן], היה כשמונים צעדים, ובעומק שלושה מטרים; יש לזכור, כי זה היה בעיצומו של הקיץ. מעברות נוספות תוארו על ידי נוסעים אירופאים שונים, בהם טריסטראם ב-1865, ולינץ ב- ליבי והוסקינס תיארו בספרם חציית מעברה סמוך לאל-עבדיה בשנת 1905: "שיירתנו הגיעה למרגלות הכנרת, שם נובע הירדן ומתחיל את ירידתו לעבר ים המלח. מעבר נוח קיים כאן במשך רוב ימות השנה, המוביל אל העיירה צמח. אולם, בעונה זו המעבר היה עמוק מדי עבור בהמותינו. תושבי האזור השתמשו במעבורת פשוטה לשינוע מטענים, בעוד בעלי החיים חצו בשחייה. מאחר שלא בהמותינו ולא הרוכבים הורגלו לכך, המשכנו דרומה אל מעברת אל-עבדיה (Libbey & Hoskins 1905: 137-138). סאריסאלו מתאר את המעברה (איור 3.7) כמתאימה למעבר בקר בשל קרקע חולית

[5] בְּמַקְלִי עָבַרְתִּי אֶת-הַיַּרְדֵּן הַזֶּה וְעַתָּה הָיִיתִי לִשְׁנֵי מַחֲנוֹת.

וגדות נוחות (Sarisalo 1927: 147). אין עדויות לגשרים קדם-רומיים על הירדן. עם זאת, ידועים גשרי עץ במסופוטמיה מראשית האלף ה-2 לפנה"ס, אך ממצא דומה לא אותר בלבנט (Maeir 1997: 27). חוץ מגשר ג'יסר אל מג'עמי, לא נמצאו שרידי גשרים נוספים לאורך הירדן. הקמת הגשר התאפשרה במקום זה בשל צרות האפיק וגדות בזלתיות (גל 2019 : 8). מאיר מדגיש כי בקרבת המעברות התקיימו לעיתים קרובות אתרי יישוב, והדבר תומך בהבנת הקשר בין התיישבות לבין דרכי החצייה (Maeir 1997: 27). מספר המעברות בעמק הירדן התיכון ובעמק בית שאן קשור ישירות לריבוי התלים והיישובים מתקופת הברזל (ומתקופות אחרות) אשר מספרם הגיע לעשרות. על אף על השינויים בתוואי הנהר לאורך השנים, המעברות שמרו ברובן על מיקומן ליד האתרים העתיקים (כהן-תבור 2015 : 17).

4. סקירת היישוב והמקורות[6] (תקופת הברזל II תתואר בהרחבה בהמשך).

בפרק זה נסקור בקצרה את ההתיישבות והמקורות הארכיאולוגיים באזור המחקר, במטרה להציג את התפתחות היישוב והקשרים האזוריים שמהם צמחה ההתיישבות בתקופת הברזל.

4.1 תקופת הברונזה הקדומה. בתקופת הברונזה הקדומה ב' נחקרו אתרים רבים המעידים על פריחה יחסית של יישובים ברמה ובעמק הירדן. נמצאו כלי מעוטרים ב"משח-פסים", האופייניים לתקופה. באותה עת נוצרו מרכזי יישוב גדולים כמו תל בית ירח ובית שאן, לצד אתרים קטנים ופרוזים רבים שנוסדו במהלך התקופה. האזור נותר שומם זמן רב עד לתחילת הברונזה התיכונה א'. מיעוט היישובים הזמניים ברמות יששכר לעומת היישובים הקבועים בעמקים (כגון שער הגולן) מצביע על מעמדם השולי של יישובי הרמות ביחס לעמקים בתקופה זו (גל 1990 : 99).

4.2 תקופת הברונזה הביניימית (EB IV) - לפי Maeir 2010. תקופת הברונזה הקדומה IV בלבנט מתוארת כשלב פוסט-עירוני, המאופיין בקריסת המערכת העירונית של הברונזה הקדומה III ובמעבר לדפוסי יישוב כפריים, זמניים ולעיתים נוודיים-למחצה. במרחב עמק הירדן ובשוליו ניכרת בתקופה זו ירידה חדה במספר האתרים העירוניים, ובמקומם מופיעים אתרים קטנים, מחנות פתוחים ויישובים ארעיים בעלי חתימה ארכיאולוגית דלה. דפוסי ההתיישבות מאופיינים בפיזור רחב, בהיעדר ביצור מונומנטלי ובהתבססות על יחידות יישוב קטנות, לעיתים ללא רצף יישובי ברור בין אתרים. במרחב עמק הירדן התיכון והצפוני אין עדות לרצף ישיר בין אתרי EB III לבין אתרי EB IV, וכי לעיתים מדובר בהתיישבות חדשה במיקומים שונים. בתקופת זו ניכרת חשיבות גוברת לניצול משאבים סביבתיים כמרעה, מקורות מים עונתיים ודרכי תנועה יותר מאשר לשליטה טריטוריאלית או אורבנית. זהו שלב מעבר ארוך ולא אחיד, שבו מתקיימים במקביל דפוסים נוודיים, כפריים וחצי-כפריים, המשתנים מאזור לאזור (Maeir 2010: 13-14; 39-47; 96-105; 121-122).

[6] במחקר כמעט ואין התייחסות לתקופת הברונזה הביינמית באזור.

4.3 תקופת הברונזה התיכונה.

בכתבי המארות מזהה יבין את העיר "שמען" או "שמעון" עם תל עובדייה, הנזכר ברשימות תחותמיס השלישי (1450-1490 לפנה"ס), אשר ערך מסעות מלחמה בכנען והשאיר רשימות ערים שכבש. בסביבת האזור מופיעה העיר i-t-m-m המזוהה עם אדמי הנקב: תחותמיס ה-3. סופו של היישוב בתקופת הברונזה המאוחרת אינו ברור, אך בהשוואה לאתרי העמקים, הערים הכנעניות חרבו בהדרגה (שפירא ואחרים 2019: 267). בתקופה זו ניכרת פריחה בהתיישבות: אתרים רבים יושבו מחדש (Maeir 2010). במקביל, התפתחו יישובים קטנים שהתבססו על חקלאות בוסתנים, עצי פרי וירקות שהושקו במי מעיינות, לצד גידול צאן. שרידים של בוסתנים בכפרים ערביים חרבים משמרים, ככל הנראה, עדות לנוף החקלאי הקדום. חלק מהיישובים נבנו על אתרים שננטשו בסוף הברונזה הקדומה. רוב התושבים חיו ביישובים גדולים בעלי אופי עירוני(רומם ורמון 2012: 47). בתקופת הברונזה התיכונה II מתפתחים האלמנטים סוללות חפיר (גל 1980: 79). סביר להניח שהאזור היה תחת שליטתה של חצור, העיר הגדולה בארץ. הגליל היה בתקופה זו בקשרי מסחר עם מסופוטמיה ומצרים. בסוף התקופה השפעתה העיקרית הייתה של שושלת החיקסוס המצרית. נמצאו חרסים מתקופה זו בתל עובדייה, חורבת א-דיר, חורבת כוש, תל יששכר, חורבת אום מזעית וחורשת יעלה. לעומתם, האתרים הגדולים חדיתא ותל בית ירח ננטשו (רומם ורמון 2012: 47).

איור 4.1: שבר אסטלה מצרית מהמאה ה-18, תל כנרות (וינוגרדוב 1998: 58).

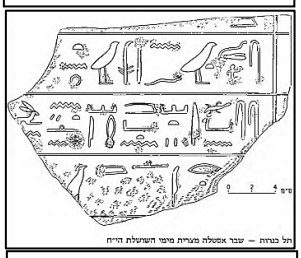

איור 4.2: חלק משבר המציין את שמו של רעמסס ה-4, תל דלהמייה (אילן 1980: 83 :Fig).

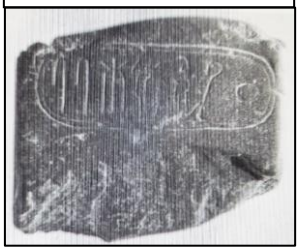

4.4 תקופת הברונזה המאוחרת.

בתקופה זו שגשג היישוב בבית שאן, ששימש כמרכז השלטון המצרי בצפון הארץ. במרחב הכפרי שמסביב נמצאו ממצאים מועטים יחסית (שפירא ואחרים 2019: 267). בארץ ישראל נבנו בסיסים מצריים לשמירה על דרכים מרכזיות. עם זאת, חלה ירידה במספר היישובים: רבים מהם ניטשו, ובערים צומצם היקף ההתיישבות. שלטון ערי-הממלכה היה כפוף למצרים, ומרכז השליטה בצפון היה ככל הנראה בבית שאן. לעיתים התרחשו מרידות, אך המצרים דיכאו אותן במסעות כיבוש. תחותמיס ה-3 אף ניצח בקרב מגידו. בסוף התקופה ניכרת ירידה חדה ביישוב, ובאתרים רבים נמצאו שכבות חורבן ולעיתים שכבות שרפה. חלק מן החוקרים מייחסים זאת להתנחלות שבטי ישראל. באזור הסקר בולטים תל עובדייה, תל ינעם וחורבת א-דיר (בהם נמצאה קרמיקה מעטה מהתקופה) (רומם ורמון 2012: 48-49).

פפירוס אנסטזי א' מתוארך לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת, בעיקר לברונזה מאוחרת, במאה ה-13 לפנה"ס. המסמך הוא איגרת סופרים מצרית מן התקופה, משמר תיאור גיאוגרפי חשוב של דרכי כנען בימי הממלכה החדשה. התעודה

מתארת את סעיפיה המרכזיים של דרך הים ואת דרכי המעבר בצפון הארץ: תחילה נזכרות ערי פיניקיה, מצמר בצפון ועד אזור עכו בדרום, ובהמשך מופיעים נתיבי פנים העוברים דרך חצור, ינועם, אזור בית שאן, מגידו, נחל עירון ויפו. תיאור זה מלמד על היכרות מצרית מפורטת עם רשת הדרכים, המעברים והמרכזים האסטרטגיים בארץ כנען, ובעיקר עם אתרים ששלטו על צירי התנועה המרכזיים בין עמק הירדן, עמק יזרעאל ומישור החוף (אהרוני 1987: 36-35; שפירא ואחרים 2019: 267).

לצד חשיבותו הגיאוגרפית, הפפירוס משקף גם מציאות של חוסר ביטחון בדרכים ושל פעילות קבוצות נוודיות, ובהן השוסים, במרחב הצפוני של ארץ כנען. אזכורים אלה מלמדים כי כבר בשלהי תקופת הברונזה המאוחרת התקיימה תנועה של קבוצות שוליים ונוודים באזורי הספר ובסביבת הצירים המרכזיים. מזר (1962) מפרש עדויות אלה כחלק מתהליך רחב יותר של היחלשות השלטון המצרי בסוף המאה ה-13 לפנה"ס, שבמהלכו גברה חדירת קבוצות ישראליות וקבוצות נלוות אל אזורי ההר. לדבריו, תהליך ההתבססות החל בהדרגה באזורי ההר, ובהמשך התחזקו שבטי ישראל לאחר מאבקיהם עם המרכזים הכנעניים, בעוד הערים הכנעניות המשיכו לשלוט בעיקר בעמקים, כפי שמשתקף גם במסורות המקראיות על היחסים בין שבטי ישראל לערי העמק (מזר 1962: 18-16). יש לציין בהקשר לאזור המחקר כי מצוין בפפירוס הדרך מחצור לינעם, ושואל: "בנוסענו לאדמים, אל פני מועדות" (שפירא ואחרים 2019: 267).

האסטלה השנייה מבית שאן מתארת פשיטות של העפירו מהר ירמות. מזר מזהה את "הר ירמות" עם רמת כוכב הירדן. העפירו תקפו יחד עם שבט נוסף (תיר?) את קבוצת הנוודים המכונה רחם, פרעה שלח חיילים לחבל הררי זה ותוך יומיים הושם קץ למהומות. מזר טוען כי הכוונה הר רמת הינו האזור ההררי של ירמות בספר יהושע יט: 21[7]. היא רמת (ראמות) שהתפרסמה מאוחר יותר כעיר לווים בנחלת יששכר, היא כוכב הירדן (מזר 1962: 16). צורי מציע כי ירמות נמצאת דרומה לעין גורני: עין הידיד, מדרום מזרח לכוכב הירדן (ידיעות יט תשטו 96-97).

בתל דלהמייה נמצא שבר אבן ועליו כתובת הירוגליפית הכוללת את שמו של רעמסס ה-4 (איור 4.2) אילן טוען כי ממצא זה מעיד על פעילות מצרית ליד הדרך (אילן 1980: 27). בנוסף, כתובת מתל כינרות (איור 4.1) מן השושלת ה-18 מזכירה ניצחון מצרי על נוכרים ממיתני בימי תחותמיס ה-3 או אמנחותפ ה-2 (1425-1490 לפנה"ס) (שטרן 1992, כרך ב': 810). מכל אלה עולה כי האזור כמעט ואינו נזכר ברשימות מתקופת הברונזה. הנוף הגאופוליטי של הלבנט התאפיין בדומיננטיות של מעצמות בין-אזוריות (מצרים האימפריאלית והממלכה החתית), שהחזיקו בשליטה פוליטית ובמידה מסוימת גם כלכלית על הישויות המדיניות המקומיות. כוחות מקומיים אלה הורכבו בעיקר ממשפחות שלטון

[7] וְרֶמֶת וְעֵין-גַּנִּים וְעֵין חַדָּה, וּבֵית פַּצֵּץ

שישבו במרכזים עירוניים ושלטו בסביבותיהם המיידיות, מה שמכונה "ערי-מדינה" (Sergi 2024: 357-359).

4.5 התקופה הפרסית. מן התקופה הפרסית אין תיעוד כתוב ספציפי לגבי הגליל, וייתכן כי אופי היישוב בגליל בתקופה זו היה שונה, ונשען על התבססות של אוכלוסיות פיניקיות או פגאניות אחרות, לאחר היחלשות האוכלוסייה המקומית. בתקופה הפרסית גדל במידה מסוימת מספר היישובים, ולעיתים ניכר חידוש יישוב ביישובים שננטשו בסוף תקופת הברזל. ככלל, בתקופה זו שרר שקט יחסי באזור ארץ ישראל, והפרסים אפשרו לערי החוף הפיניקיות ככל הנראה אוטונומיה חלקית. הממצאים החומריים מן הגליל מראים דמיון לממצאים מערי החוף, ובשני האזורים ניכרת גם השפעה יוונית (שפירא ואחרים 2019 : 268).

4.6 התקופה ההלניסטית. ב-218 לפנה"ס נכבשה בית ירח בידי אנטיוכוס הגדול, אולם היישוב ההלניסטי המשיך להתקיים במקום (בן-אריה 1965 : 133). העיר שהוקמה במקום נקראה ככל הנראה פילותריה. בתקופה זו, אזור עמק הירדן התיכון שב לפרוח בדומה לחבלי ארץ נוספים בארץ ישראל. הורקנוס החשמונאי (104-135 לפנה"ס) כבש את בית שאן וסיפחה לממלכתו, תוך קביעת גבולה הצפוני של הממלכה בסמוך לגבול הדרומי של האזור. אריסטובולוס, שירש את השלטון, צירף את חלקו המערבי של העמק למדינתו, בעוד שאלכסנדר ינאי הרחיב את גבולות הממלכה וכבש ערים נוספות, בהן גדר, חמת גדר, סוסיתא ופילותריה. עם כיבוש הארץ בידי פומפיוס, נותק שוב החלק הצפון-מזרחי של ממלכת החשמונאים ונכלל בברית ערי הדקפוליס (בן-אריה 1965 : 133).

4.7 התקופה הרומית. בתקופת הורדוס נכלל כל האזור בממלכתו, ובניו המשיכו לשלוט בחלקים ממנו. הורדוס אנטיפס ייסד את העיר טבריה, שנועדה לשמש מרכז עירוני על שפת הכנרת, והשפעתה השתרעה גם על עמק הירדן התיכון. תחומי השלטון של טבריה ובית שאן כללו את גבולות האזור עד נחל יבנאל בצפון (בן-אריה 1965 : 117). במאה הרביעית לספירה אוסביוס מזכיר יישובים באזור ובהם: בית פצץ, ירמות, אדמה, בית שמש, יבנאל, לקום, צנענים, קדש ורמה (מלמד 1961). שמה של הכנרת מופיע בתרגום השבעים כ"נגד-כנרות" (בן-אריה 1965 : 117).

4.8 התקופה הביזנטית. בתקופת זו הפך הגליל, ובמרכזו טבריה, למוקד היישוב היהודי בארץ. השפעתו הגיעה גם לעמק הירדן התיכון, שנשאר מרחב חקלאי ואסטרטגי חשוב. במקורות התלמודיים נזכרים יישובים כגון בית ירח, צינברי וכפר אגין (או כפריגון). זיהויים המדויקים אינם ודאיים, אך ייתכן כי כפר אגין מקביל לאום ג'וני. כפר צמח הוזכר כעיירה החייבת במעשר וכאתר שנכלל בהיתרים שהעניק ר' יהודה הנשיא[8]. הכנרת מופיעה בשמות שונים: "כנרת", "ים טבריה", "ימה של טבריה"

[8] ת. שביעית, פ"ד

ו"גינוסר". בברית החדשה מכונה המקום "ים גינוסר"[9], "ים הגליל אשר לטבריה" או פשוט "הים. בעוד שבמקרא תפקדה הכנרת בעיקר כגבול טריטוריאלי, בתלמוד ובמדרשים היא תוארה גם על מאפייני סביבתה. המונח "העמק" במקורות חז"ל התייחס לכלל העמקים: יזרעאל, חרוד, בית שאן והירדן. הבחנה זו משתלבת עם חלוקת חז"ל לשלוש יחידות גיאוגרפיות: הגליל העליון, הגליל התחתון והעמק[10] [11] (בן-אריה 1965: 120-117).

4.9 התקופה המוסלמית הקדומה. בשנים 638-634 לספירה נכבשה ארץ ישראל בידי המוסלמים, אולם המעבר לשלטון חדש לא גרם לחורבן נרחב ביישובי עמק הירדן התיכון. העיר צינברי אף שימשה כארמון ח'ליפי מדמשק. האזור שימש עורק מעבר חשוב, במיוחד דרך חאן אל-ג'זר, שחיברה את הירדן עם טבריה ובית שאן (בן-אריה 1965: 138-137).

4.10 התקופה הצלבנית. בתחילת המאה ה-12 נכבשה הארץ בידי הצלבנים. בשנת 1113 התרחש קרב באזור, אך בסופו נסוגו הצלבנים, ובהמשך הוקמה באזור "נסיכות הגליל" בראשות טנקרד. עמק הירדן התיכון, כונה "אלאוקחואנה", והפך לאזור חיץ אסטרטגי בין מערך הביצורים הצלבני לבין האיום המוסלמי ממזרח. הצלבנים שלטו על שני מעברים חשובים דרומית לכנרת - גשר א-צנברה וג'יסר אל-מועג'מע - ואלו שימשו נקודות מעבר עיקריות לעבר הירדן. כחלק ממערך זה הקימו הצלבנים מבצרים, הבולט בהם היה מצודת כאוכב אל-הווא (באלואר), שנודעה בחוסנה ובשליטתה על עמק הירדן. היא נכבשה בידי צלאח א-דין ב-1187 וחרבה .לאחר מכן היישובים המקומיים בעמק הירדן התיכון לא חרבו לחלוטין, אם כי נגרם נזק משמעותי לטבריה ולבית שאן. (שילר 1988: 100; בן-אריה 1965: 140-139).

4.11 התקופה הממלוכית והעות'מנית. במאה ה-13 וה-14 לספירה התקיימו באזור ככל הנראה יישובי קבע, חלקם נפגעו במהלך הקרבות בין הפולשים המונגולים לממלוכים, ותושבי בית שאן סבלו מפגיעות מלחמה. סביר להניח כי גם יישובי עמק הירדן התיכון נפגעו במידה מסוימת. עם זאת, בתקופה הממלוכית ניכרת התאוששות מסוימת ביישוב, והאזור המשיך לשמש כמעבר חשוב בנתיב "דרך הדואר" הראשית, שהובילה מקהיר דרך ירושלים לירדן ולדמשק (בן-אריה 1965: 140-139). ברמות יששכר לא התקיים יישוב קבוע בין המאות ה-13 ל-15 (שפירא ואחרים 2019: 271). בראשית המאה ה-14 מציין רבי אשתורי הפרחי כי בית שאן יושב באזור חקלאי מפותח ואף היו בו יהודים. בן-אריה טוען כי מצב דומה שרר גם בעמק הירדן התיכון. בתקופה זו הפך העמק לחלק ממסלול התנועה של דרך הדואר העות'מאנית, אשר חיברה בין קהיר, ירושלים ודמשק. בסוף המאות ה-16 וה-17 החלה

---

[9] ספר מקבים א', י"א, 68

[10] וגליל התחתון והעמק מכפר חנניה ולמעלן - כל שאינו מגדל שקמים גליל העליון. ומכפר חנניה ולמטן, - כל שהוא מגדל שקמים גליל תחתון. ותחום טבריה, העמק. וביהודה ההר והשפלה והעמק שביעית, ט' ב'

[11] תוספתא, שביעית, ז' ט': י שביעית, ט',

נדידה משמעותית של שבטים ערביים מהחיגאז׳ לעבר אזור הירדן ולשטחים המערביים של הארץ. נדידה זו גרמה לפגיעה קשה ביישובי הקבע והפכה את האזור מחבל חקלאי פורה למרחבים המנוצלים בעיקר למרעה. במאה ה-18 רוב השטחים נותרו מיושבים על ידי אוכלוסייה בדואית נודדת בלבד. נתון זה מצביע על ירידה משמעותית ביישוב הקבע בעמק הירדן התיכון, אולם בו בזמן נשמרת חשיבותו האסטרטגית של האזור כציר מעבר בין המרכזים האורבניים של הארץ (בן-אריה 1965 : 141). המפקד העות׳מאני משנת 1596 משקף כי באזור הנחקר לא התקיימו כפרים רבים (Hütteroth & Abdulfattah 1977: 187; 157). הכפרים היחידים המוזכרים בו הם כאוכב אל-הווה, סירין וחדתא.

5. תולדות המחקר

5.1 המאה ה-19, נוסעים ומטיילים באזור. עם תחילת המאה ה-19 גדל מספר המקורות המציינים את האזור, אך חשוב לזכור כי עדיין יחסית למקומות אחרים בארץ ישראל האזור מתואר מעט מאוד. מפת ז׳קוטין מ-1799 המהווה את התיעוד הקרטוגרפי הראשון מספק לנו תיעוד על עמק הירדן התיכון (בן אריה 1965 : 142-141). מיפוי הכנרת ועמק הירדן התיכון נערך כבר בעת המצור של נפוליון על עכו, ואכן המיפוי מדויק באזור הכנרת וחופה הדרומי מערבי, אך האזור המזרחי כל הנראה לא נסקר בפועל ושורטט על פי שמועות, ועל פי קודמיו של חוקרי נפוליון. זיטצן חצה את עמק הירדן דרומה בשנת 1806, אך מפותיו כלליות ביותר ובתיאור הוא מציין רק את הכפר עובדייה. בורקהרהט מתאר ב-1822 את הכפר צמח ככפר עלוב למדי מבקתות בוץ ומבנים אבן שחורה, ומציין את עובדייה. רובינסון מזכיר את הכפרים צמח, עובדייה, אל בוקעה, ודלהמייה. לינץ עבר בירדן עם סירותיו ב-1848 ומזכיר את עוביידה, דלהמייה, ואל בוקעה. הוא מציין כי רבים מהכפרים ההרוסים באזור נוסדו על ידי איברהים פחה שיישב במקום פלחים מצריים, במטרה למנוע את פלישות הבדואים אך מהלך זה נכשל. ואן דה וולדה לא ביקר באזור טבריה בשל בעיית הביטחון. תומפסון מזכיר ב-1860 את הכפרים צמח ועובדייה ומציין כי מדרום לעובדייה אין כפר מיושב אחד עד ים המלח. מקרגור מגיע לאזור ב-1886 ומציין את הכפר צמח הנטוש, וכי יש ישוב קטן באזור אום גו׳ני. גרן ביקר ועבר בבית ירח (חירבת קרק), תל קדש נפתלי, תל חדה, עובדייה, חורבת בקע, חורבת בדרייה, כוכב הירדן, תל זן ותל דובר (גרן תשמד : כרך ו׳). שומכר מספר ב-1887 כי תושבי צמח הם מאלג׳יר ומסודן, וכי הכפרים עובדייה ואום ג׳וני מיושבים. באמצע המאה ה-19 החלו להתיישב בגליל תושבים מוסלמים יוצאי אפריקה הצפונית, אשר היגרו למזרח לאחר הכיבוש הצרפתי. נראה שגל זה עבר גם על יישובי עמק הירדן התיכון וגרם ככל הנראה לחידוש היישוב, צמח היה כנראה הישוב הראשון שחודש. בעשרים השנים האחרונות של המאה ה-19 חל שיפור במצב יישובי עמק הירדן התיכון. היו שבטים בדואים באזור זה בעיקר משבטי ערב אל צחור,

באשטווה, העזאוויה, והנאדי שמרכז שבט זה היה בדלהמייה (בן אריה 1965 : 140-139). באמצע המאה ה-19, נערך הסקר הבריטי באזור, אשר עבר בתלים ואתרים חשובים כגון : תל יששכר, חורבת זיוון, חורבת סאבוני, חורבת בדריה, חורבת אדמה, שייח' מזעית וחורבת אנין. בנוסף, חברי הקרן הבריטית ביקרו גם באתרים הקרובים לאזור הנחקר, לרבות תל דלהמייה, תל עובדייה, תל זן, תל שמדין, תל שושן ותל ינעם (Conder & Kitchener 1882).

איור 5.1 : סקרי עבר שנערכו באזור

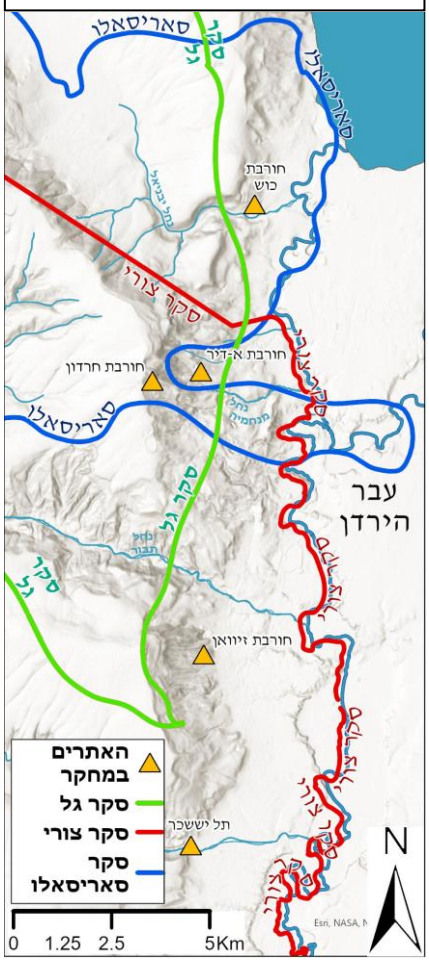

5.2 חוקרים וסוקרים במאה ה-20. אלפו **סאריסאלו** ערך מחקר באזור נחלת יששכר, שפורסם בספר "הגבול בין יששכר לנפתלי : מחקר ארכיאולוגי על התיישבות ישראל בכנען" (Sarisalo 1927). למרות שחלפו כמעט מאה שנים מאז פרסום סקרו, הוא מתאר בצורה מקיפה מאוד את האתרים ומספק מידע חשוב. בשנת 1941, **אברהם ברגמן (לימים בירן) ורות ברנדשטטר** (לימים עמירן) ביקרו בחלק מהאתרים, אך לא פרסמו לוחות קרמיים (ברגמן וברנדשטטר 1941). **ייבין ומייזלר** סיירו באזור ופרסמו 2 מאמרים (ייבין ומייזלר 1943, 1944), אך ללא לוחות קרמיים. **צורי** היה הראשון לסקור את האזור באופן יסודי ולפרסם ממצאים ולוחות קרמיים (צורי 1962).

גל סקר חלק מהאזורים ופרסם את ממצאיו בשני ספרים ובמסגרת עבודת הדוקטורט שלו (גל 1982).

בתחילת שנות התשעים סקר **מאיר** את האזור ופרסם קרמיקה מתקופת הברונזה בלבד (Maeir 1997,2010). מחברות הסקר של מאיר מתארות מציאת חרסים מתקופת הברזל בכמה מאתריו אך כמובן הוא מציין זאת ללא שום לוח קרמי (מאיר 1992-1991)[12].

וינוגרדוב, חבר קיבוץ בית זרע וחוקר, פרסם בשנת 1998 את הספר "בקעת כנרות" (וינוגרדוב 1998), שבו הזכיר את האתרים עובדייה ודלהמייה, אך גם הוא לא פרסם לוחות קרמיים כלשהם.

5.2.1 מגבלות כרונולוגיות ומתודולוגיות בסקרי עבר של תקופת הברזל באזור.

סאריסאלו תיארך את רוב אתרי תקופת הברזל כ-"ברזל מוקדם" (Early Iron) (סאריסאלו 1927 : 50-51). לדוגמא : חורבת כוש נסקרה בסקר הנוכחי והקרמיקה שנמצאה היא רק מתקופת הברזל השנייה לעומת סאריסאלו שתיארך את האתר כולו כ'ברזל מוקדם'. נתון זה דורש בחינה מחודשת, שכן יכולת

[12] ** מתוך מחברות הסקר של מאיר 1992-1991. לא פורסמה תקופת הברזל.

התיארוך הקרמי הייתה מוגבלת, בשלב המוקדם של המחקר הטיפולוגי והכרונולוגי בשנת 1927. בחינה של אתרים נוספים שסקר סאריסאלו מעלה ממצאים דומים, רוב הקרמיקה היא כמעט תמיד מתקופת הברזל השנייה. סקרי גל וצורי תרמו מידע רב, אך אינם מבחינים באופן עקבי בין ברזל IIא׳ לברזל IIב׳, והלוחות הקרמיים שצירפו מוגבלים בהיקפם. הפער המחקרי בתחום תקופת הברזל באזור המחקר ניכר, מכיוון שעבודה מקיפה לא בוצעה מאז סקריהם של נחמיה צורי וצבי גל. עבודה ארכיאולוגית מקיפה ומעודכנת, המשלבת סקרים שיטתיים וחפירות יזומות ,תאפשר העמקה משמעותית בקידום המחקר ההיסטורי והארכיאולוגי בתקופת הברזל (ובכל התקופות האחרות) של האזור הנחקר.
כרונולוגית זו מציבה את הרקע הארכאולוגי וההיסטורי לדיון, ומאפשרת לבחון כיצד פורשו ממצאים אלה במחקר הארכאולוגי לאורך הדורות.

5.3 חפירות באזור מתקופת הברזל I + II.

<u>**אתרים מתקופת הברזל שנחפרו ולא פורסמו**</u>:

תל כיתן נמצא ממזרח לשטח הסקר, סמוך לירדן, נחפר על ידי אייזנברג (1971, 1975, 1976, 1977).
באתר זה נחשפו מקדשים מן התקופה הכנענית II ושרידים מתקופת הברזל (אייזנברג 1976 ; צורי 1962 : 141).

תל דלהמייה שוכן על גדות הירדן ונחפר על ידי נחמיה צורי. ממצאיו פורסמו עד כה רק בפרסום ראשוני קצר (צורי 1970). באביב 1968 נערכה חפירת הצלה בקצה הדרום-מזרחי של התל בעקבות תכנון סלילת כביש. החפירה נוהלה מטעם אגף העתיקות על-ידי נחמיה צורי, ונחשפו שש שכבות יישוב, מן התקופה הכלקוליתית ועד התקופה הערבית. מתקופת הברזל נחשפו שני שלבי יישוב עיקריים:
<u>בשלב הקדום (תקופה ישראלית א׳, שכבה ד׳)</u> התגלו שרידי מבנה מטיפוס בית ארבעה מרחבים ורחוב , שנבנו מעל שכבת שריפה ושרידי מבנים קדומים. הממצא הקרמי כלל בעיקר כלי בית כגון סירי בישול, קדרות וקנקנים.
<u>בשלב המאוחר (תקופה ישראלית ב׳, שכבה ג׳)</u> נבנה במקום בית ארבעה מרחבים גדול (כ-19×15 מ׳) , שנבנה מעל המבנה הקדום תוך המשך שימוש באותו תוואי רחוב. קירות המבנה ואומנות האבן בחצר השתמרו לגובה ניכר. בממצא נמצאו כלי חרס רבים מן המאות ה-8-9 לפנה״ס, לצד פלכים, מקלות נול ותכשיטים שונים. כן זוהו כלים קיפרו-פניקיים, צלמיות ושברי קנקן עם האות מ׳. מכלול הממצא מצביע על יישוב משגשג ובעל פעילות כלכלית מגוונת בתקופה זו (צורי 1970 : 14-15).
מתוכנן פרסום עתידי על ידי מרינה בקר מהאוניברסיטה העברית.

איור 5.2: אתרים מתקופת הברזל 2+1 לפי סקרי עבר.

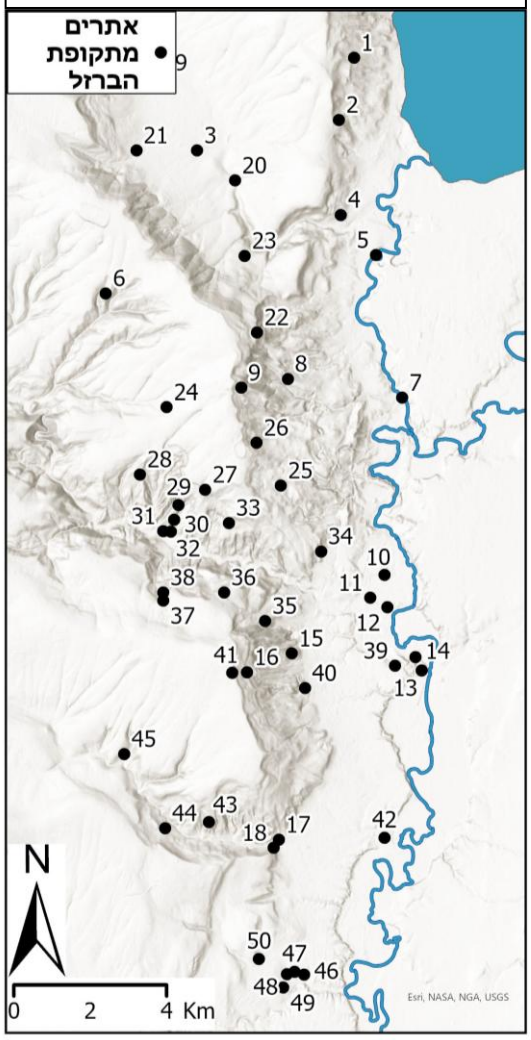

אתרים מתקופת הברזל שנחפרו ופורסמו:

תל ינעם שוכן בשדותיו של מושב יבנאל בבקעת יבנאל והוא מורכב מתל עגול וקטן, בקוטר של כ-85 מ', ומיישוב גדול המשתרע על טרסות סביבו. התל מתרומם לגובה של כ-12 מ' מעל בקעת יבנאל ונחפר בין השנים 1977 ל-1988 על ידי לייבוביץ מאוניברסיטת שיקאגו (Liebowitz And Dering 2003). התל, מזוהה עם יבנאל המקראית[13] שהייתה עיר גבול דרומית בנחלת נפתלי לפי חוקרים בעבר הייתה תל ינעם הנזכרת בטקסטים מצריים מימי הממלכה החדשה. נראה שאת מקומה של ינועם המקראית יש לקבוע בבשן, כפי שהציע נאמן. בתלמוד[14] מזוהה יבנאל המקראית עם חירבת ימה הסמוכה, אך לא נתגלו בה שרידים מתקופת הברזל. התל היה מיושב בתקופה הנאוליתית, הכלקוליתית, בתקופת הברונזה הקדומה I הברונזה התיכונה II ב' הברונזה המאוחרת II, תקופת הברזל I+ II ובתקופה הביזנטית. בתקופת הברזל IIא' לאחר חורבן היישוב מהברונזה המאוחרת, התל יושב מחדש ונבנו מבנים חדשים על שרידי המבנים הקודמים. נמצא בית בד ובו גלעיני זיתים ומשקולות נול. במבנים אלה נמצאו כלי חרס, חותמות, כלי נול, סכין מברזל, וחותם חרוטי בצבע שחור עם תיאורים של שני אנשים ישובים על שני חיות מקרינות (גלבוע ושטרן 1992: 583-585). למרגלות התל נחפרו שרידים של קירות מסוף התקופה הביזנטית - הערבית הקדומה על ידי רשות העתיקות (Van den Brink 2017). דהניש פרסמה מחקר מכלולי הקרמיקה המקומית והביתית מן השכבות של תקופת הברזל, המתוארכות מראשית המאה ה-12 ועד שלהי המאה ה-8 לפנה"ס (Dehnisch 2005: 1-2). זהו אינו אתר מבוצר, ולא נמצאה בו עדות לחומות הגנה. לכן אתר זה מתאים לשמש אתר ייחוס קרמי שהוא כפרי-אזורי (Dehnisch 2005: 1). מכלול כלי החרס מתקופת הברזל בתל ינועם הוא ברובו מקומי וביתי. אף שהבדיקות הפטרוגרפיות הצביעו על כמה כלים בעלי רכיבים חריגים, רוב הקרמיקה נראית מקומית, ואין במכלול עדות לכלים מיובאים מלבנון, מקפריסין או מן

[13] יהושע יט: 33.
[14] מגילה א, א: 81.

החוף הפיניקי (Dehnisch 2005: 6). רוב הממצא הקרמי מבוסס על שפות וחלקי כלים ולא על כלים שלמים (Dehnisch 2005: 7-9). דהניש מוסיפה כי מיקומו של תל ינועם על דרך Darb el-Hawarneh - קישר אותו למערכות דרכים נוספות, ובהן השלוחה הפנימית של דרך הים והדרכים לאורך עמק הירדן העליון והתיכון. לכן, ההקבלות הקרמיות של האתר עם דיר עלא, מגידו, חצור ובית שאן משקפות לא רק דמיון טיפולוגי, אלא גם קשרים אזוריים ותנועה בין עמק הירדן, עמק יזרעאל, אזור הכנרת ועבר הירדן (Dehnisch 2005: 432-433).

תל קרני חיטין. האתר מתנשא מעל לבקעת מעבר אַרְבֵּל לאורך הדרך המוליכה לטבריה. היישוב הקדום הוקם על מבנה געשי בעל שתי פסגות בזלתיות המכונות: הקרניים, וביניהן מכתש וולקני נמוך ומוסתר בתחומי השוליים המקיפים אותו. בתל זוהתה חומה המקיפה את הפסגה הדרומית וגם קטעים המקיפים את האתר כולו. התל נסקר בעבר בידי אולברייט ואהרוני (שטרן וגלבוע 1992: 1428). בשנת 1976 ערך גל חפירת בדיקה לצורך תיארוך מערכת הביצורים (גל 1983: 33). החפירה חולקה לשלושה שטחים: שטח א' בפינת הקרן הצפון מזרחית, שטח ב' במדרון הדרומי של הקרן הדרומית, ו-שטח ג' שהתמקד ביסודות המגדל שנראה על פני השטח בקרן הצפונית. באתר ביצור מתקופת הברונזה המאוחרת II ובה חומה מסיבית (2.60 מ' עובי) ורצפת חלוקי בזלת שעליה שכבת שרֵפה עבה המעידה על חורבן במחצית הראשונה של המאה ה-13 לפנה"ס. לאחר הפסקה ניכר חידוש יישוב בראשית המאה ה-12 לפנה"ס, ובתקופת הברזל II נבנתה חומת אבן נוספת (2.50 מ' רוחב) המקיפה כ-5 דונם בקרן הדרומית ונקשרת לחומה היקפית של האתר. בתקופה זו גודל האתר הוא כ-60 דונם. ותיארוך יסודות המגדל בקרן הצפונית הוא תקופת הברזל II, כשסיום השלב המאוחר נקשר, ככל הנראה, לכיבוש האשורי בשנת 732 לפנה"ס (שטרן וגלבוע 1992: 1428-1429). לואיס, אבישר-לואיס ופינקל חקרו את מרחב שדה הקרב של חיטין, שבו הובסו כוחות ממלכת ירושלים בידי צלאח א-דין בשנת 1187 לסה"נ, במסגרת מחקר ארכיאולוגי של קרני חיטין והשדות הסובבים אותן (Lewis, Avissar Lewis and Finkel 2020: 26-27).

תל דובר. האתר ממוקם בקצה הדרומי של רמת הגולן, על הגדה הצפון-מערבית של נהר הירמוך, מצפון-מזרח למפגש הירמוך והירדן, כ-2 ק"מ מערבית לחמת גדר. האתר שוכן בפתח קניון הירמוך, בעמדה המקנה שליטה על המעבר לעמק הירדן מדרום-מערב ועל הכניסה לעמק הירמוך עצמו (Golani & Wolff 2016: 1). בשל מיקומו האסטרטגי נדון האתר גם בהקשר של זיהויו ההיסטורי-מקראי. יש שהציעו לזהותו עם לו-דבר או עם דביר, ואילו אחרים הציעו לזהותו עם חמת (Golani & Wolff 2016: 7-8). האתר נסקר כבר בשנות הארבעים על ידי ייבין ומייזלר, אשר זיהו בו חרסים מתקופת הברזל הקדום ומתקופת הברזל התיכון (ייבין ומייזלר 1943: 99-100). גם מאיר ציין נוכחות של חרסים מתקופות הברזל I-II, אם כי לדבריו בלט במיוחד הממצא מתקופת הברזל II (מאיר, דפי סקר עמק

הירדן). עם זאת, החפירות של גולני וולף התמקדו בטרסה התחתונה של התל ולא באקרופוליס, ולכן עיקר התמונה הארכיאולוגית מבוסס על השרידים שנחשפו באזור זה. מן החפירות עולה כי עיקר הממצא מתקופות הברונזה והברזל שייך לתקופת הברזל I. בתקופת הברונזה המאוחרת Ib, במאה ה-15 לפנה"ס, התקיים יישוב הן בתל דובר והן בתל הדר שמצפון, אך שני האתרים ננטשו לאחר מכן לתקופה ממושכת. היישוב באתר חודש רק בסוף תקופת הברזל I, במאה ה-11 לפנה"ס, ודגם דומה הוצע גם ביחס לתל כינרות. נראה אפוא כי האתר משקף פער יישובי ממושך, שלאחריו התחדש היישוב בשלב מאוחר יחסית של תקופת הברזל I. המכלול הקרמי שנחשף בטרסה התחתונה מלמד כי עיקר הפעילות במקום שייך לשלב המאוחר של תקופת הברזל I, ובייחוד לברזל Iב. מדובר במכלול הומוגני למדי, הכולל בעיקר סירי בישול, קנקני בישול, קנקני אגירה, פכיות, גביעים ונרות. מאפיין חשוב של מכלול זה הוא היעדרם של מרכיבים טיפולוגיים אופייניים לברזל IIא', כגון ציפוי אדום ומירוק ידני, ומכאן שאין לשייך את עיקר הממצא לשלב זה (Wolff 2025: 62-64). גם מכלולי הקבורה שנחשפו בטרסה התחתונה תורמים להבנת הכרונולוגיה של האתר. קברים 1, 2 ו-5 תוארכו לברזל Iב, בקירוב מן המאה ה-11 ועד סביב 980 לפנה"ס, ואילו קבר 4 מייצג שלב מאוחר יותר, המתאים לברזל אII. קבר 5 הוא העשיר ביותר, וכלל תשעה-עשר כלים, רובם שלמים, ובהם קערות, גביע, קנקן אגירה, בקבוקון, פיקסיס, פכיות ונרות. מכלול זה משמש עוגן כרונולוגי חשוב לתיארוך שלב הברזל Iב באתר (Wolff 2025: 63-64). נראה, כי הטרסה התחתונה של תל דובר משקפת בעיקר פעילות הקשורה לברזל Iב', בעוד שהעדויות המאוחרות יותר מצומצמות בהרבה. היעדר שרידים ברורים של התיישבות רציפה בעיר התחתונה במהלך המאות ה-10 וה-9 לפנה"ס מחזק את ההשערה כי בתקופת המלוכה עיקר ההתיישבות באתר התרכז באקרופוליס, שלא נחפר עד כה, ואילו הטרסה התחתונה חדלה לשמש אזור יישובי פעיל באותה מידה (Golani & Wolff 2018: 513-514; Wolff 2025: 63-64).

5.4 אתרים מתקופת הברזל באזור.

5.4.1 אתרים מרכזיים.

טבלה 1. אתרים מרכזיים מתקופת הברזל באזור המחקר. 6

מספר אתר	שם אתר	סוקרים	ברזל I	ברזל II
1	**קדש בכנרת**	סאריסאלו 1927	+	
		כוכבי 1963	+	+

		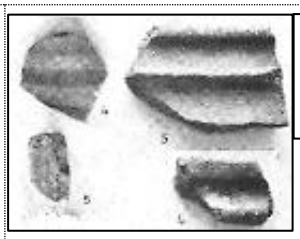 **איור 5.3:** קרמיקה מתקופת הברזל, תל קדש (כוכבי 1963 : 173).			**איור 5.4:** קרמיקה מתקופת הברזל, תל קדש (כוכבי 1963 : 168). 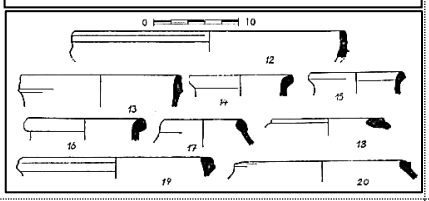
2	**רוג'ום פורייה**	טפר 2008 רשות העתיקות בארי ולנג 2025 **נחפר ופורסם**	חרסים מעטים מתקופת הברזל		**איור 5.5:** רוג'ום פורייה ממצא מתקופת הברזל IIא'+IIב' (בארי ולנג 2025 : 81-80). 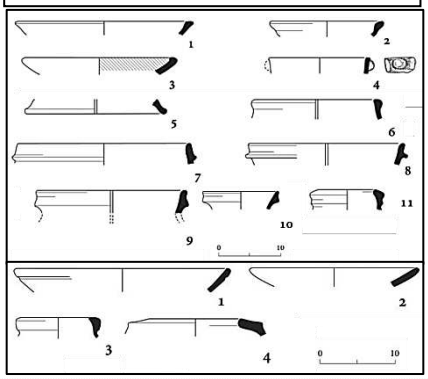
			-	+	
3	**תל ינעם**	סאריסאלו 1927 גל 1990 הורביץ 2003 (דהניש 2005) **נחפר ופורסם**	+ + +	+ + +	**איור 5.6:** קרמיקה מתקופת הברזל II, תל ינועם (Dehnisch 2005: 1). לוח VI ,1,4,8. שכבה VI 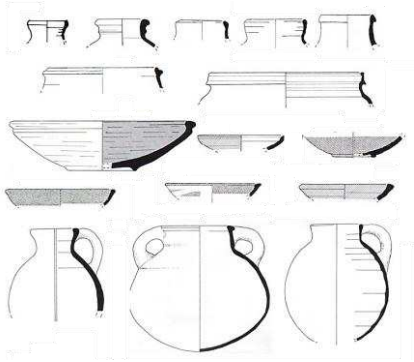
4	**חורבת כוש**	סאריסאלו 1927	+	-	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**
5	**תל עובדייה**	סאריסאלו 1927 וינוגרדוב 1998 ייבין 1967 מאיר 1992**	+ + + +	+ - + +	

כפר ערבי עד סוף התקופה המנדטורית. במאה התשע-עשרה, אל-עוביידה היה אחד מכמה כפרים הממוקמים דרומית לאגם טבריה (רובינסון), וחברי הסקר הבריטי מתארים הכפר בו גרים כ- 200 תושבים

מוסלמים. בתי הכפר נבנו ברובם מלבנים ובעלי גגות קנים מכוסים בשכבת חימר, והייתה טחנת קמח שהופעלה על ידי מים. החקלאות הייתה עמוד התווך של כלכלת הכפר, והאדמות החקלאיות של הכפר השתרעו עד כביש המוביל לכפר צמח. ייבין מתאר בתל שכבות השייכות לימי השלטון הישראלי (ייבין 1967 18), וכמותו וינוגרדוב (וינוגרדוב 1998 : 53). מאיר מציין בכרטיסי הסקר שלו כי נמצאו חרסים מתקופת הברזל I+II (מאיר 1992).

6	**תל חדה**	סאריסאלו 1927	+	+-	**איור 5.8:** קרמיקה מתקופת הברזל, תל חדה (צורי 1977 :
		צורי 1977	+	+	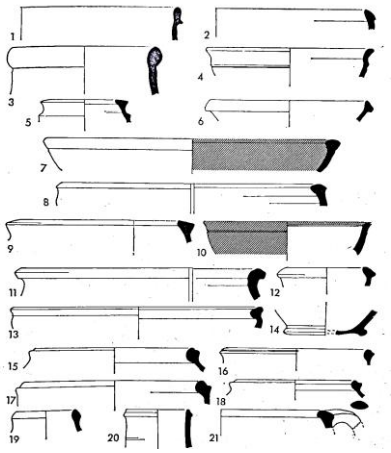
		גל 1990	-	+	
					איור 5.7: קרמיקה מתקופת הברזל, תל חדה (גל 1980 : 45). 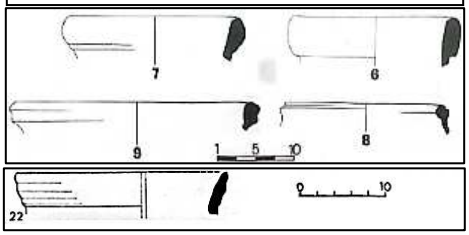
7	**דלהמיה**	מייזלר וייבין 1942	-	+	"תקופת המלוכה הישראלית".
		צורי 1970	+	+	**נחפר ולא פורסם**
		מאיר 1992**	-	+	

הסקר הבריטי : התל נמצא בצד המזרחי של הנהר חציית הנהר לצד המערבי נקראה מעברת א' דלהמיה. בתי כפר בנויים בוץ עלוב, כמו כפרים אחרים לאורך נהר הירדן בדרך יריחו, לוז מציין מציאת חרסים ברזליים ליד תל דלהמייה (בן אריה 1965 : 132). וסקיתופוליס. ייבין ומייזלר מציינים מציאת חרסים מתקופת המלוכה הישראלית (תקופת הברזל התיכונה) (ייבין ומייזלר 1943 : 99). צורי חפר באתר אך לא פרסם את ממצאיו. במסמך מארכיון רשות העתיקות מתאריך ה-4 בספטמבר 1968 מצוין כי יוסף נווה העביר לנחמיה צורי "מקצת כתף של קנקן (תק' ישראלית ב') ועל פניה מקצת כתובת (מ) וכן חרס משני (מהתקופה ההלניסטית) עם האות ת" (צורי ארכיון רשות העתיקות 1968).

8	**א-דיר**	גל 1990	+	+	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**
9	**חורבת חרדון**	צורי 1977.		+	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**

10	**תל שמדין**	רשות העתיקות המנדטורית ברגמן וב. 1941 צורי 1962 מאיר 1992**	+ + +	+ - (+)?	**איור** 5.9: תל שמדין, חלק מקרנוס ברזל I (צורי 1962: לוח י"ב). 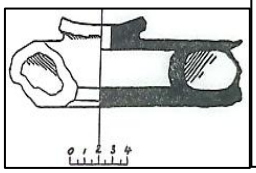	
11	**תל שושן - תל זן מזרחי**	צורי 1962 מאיר 1992 **	+ +	- +	**איור** 5.10: תל זן מערבי סיר בישול מתקופת הברזל 2. רשות העתיקות המנדטורית. 1932. 	
12	**תל זן**	רשות העתיקות המנדטורית 1932 ברגמן וב. 1941 צורי 1962 מאיר 1992**	- + + +	+ + + +		
13	**תל כיתן**	ברגמן וב. 1941 צורי 1962	+ -	- +	**נחפר ולא פורסם**	
14	**א-דהק**	צורי 1963	+	-		
15	**חורבת זיוון**	צורי 1963 מאיר 1992**	- 	+ 	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**	
16	**עין הידיד**	צורי 1962 גל 1980 אתר 21 **איור** 5.11: קרמיקה מתקופת הברזל, עין הידיד (גל 1980: 54). 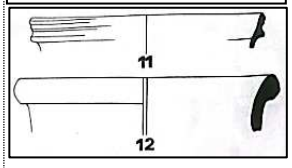	+ +	+ +	**איור** 5.12: קרמיקה מתקופת הברזל, עין הידיד (צורי 1962: לוח י"ג). 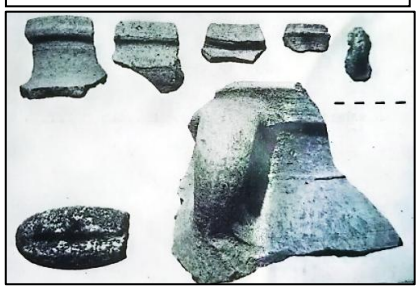	
17	**תל יששכר**	ברגמן וב. 1941 צורי 1977	+ +	+ +	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**	

		מאיר 1992**	+	+	
18	**אום קיט (חורבת קיטה)**	ברגמן וב. 1941 צורי 1962	- -	- +	**ניתוח ממצאים מפורט יוצג בהמשך העבודה.**

5.4.2 אתרים משניים.

טבלה 2. אתרים משניים מתקופת הברזל באזור המחקר.

מספר אתר	**שם אתר**	**סוקרים**	**קרמיקה מתקופת הברזל.**		
			ברזל I	**ברזל II**	
19	**א-תולול**	גל 1990	+	+	
20	**יבניאל**	גל 1990	-	+	
21	**בית וגן**	סאריסאלו 1927 גל 1990 הורביץ 1994	+ + -	- + +	
22	**שייח מזעית**	סאריסאלו 1927 צורי 1977 גל 1980 אתר 23 גל 1990 אתר 3.6	+ + + -	 + - +	**איור** 5.13 : קרמיקה מתקופת הברזל, שייח מז'עית (גל 1980 : 56). 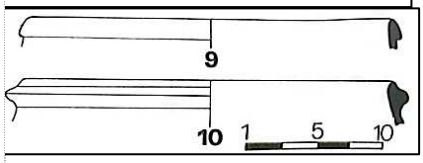
23	**חורבת שמש**	סאריסאלו 1927	+ ברזל כללי		
24	**סירין**	סאריסאלו 1927 צורי 1977 גל 1990	+ - -	 + +	**איור** 5.14 : קרמיקה מתקופת הברזל, סירין (צורי 1977 : 146). 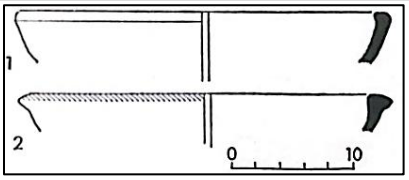
25	**חורבת אדמות**	צורי 1962 גל 1980	+ -	+ -	

26	**חורבת חגל**	צורי גל 1980	- -	-	
27	**עין שחל ד - שחל עילית**	צורי 1977	+		
28	**אום א- סוואליל**	צורי 1977	+	+	**איור** 5.15 : קרמיקה מתקופת הברזל, אום א- סוואליל (צורי 1977 : 129). 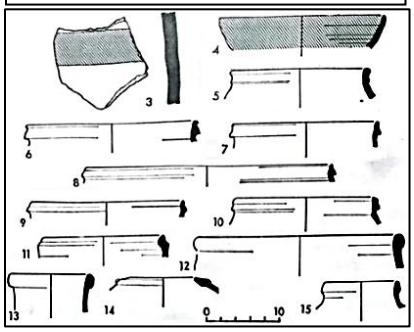
29	**עין שחל ג**	צורי 1977	+	-	**איור** 5.16 : קרמיקה מתקופת הברזל, שחל ג' (צורי 1977 : 127). 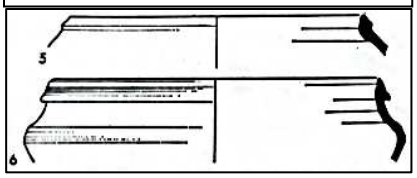
30	**ואדי עין אל קסאב**	גל 1980	+	+	**איור** 5.17 : קרמיקה מתקופת הברזל ואדי אל קסאב (גל 1980 : 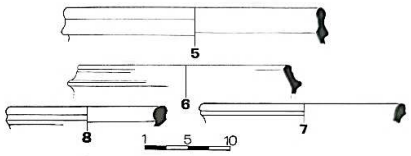
31	**חורבת שחל תחתית**	צורי 1977 גל 1990	+ -	- +	
32	**למרגלות המתחם**	גל 1980	+	-	**איור** 5.18 : קרמיקה מתקופת הברזל, מרגלות המתחם (גל 1980: 29). 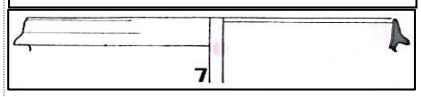
33	**חורבת עכין**	צורי 1977 גל 1980	+ -	+ +	

		איור 5.19 : קרמיקה מתקופת הברזל, חורבת עכין (גל 1980 : 21). 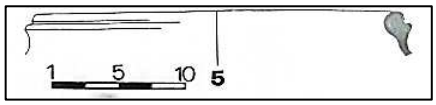			**איור** 5.20 : קרמיקה מתקופת הברזל חורבת עכין (צורי 1977 : 132). 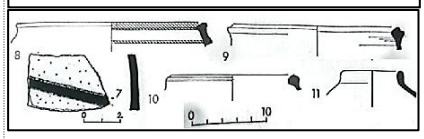
34	**עין מופז**	צורי 1962		+	
35	**חורבת בדרייה**	צורי 1962 גל 1980 אתר 24	 -	 +	
36	**כוכב הירדן הצפוני**	צורי 1977			
37	**אל בירה**	צורי 1977	+	+	**איור** 5.21 : קרמיקה מתקופת הברזל, אל בירה (צורי 1977 : 98). 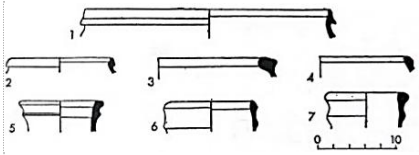
38	**עין בארה**	צורי 1977 גל 1990 גל 1980	+ - +	- +	**איור** 5.22 : קרמיקה מתקופת הברזל, עין בארה (גל 1980 : 23).
39	**קו הנפט**	צורי 1962	-	+	
40	**חורבת צבון**	צורי 1962	-	+	**איור** 5.23 : קרמיקה מתקופת הברזל, חורבת צבון (צורי 1977 : 100). 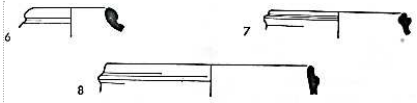
41	**אחוזת שושנה**	צורי 1977	+	+	
42	**ישמעאל ב**	ברגמן וב. 1941 צורי 1962	+ +	+ +	
43	**חורבת יחמי**	צורי 1977 גל 1980.	- +	- -	

44	**אתר מערבי לחורבת יחמי**	צורי 1977 גל 1980	+ +	 -	
45	**חורבת שכוח**	צורי 1977	+		
46	**אתר ממזרח לשיח חסן**	צורי 1962			
47	**שייח צאלח**	ברגמן וב. 1941 צורי 1962 מאיר 1992**	+ + +	+ + +	
48	**חירבת סודה**	צורי 1962	+	-	
49	**תל חוגה**	ברגמן וב. 1941 צורי 1962 מאיר 1992**	+ + -	+ + -	
50	**חונזיר**	צורי 1962	+	-	
** מתוך מחברות הסקר של מאיר 1992-1991. לא פורסמה תקופת הברזל.					

6. ממלכת ישראל והאזור הנחקר

ממלכת ישראל בתקופת הברזל II:

במהלך המאות ה-9 וה-8 לפנה"ס הייתה ממלכת ישראל (הצפונית) הכוח הדומיננטי במרחב. יתרונה של ישראל התבטא בעוצמה צבאית וכלכלית, ובחלקים ניכרים מתקופת הקיום המקביל של שתי הממלכות היא אף הפעילה דומיננטיות מדינית על יהודה (Finkelstein 2013: 1). תחת שושלות חזקות-ובפרט בית עמרי (עמרי, אחאב, אחזיהו, יורם) הוקמו והורחבו מרכזים עירוניים מונומנטליים, ובהם שומרון ומגידו, ששימשו מוקדי שלטון, כלכלה ובקרה אזורית (Finkelstein 2013: 6, 82). בשל עוצמתה ומיקומה האסטרטגי הפכה ישראל למטרה מרכזית של האימפריה האשורית החדשה, תהליך זה הוביל לכיבוש הממלכה ולנפילת עיר הבירה שומרון בשנים 722/720 לפנה"ס (Finkelstein 2013: 4-5).

6.1 כרונולוגיה בתקופת הברזל.

החפירות שישמשו כעוגן כרונולוגי בעבודה זו, גם לצורך הקבלות לממצא קרמי ואחר, הן חפירות תל

רחוב (Mazar and Panitz-Cohen 2020), ותל בית שאן (Mazar 2006). אתרים אלה נמצאים מדרום לאתרי המחקר, אך הם היחידים באזור שנחפרו ופורסמו באופן מלא. מכלול הקרמיקה של תל רחוב מן הברזל IIא׳, ובעיקר משכבות VI-IV, נחשב לאחד המכלולים השלמים והמייצגים ביותר לתקופה בצפון הארץ, הודות לחשיפה רחבה, הקשרים סטרטיגרפיים אמינים ותיארוכי פחמן 14. יתרונו המרכזי של האתר הוא ברצף היישובי המתמשך מן הברזל I ועד סוף הברזל IIא׳, המאפשר לעקוב אחר רציפות ושינוי בהתפתחות הקרמיקה לאורך זמן (Mazar and Panitz-Cohen 2020: 252, 257-256). הניתוח הטיפולוגי והכמותי מלמד כי בין שלוש שכבות הברזל IIא׳ קיימת מידה גבוהה של המשכיות, וההבדלים ביניהן הם בעיקר כמותיים ולא טיפולוגיים. רוב טיפוסי הכלים ממשיכים משכבה לשכבה, ויש הופעת טיפוסים חדשים או היעלמות חלק מהם. בולט הדמיון בין שכבות V ו-IV, במכלול הקרמי ובהמשכיות הארכיטקטונית, ואילו שכבה VI מתוארכת קדום יותר בתקופת הברזל IIא׳. מכלול הקרמיקה של תל רחוב משקף יציבות תרבותית מובהקת לאורך הברזל IIא׳, לצד השתלבותה של האוכלוסייה המקומית במערכות כלכליות ואזוריות רחבות יותר. ההמשכיות הקרמית גוברת בהרבה על מידת השינוי, והממצא מצביע על מסורת מקומית יציבה ועל קשרים הדוקים עם אתרי עמק בית שאן, עמק יזרעאל וצפון השומרון (Mazar and Panitz-Cohen 2020: 256-257, 259-260). פינקלשטיין (טבלה 2) דוחה את ההצעה להפוך את תל רחוב לעוגן המרכזי לכרונולוגיה של תקופת הברזל הצפונית, ותומך בכרונולוגיה הנמוכה על פי השוואה בין תל רחוב (שכבה IV) לתל מגידו (שכבה VA), חורבן חזאל ופחמן 14 (Finkelstein 2004 : 181-182). נראה לנו נכון יותר להשתמש בחפירות מעודכנות ומפורטות באזור עמק הירדן ועמק בית שאן ולא במגידו וחצור שאינן קרובות לאזור המחקר. התרבות החומרית של תל רחוב מתקופת הברזל IIא׳ המאוחרת מגוונת יותר בהשוואה לאתרים בעמקים הסמוכים, מה שעורר ספקות בנוגע לשיוכו הפוליטי לישראל במלוכה הקדומה של ממלכת ישראל (Sergi 2024: 361). ׳אסכולת הכרונולוגיה הנמוכה׳ (טבלה 4) מציגה נתונים שונים במקצת מתל רחוב (Finkelstein 2013: 7). סקרים וחפירות ארכיאולוגיים הם בסיס הכרחי להערכה ולהבנה של התרבות החומרית באתרים. הם חיוניים לביסוס מסגרת כרונולוגית אמינה, לזיהוי חומר מתארך מקומי, ובסופו של דבר להארת והבנת תהליכים היסטוריים רחבים יותר (כהן-תבור 2010 : 6).

טבלה 3. כרונולוגיה חפירות תל רחוב (2020) (מזר ופניץ כהן 2020 : 72).

שלב	שכבה	טווח כרונולוגי
ברזל Iא׳	לא ניתן שם	המאה ה-12 (עד 1130?) לפנה״ס[15]
ברזל Iב׳	VII	סוף מאה ה-12, תחילת המאה ה-10 לפנה״ס
ברזל IIא׳	VI	רוב המאה ה-10 לפנה״ס
ברזל IIא׳ מאוחר	V	סוף המאה ה-10 תחילת מאה-9 לפנה״ס
	IV	**חורבן**, תחילת מאה-9, עד 840 / 830 לפנה״ס
ברזל IIב׳	IIB	סוף מאה-9, תחילת מאה-8 לפנה״ס
	IIA	**חורבן**, 732 לפנה״ס
ברזל IIב׳-III	II	סוף המאה -8, תחילת מאה-7 לפנה״ס

טבלה 4. כרונולוגיה נמוכה לפי פינקלשטיין (2013).

שלב	תיארוך השלב (לפנה״ס)
ברונזה מאוחרת III	1098
ברזל I מוקדם	1109-1047
ברזל I ביניים	1055-1028
ברזל I מאוחר	1037-913
ברזל IIA מוקדם	920-883
ברזל IIA מאוחר	886-760
מעבר ברזל IIA/B	757

6.2 **רקע היסטורי.**

השם **״ישראל״** מופיע לראשונה באסטלת מרנפתח המצרית, המתוארכת לסוף המאה ה-13 לפנה״ס, ומתייחסת לקבוצת אנשים (Sergi 2023: 1121). המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל I (המאות ה-12-10 לפנה״ס) לווה בקריסת המערך הפוליטי המבוסס על ערי-מדינה הנתונות למרות אימפריאלית, ובהמשך בהופעתן המדורגת של ישויות טריטוריאליות מקומיות המבוססות על קשרי קרבה משפחתית (Sergi 2024: 357-359). המקרא מתאר ממלכה מאוחדת במאה ה-10 לפנה״ס, ששלטה במרבית שטחי ארץ-ישראל ועבר-הירדן. יש חוקרים הרואים בתיאורי העושר והגבולות הפרזה ספרותית. אחרים שוללים את קיומה של ממלכה מאוחדת ומציעים כי אם התקיימה, הייתה זו ממלכה שבטית קטנה באזור ירושלים (Finkelstein 2013: 63-4).

[15] מתייחסת רק לחלק משטח D שנחפר בתל רחוב.

איור 6.1: אתרים מרכזיים בממלכת ישראל

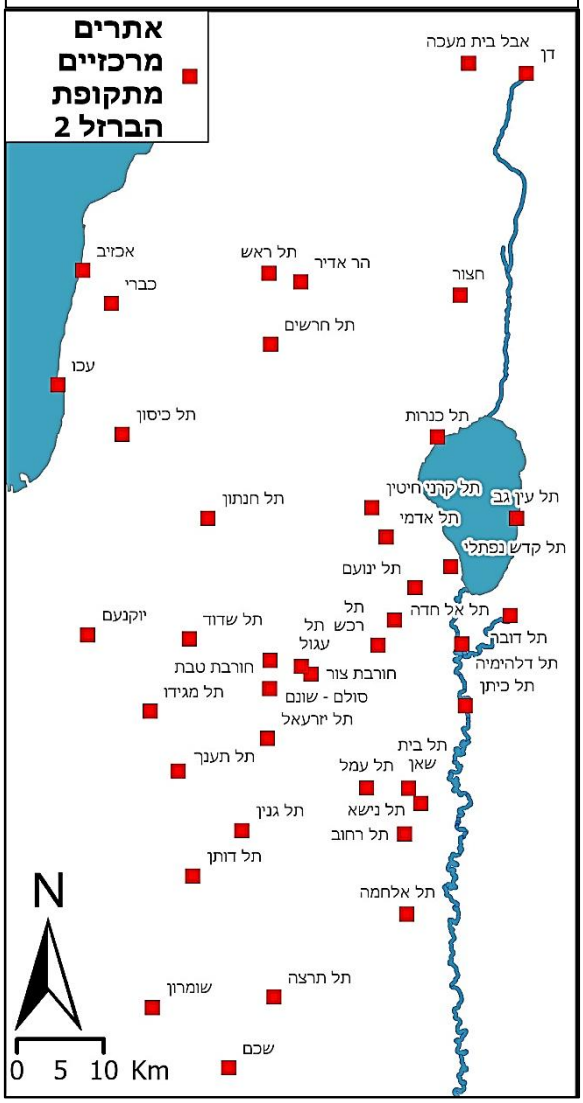

לפי המקרא, מאז ימי רחבעם התפצלה הממלכה לשתי ישויות:

ממלכת יהודה בדרום, שבירתה ירושלים ונשלטה בידי בית דוד עד החורבן הבבלי (586 לפנה"ס).

ממלכת ישראל בצפון, שהתאפיינה בחילופי שושלות תכופים. וכן חילופי בירות (שכם, תרצה, שומרון) ונחרבה ע"י האשורים בסוף המאה ה-8 לפנה"ס.

ימי ירבעם-זמרי (930-884 לפנה"ס): שלטון קצר ממספר בירות (שכם, פנואל, תרצה). ייתכן שבתקופה זו נכבשו מובלעות כנעניות בעמקי הצפון (בית שאן, יזרעאל).

ימי בית עמרי (884-842 לפנה"ס): עמרי ואחאב העבירו את הבירה לשומרון, חיזקו את הממלכה, כוננו קשרים עם צור וצידון, ואף הרחיבו את השליטה בעבר-הירדן עד נחל ארנון. לפי המקרא בית עומרי כוננו קשרי מסחר ונישואין עם שליטי הערים הפיניקיות צור וצידון, ככתוב בספר מלכים א' פרק ט"ז, ל"א: "וַיְהִי, כְּהָקֵל לֶכְתּוֹ בְּחַטֹּאוֹת יָרָבְעָם בֶּן נְבָט, וַיִּקַּח אֶת אִיזֶבֶל בַּת אֶתְבַּעַל מֶלֶךְ צִידֹנִים לְאִשָּׁה; וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲבֹד אֶת הַבַּעַל, וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לוֹ". המקרא מספר כי בימי אחאב ערכו הוא ויהושפט מלך יהודה (870-845 לפנה"ס) מסע צבאי משותף לרָמוֹת גִּלְעָד (מלכים א כ"ב 4)[16]. המונוליט מכורח מספר כי אחאב "הישראלי" השתתף בקרב קרקר שנערך בשנת 853 לפנה"ס עם כ- 2000 פרשים וכ-10,000 חיילים. בקרב השתתפו כמה ממלכות נגד האשורים, ואילו אחאב מופיע עם מספר המרכבות הגדול ביותר, דבר שאולי מראה על כוחה הרב של ממלכת ישראל בתקופת בית עומרי (מזר 2016: 10e-11e). בתל אל חמה בדרומו של עמק בית שאן התגלתה ידית קנקן עם הכיתוב "אחאב" בסקר החירום (גופנא ופורת 1972: 214, אתר 55), איור 6.2.

ימי בית יהוא (842-815 לפנה"ס): עם נפילת בית עמרי (842 לפנה"ס), עלתה שושלת חדשה בראשות

[16] וַיֹּאמֶר אֶל-יְהוֹשָׁפָט הֲתֵלֵךְ אִתִּי לַמִּלְחָמָה רָמֹת גִּלְעָד וַיֹּאמֶר יְהוֹשָׁפָט אֶל-מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל כָּמֻנִי כָמֹוךָ כְּעַמִּי כְּעַמֶּךָ כְּסוּסַי כְּסוּסֶיךָ: ה וַיֹּאמֶר יְהוֹשָׁפָט אֶל-מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל דְּרֹשׁ-נָא כַיּוֹם אֶת-דְּבַר יְהוָה.

יהוא מבית נמשי (מזר 2016 : 10e).

יש לציין כי השם "נמשי התגלה שלוש פעמים בעמק בית שאן :

- כתובת "לנמש" מחפירות תל עמל בעמק בית שאן (Levi and Edelstein 1972: 336) איור 6.3.

- כתובות "נמש" מתל רחוב (מזר 2016 : 90) איור 6.4.

- כתובת "לשיקנמש" מתל רחוב (מזר 2016 : 49) איור 6.5.

-בתל עין גב נמצא קנקן מתקופת הברזל II ועליו חריטה עם הכתובת "לשקיא" איור 6.6.

איור 6.2: כתובת על ידית קנקן : "אחאב". נמצאה בתל אל חמה בסקר החירום (מזר 2016 : 14)

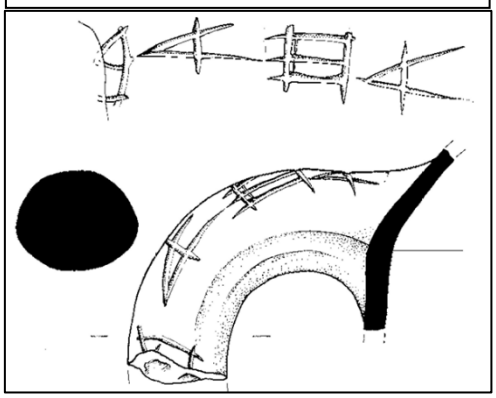

איור 6.3: כתובת על קנקן עם החריטה "לנמש", חפירות תל עמל. מוזיאון תל עמל, 2018, צילום : אילת קידר-גולדברג

איור 6.4: חריטה על קנקן "לנמש", חפירות תל רחוב (מזר 2016 : 90).

איור 6.5: חריטה על קנקן "לשקיאנמש", חפירות תל רחוב (מזר 2016 : 49).

הנראטיב המקראי מול הממצא הארכיאולוגי בתקופת הברזל II: חזאל מלך ארם דמשק מלך בשלהי ימי בית עמרי ובימי יהוא. כשהוקל הלחץ האשורי על ממלכתו (החל משנת 836 לפנה"ס), הנהיג חזאל ממלכה חזקה, שסיפחה שטחים נרחבים בסוריה. על-פי המקרא, הוא ניהל מלחמות עקובות מדם נגד ישראל (מלכים ב' ח :12[17]; מלכים ב' י :32-33[18]), שבמהלכן נכבשו ערים ונהרסו. חזאל הגיע עד העיר הפלשתית גת בשפלה והחריבה ואף ניסה לעלות על ירושלים. בתל דן התגלו שברי מצבה ארמית מונומנטלית שהוצבה, לדעת רוב החוקרים, בידי חזאל והנציחה את מלחמתו בישראל וביהודה (הנזכרת בשם "בית דוד"). לדעת מרבית החוקרים הכתובת מספרת, כי חזאל הרג את מלכי שתי הממלכות בניגוד לגרסת ספר מלכים לפיה היה זה יהוא שהרגם. שמות המלכים שמופיעים בכתובת ככל הנראה- יהורם מלך ישראל, ואחזיהו מלך יהודה, אך השתמרו רק האותיות האחרונות של שמות המלכים הללו (Biran and Naveh 1993: 87). הטקסט מקוטע לא נשמר שם של מלך, בין אם של ארם, ישראל או יהודה, וניתן תיאורטית לייחס את מצבת תל דן כמעט לכל מלך ארם

[17] וַיֹּאמֶר חֲזָאֵל מַדּוּעַ אֲדֹנִי בֹכֶה וַיֹּאמֶר כִּי-יָדַעְתִּי אֵת אֲשֶׁר-תַּעֲשֶׂהּ לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל רָעָה מִבְּצָרֶיהָם תְּשַׁלַּח בָּאֵשׁ וּבַחֲרֶיהֶם תַּהֲרֹג וְעֹלְלֵיהֶם תְּרַטֵּשׁ וְהָרֹתֵיהֶם תְּבַקֵּעַ:

[18] בַּיָּמִים הָהֵם הֵחֵל יְהוָה לְקַצּוֹת בְּיִשְׂרָאֵל וַיַּכֵּם חֲזָאֵל בְּכָל-גְּבוּל יִשְׂרָאֵל: מִן-הַיַּרְדֵּן מִזְרָח הַשֶּׁמֶשׁ אֵת כָּל-אֶרֶץ הַגִּלְעָד הַגָּדִי וְהָרְאוּבֵנִי וְהַמְּנַשִּׁי מֵעֲרֹעֵר אֲשֶׁר-עַל-נַחַל אַרְנֹן וְהַגִּלְעָד וְהַבָּשָׁן:

אשר, על פי המקורות הקיימים, נלחם נגד ישראל במאה התשיעית. עם זאת, ישנן כמה הסתייגויות: חזאל מכונה, "בן אף אחד", ואינו נראה כמועמד טוב, ויתכן והיה זה מלך בית רחוב, מלך מעכה, או כל מלך מ'שלושים ושניים המלכים', המוזכרים במלכים א' כ': 1, 16[19]. בדיבון שבמואב התגלתה מצבה, שהציב מישע מלך מואב המתאר בה את שחרור ארצו מן הכיבוש הישראלי בימי בית עמרי. שתי מצבות אלו, יחד עם כתובות מלכותיות אשוריות המזכירות את אחאב ואת יהוא, מאפשרות להציב את הסיפור המקראי המתייחס למאה ה-9 לפנה"ס בהקשר היסטורי אמין ומאושש בידי מקורות חוץ-מקראיים. יש היסטוריונים הטוענים, כי במהלך המאה ה-9 לפנה"ס ממלכת ישראל הצפונית הייתה הממלכה החשובה בארץ-ישראל, בעוד יהודה הייתה קטנה וחלשה ולמעשה בת-חסותה (Finkelstein 2013: 8-9), אך מכתובת תל דן מופיעות שתי הממלכות זו לצד זו, כל אחת עם מלך משלה (מזר 2016: 13-17). גרסה אחרת, אשר ככל הנראה נכתבה בתקופה הפרסית, תיארה טריטוריה רחבה הרבה יותר (מלכים א' ה: 4[20]). פינקלשטיין טוען כי הרעיון המקראי של ממלכה מאוחדת גדולה הוא התאמה ספרותית[21] המייצגת את האידיאולוגיה הטריטוריאלית, ותפיסות המלוכה והרעיונות התיאולוגיים של מחברים יהודאים מתקופת הברזל המאוחרת. בפן הארכאולוגי ,התברר בין השאר בזכות מחקרים המבוססים על פחמן-14, כי המבנים המונומנטליים שנתפסו באופן מסורתי כמייצגים את הממלכה המאוחדת הגדולה במאה העשירית לפנה"ס, נבנו למעשה במהלך שלטון שושלת עמרי בממלכת ישראל במאה התשיעית לפנה"ס. המשמעות ההיסטורית היא ששתי הממלכות העבריות (ישראל ויהודה) צמחו במקביל זו לזו כישויות שכנות ועצמאיות (Finkelstein 2013: 8-9). עיור מהיר מאפיין את הלבנט בתקופת הברזל 2א' (המאות העשירית-תשיעית לפני הספירה), ומסמן את הופעתן של מערכות טריטוריאליות חדשות (Sergi 2023: 37-41). בעמקים הצפוניים של דרום הלבנט (יזרעאל, בית שאן והחולה) פריחת תקופת הברזל IIא' המאוחרת מזוהה בדרך כלל עם ראשית הממלכה הישראלית. בין האתרים הבולטים מתקופה זו בעמק יזרעאל הם: תל יקנעם (שכבות XIV-XIII) תל מגידו,(VA- IVB) תל יזרעאל תל רחוב (V-IV) לצד מספר אתרים קטנים בסביבתו- תל בית שאן V,תל עמל (IV-,III), תל אל-חמה, תל חצור (X-IX) בעמק החולה, והארמון שנבנה בראש גבעת שומרון (תקופת בנייה I), המזוהה בלעדית עם מלכי ישראל משושלת עמרי לפי מלכים א' ט"ז: 24[22] (Sergi 2024: 357-359). סרגי מציע לראות במכלול האתרים [23] רכיבים של ישות פוליטית אחת ולא מוקדים עצמאיים. התכנון

---

[19] וּבֶן-הֲדַד מֶלֶךְ-אֲרָם, קָבַץ אֶת-כָּל-חֵילוֹ, וּשְׁלֹשִׁים וּשְׁנַיִם מֶלֶךְ אִתּוֹ, וְסוּס וָרָכֶב

[20] דכִּי-הֻוא (שלמה) רֹדֶה | בְּכָל-עֵבֶר הַנָּהָר מִתִּפְסַח וְעַד-עַזָּה בְּכָל-מַלְכֵי עֵבֶר הַנָּהָר וְשָׁלוֹם הָיָה לוֹ מִכָּל-עֲבָרָיו מִסָּבִיב:

[21] "Literary Construct"

[22] וַיִּקֶן אֶת-הָהָר שֹׁמְרוֹן מֵאֶת שֶׁמֶר בְּכִכְּרַיִם כֶּסֶף וַיִּבֶן אֶת-הָהָר וַיִּקְרָא אֶת-שֵׁם הָעִיר אֲשֶׁר בָּנָה עַל שֵׁם-שֶׁמֶר אֲדֹנֵי הָהָר שֹׁמְרוֹן:

[23] תל יקנעם, תל חצור, תל יזרעאל, תל מגידו, חורבת ראש-זית, חורבת טבת ותל רחוב.

האורבני מלמד על מערכת מורכבת ותלויית-גומלין: ערים מבוצרות שימשו גבולות (יוקנעם מול ישויות החוף; חצור מול ארם-דמשק), בעוד מתחמים מלכותיים וארמונות הוקמו בלב הארץ (יזרעאל, שומרון, מגידו), ולצידם מוקדים מנהליים / אחוזות מלכותיות בעורף החקלאי (חורבת ראש-זית; חורבת טבת). בתוך המערכת שמר תל רחוב על מעמדו כמרכז עירוני משגשג בעמק בית-שאן. נראה כי כל האתרים הללו פרחו בפרק זמן קצר, מסוף המאה העשירית לפנה"ס, והוחרבו או ננטשו כמעט במקביל במחצית השנייה של המאה התשיעית לפנה"ס, כנראה בעקבות אירועים מדיניים-צבאיים משותפים. עובדה זו, בצירוף ההשוואה לרשת המבוזרת שאפיינה את האזור בברונזה המאוחרת ,תומכת במסקנה כי בתקופה זו נוצר איחוד טריטוריאלי-מדיני הניתן לזיהוי עם ממלכת ישראל בראשית דרכה. מדובר בתהליך של התגבשות אזורית, שבו התעצבה מערכת יישובים היררכית המאחדת אזורים מגוונים תחת שלטון מרכזי אחד, כפי שעולה מהצלבת הנתונים הארכאולוגיים עם העדויות ההיסטוריות (Sergi 2024: 361). הממצא הארכיאולוגי ממרכזי הממלכה ,שבהם התקימו ריבוי חפירות ,יכול להעיד על חשיבותה וכן על קשרי החוץ של ממלכת ישראל. בממלכת ישראל הצפונית היו ערים חשובות כחצור, דן, אבל בית מעכה, רחוב, בית שאן, יזרעאל, מגידו, תענך, ובירת הממלכה והעיר הגדולה והחשובה מכולם- שומרון. בחינה ראשונית של הממצאים, הנסמכת על סקרים וחפירות מעטות יחסית באזור המחקר, מעלה תמונה של שפע יישובי בתקופת הברזל II. הנוכחות באתרים היא בדרך כלל חקלאית אך ישנם אתרים המשמשים כאתרים מנהליים, או הגנתיים שנרחיב על כך בהמשך העבודה. בתל רימה (Tell al Rimah) בעירק התגלתה אסטלה בו מוזכר יואש (784-800 לפנה"ס), בנו של יהוֹאָחָז, מוזכר כמשלם מס להדד-נרי השלישי. לפי ספר מלכים לקח יהואש מבן הדד את הערים אשר נלקחו מיהואחז אביו (מלכים ב' 24-25[24]) (Sergi 2023: 1162). בשנת 732 לפנה"ס, תגלת פלאסר השלישי, מלך אשור, כבש את הגליל ואת העמקים הצפוניים של ממלכת הצפון וסיפח אותם לאימפריה האשורית (מלכים ב', טו: 29[25]). נראה כי גם הגלעד נכבש באותו זמן, עם זאת, נראה שישראל איבדה את שטחי עבר הירדן לדמשק מספר שנים קודם לכן, מכיוון שתגלת פלאסר השלישי מציין שהוא לקח את השטח הזה מדמשק ולא מישראל. שומרון נכבשה על ידי אשור בין השנים 722 ל-720 לפנה"ס. ממלכת הצפון נעלמה לצמיתות, קבוצות מהאוכלוסייה העילית שלה הוגלו למסופוטמיה, וקבוצות זרות יושבו על ידי האשורים בשטחי הממלכה (Finkelstein 2013: 153).

6.3 **גבולות ונחלות באזור לפי המקרא,** איור 6.7.

המקרא מתאר את גבולות יששכר ונפתלי, אך אינו מזכיר את "עמק הירדן" כשם גיאוגרפי, למרות

---

[24] וַיְהִי כְמָלְכוֹ הִכָּהוּ אֶת-כָּל-בֵּית יָרָבְעָם לֹא-הִשְׁאִיר כָּל-נְשָׁמָה לְיָרָבְעָם עַד-הִשְׁמִדוֹ כִּדְבַר יְהוָה אֲשֶׁר דִּבֶּר בְּיַד-עַבְדּוֹ אֲחִיָּה הַשִּׁילֹנִי:

[25] בִּימֵי פֶּקַח מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל בָּא תִּגְלַת פִּלְאֶסֶר מֶלֶךְ אַשּׁוּר וַיִּקַּח אֶת עִיּוֹן וְאֶת אָבֵל בֵּית מַעֲכָה וְאֶת יָנוֹחַ וְאֶת קֶדֶשׁ וְאֶת חָצוֹר וְאֶת הַגִּלְעָד וְאֶת הַגָּלִילָה כֹּל אֶרֶץ נַפְתָּלִי וַיַּגְלֵם אַשּׁוּרָה.

שהירדן מופיע בו פעמים רבות. לדוגמא:

ים כנרת מוזכר במקרא, בדרך כלל, כציון גבול של ארץ-ישראל ונחלות השבטים הישראליים בסביבתה[26]. אזור הכנרת נפל בחלקו של שבט נפתלי וגבולו הקיף תמיד את הכנרת ממזרחה.

נגב כנרות: "ויהי כשמוע יבין מלך חצור וישלח אל... ואל המלכים אשר מצפון בהר ובערבה נגב כנרות ובשפלה[27]".

כנרות: בספר מלכים מתואר: "וישמע בן הדד אל המלך אסא, וישלח את שרי החיילים אשר לו על ערי ישראל ויך את עיון ואת דן ואת אבל בית מעכה ואת כל כנרות" (הכוונה כנראה לאזור שמדרום לכנרת) על כל ארץ נפתלי" (האזור מסביב לכנרת הזהה עם תחום שבט נפתלי)[28] (בן אריה 1965: 116-117).

איור 6.7: נחלות יששכר ונפתלי

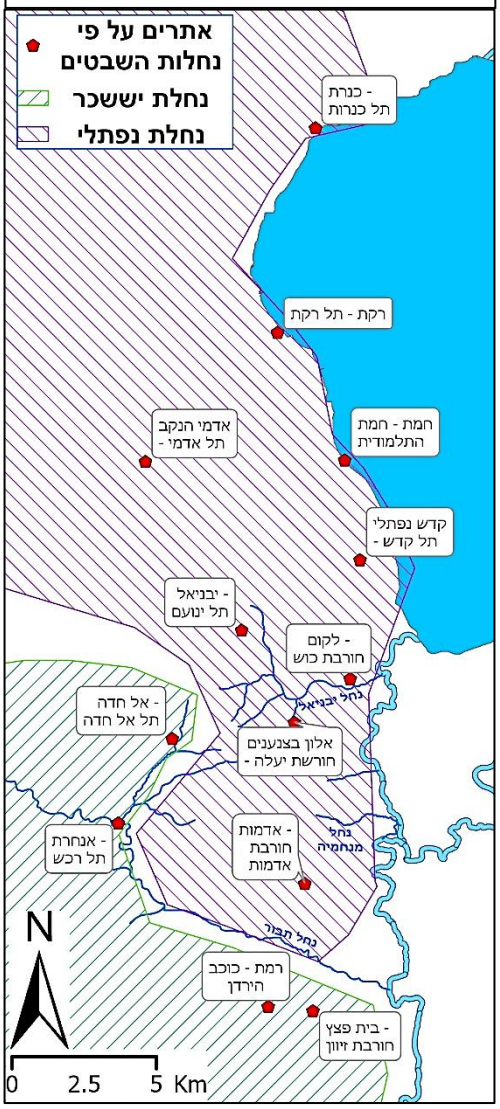

תיאור נחלת נפתלי: "לִבְנֵי נַפְתָּלִי יָצָא הַגּוֹרָל הַשִּׁשִּׁי לִבְנֵי נַפְתָּלִי לְמִשְׁפְּחֹתָם, וַיְהִי גְבוּלָם מֵחֵלֶף מֵאֵלוֹן בְּצַעֲנַנִּים וַאֲדָמִי הַנֶּקֶב וְיַבְנְאֵל עַד **לַקּוּם**, וַיְהִי תֹּצְאֹתָיו הַיַּרְדֵּן, וְשָׁב הַגְּבוּל יָמָּה אַזְנוֹת תָּבוֹר וְיָצָא מִשָּׁם חוּקֹקָה וּפָגַע בִּזְבֻלוּן מִנֶּגֶב וּבְאָשֵׁר פָּגַע מִיָּם וּבִיהוּדָה הַיַּרְדֵּן מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ, וְעָרֵי מִבְצָר הַצִּדִּים צֵר וְחַמַּת רַקַּת וְכִנֶּרֶת וַאֲדָמָה וְהָרָמָה וְחָצוֹר וְקֶדֶשׁ וְאֶדְרֶעִי וְעֵין חָצוֹר וְיִרְאוֹן וּמִגְדַּל אֵל חֶרֶם וּבֵית עֲנָת וּבֵית שָׁמֶשׁ, עָרִים תְּשַׁע עֶשְׂרֵה וְחַצְרֵיהֶן"[29].

תיאור נחלת יששכר: לְיִשָּׂשכָר - יָצָא, הַגּוֹרָל הָרְבִיעִי: לִבְנֵי יִשָּׂשכָר, לְמִשְׁפְּחֹתָם. וַיְהִי, גְּבוּלָם - יִזְרְעֶאלָה וְהַכְּסוּלֹת, וְשׁוּנֵם. וַחֲפָרִים וְשִׁיאוֹן, וַאֲנָחֲרַת. וְהָרַבִּית וְקִשְׁיוֹן, וָאָבֶץ. וְרֶמֶת וְעֵין-גַּנִּים וְעֵין חַדָּה, **וּבֵית פַּצֵּץ**. וּפָגַע הַגְּבוּל בְּתָבוֹר ושחצומה (וְשַׁחֲצִימָה) וּבֵית שֶׁמֶשׁ, וְהָיוּ תֹּצְאוֹת גְּבוּלָם הַיַּרְדֵּן: עָרִים שֵׁשׁ-עֶשְׂרֵה, וְחַצְרֵיהֶן. זֹאת, נַחֲלַת מַטֵּה בְנֵי-יִשָּׂשכָר - לְמִשְׁפְּחֹתָם: הֶעָרִים, וְחַצְרֵיהֶן[30]. **סאריסלו** טוען כי הגבול בין יששכר לנפתלי נקבע על פי רכסי ההרים ולא בקו ברור. לדבריו, גבולות מקראיים תיארו לרוב ואקום יישובי בין שטחים מעובדים: התפתחות ההתיישבות באזור הגבול בין נחלות יששכר ונפתלי הושפעה

[26] במדבר לא: 11; דברים ג: 17; יהושע יב: 3; יהושע יג: 27; ודברים לג: 23
[27] יהושע יא: 2
[28] מלכים א, טו: 20
[29] יהושע, יט: 34-39
[30] יהושע יט - 20

בעיקר מאיכות הקרקע והדרכים שהחלה כבר בתקופת הברונזה לאורך דרך "דארב אל-ח'ווארנה"(Darb el-Hawârneh) , שהובילה בין דמשק למצרים. נראה כי גבול השבטים לא היה קו מדויק, אלא "ואקום" (שטח ריק) בין שטחים מעובדים. הגבול הטבעי שבין נחלת יששכר לנחלת נפתלי נקבע על ידי הרכס המרכזי שבין הר תבור ונהר הירדן. נחלת נפתלי השתרעה מצפון לרכס, וכללה את עמק הוואדי הצפוני (ואדי פג'אס) ואת בקעת גינוסר. נחלת יששכר השתרעה מדרום לרכס, וכללה את מערכת העמקים הדרומית ואת בקעת בית שאן. הועלתה השערה שהמילה העברית "גבול" (גבל) התפתחה מהמילה הערבית "ג'בל" (جَبَل), שמשמעותה "הר", ומכאן שהגבולות המקראיים תיארו לרוב תוואי שטח טבעיים כמו רכסי הרים, ולא קווים מדויקים. הגבול האמיתי

איור 6.8 : מפת עבר הירדן בתקופת הברזל II

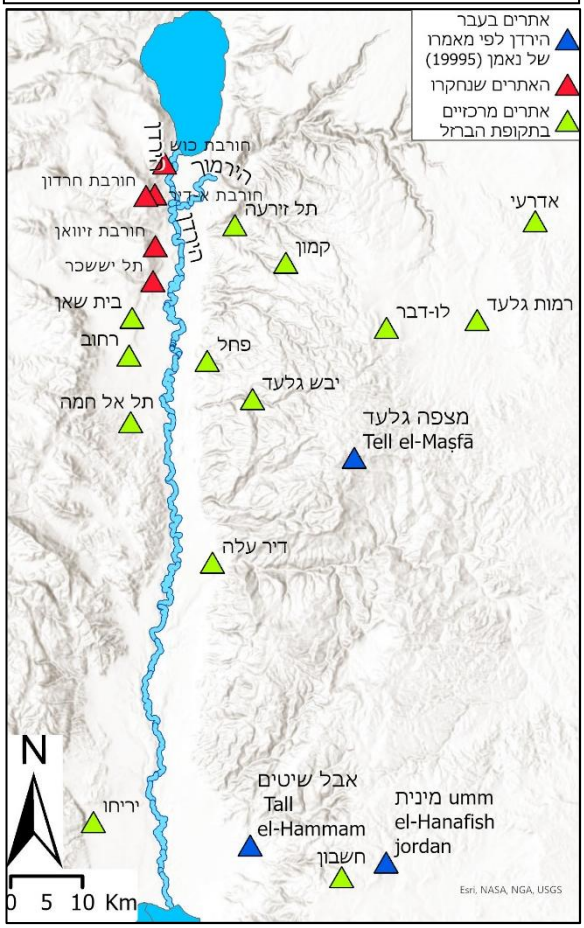

היה השטח הבלתי מעובד שהפריד בין הטריטוריות של הערים, ולא הערים עצמן (Sarisalo 1927 : 130-132). **אולברייט** הדגיש את הבחינה הגיאוגרפית יישובית תוך סיוע בממצאים הארכיאולוגיים, ובחינה של הנתונים המקראיים בהשוואה למצב המדיני והסיק כי הרשימות הגיאוגרפיות של ספר יהושע משקפות שלב מאוחר בימי דוד המלך. **אלט ונות** מקדימים את מערכת הגבולות לתקופה שלפני המלוכה (גל 1992 : 131-132). **קלאי** רואה שיש ברשימות הללו מידה רבה של עריכה מלאכותית, מה שמחייה לשחרר את התיאורים מן התוספות והתיקונים כדי להגיע לתיאורים המקוריים עתיקים. הוא נעזר באפיגרפיה, (חרסי שומרון, מצבת מישע, ומקורות אשורים) ובמחקר הארכיאולוגי עיקר לגבי ערי הכנענים באזורי העמקים והחוף (קלאי 1964 : 157-158). **ייבין** מציע לראות בהתנחלות שבט יששכר כחלק מהגל השני של ההתנחלות, תוך קשרים הדוקים ביותר עם זבולון (גל 86 :1980). **גל** טוען כי התנחלות שבט יששכר התבצעה רק בימי הממלכה המאוחדת, וכי נחלות יששכר ונפתלי היו התיישבות דלילות בהשוואה לנחלת זבולון. במלחמת דבורה וברק בסיסרא גל מזהה את קדש נפתלי (תל קדש ליד הכנרת) עם מקום מושבו של ברק (רומם ורמון 2012 : 49). מגוון כלי הבישול והיעדרם של קנקני האגירה מעידים שיש לתארך יישובים אלה למאה ה-11 לפנה"ס. נראה ששבט יששכר לא יושב בנחלתו

לפני המאה ה-11 לפנה״ס, וניתן לשער, מן המקרא, ששבט יששכר נספח לשבט מנשה. שמות בני השבט ברשימת יחסיו מזוהים עם יישובים בהר שומרון. נראה כי שבט יששכר הגיע לרמות יששכר לא לפני סוף המאה ה-11 לפנה״ס. (שפירא ואחרים 2019 : 267). **קליינמן** טוען כי אירועים שהתרחשו במרחבי הגבול שבין ישראל לבין ארם דמשק, ובייחוד השינויים במיקומם לאורך הזמן, נדונו במספר עצום של מחקרים. המקורות מן המזרח הקדום היכולים לשפוך אור על סוגיה זו הם מעטים, וכוללים כמה טקסטים אשוריים מימי שלמנאסר השלישי, את כתובת תל דן, ושתי כתובות סיכום מימי תגלת-פלאסר השלישי. מרבית מקורות אלה משקפים למעשה את היקפה הטריטוריאלי של ארם דמשק במאות התשיעית והשמינית לפנה״ס, אך בעקיפין הם מאירים גם את מיקומו של הגבול הצפון מזרחי של ישראל (Kleinman 2019: 9).

6.4 האזור ממזרח לאזור הנחקר- עבר הירדן. (איור 6.8).

לטענת פינקלשטיין, קוך וליפשיץ (2011), בתקופה זו התקיימה נוכחות ישראלית משמעותית בעבר הירדן, שהתמקדה בעיקר בדרום הגלעד ובאזור המישור בצפון מואב. עדות מרכזית לכך היא מצבת מישע, המזכירה כי ״איש גד״ ישב בארץ עטרות ״מעולם״, וכי מלך ישראל בנה את עטרות ויהץ. עם זאת, שליטת ישראל באזורים אלו הסתיימה בעקבות מרד מישע מלך מואב לאחר מות אחאב (Finkelstein, Koch and Lipschits 2011: 151-152). לדבריהם, גרעין הגלעד היה נתון לשליטה ישראלית לאורך רוב התקופה, אולם הכללתו המלאה של האזור לרבות חלקיו הצפוניים והבשן - במסגרת הממלכה הישראלית התגבשה בעיקר בימי ירבעם השני, עד לכיבוש האשורי בימי פקח בן רמליהו (שם : 153-154). נאמן (1995) מציע קריאה שונה של המצב הגיאופוליטי במאה ה-8 לפנה״ס. לשיטתו, כתובות הסיכום של תגלת-פלאסר השלישי מלמדות כי בשנת 732 לפנה״ס הוצג כל הגלעד (מזרח הירדן) כ״טריטוריה דמשקאית (Bit Ḫazaili), ״בית-חזאל, ולא כשטח ישראלי. הצגה זו עומדת, לדעתו, בניגוד לקריאה המקובלת של מלכים ב׳ ט״ו 29 ולתיאורי גבולות מקראיים נוספים (Na'aman 1995: 105-110). נאמן מציע שחזור ותרגום מחודשים לשני קטעים מכתובות סיכום אשוריות מכלח (נמרוד), ולפיהם הגבול הדרומי של ארם-דמשק הגיע עד שלושה טופונימים עיקריים[31] : מִנִּית - **[Min]nit** (שופטים יא׳ :11). **Gilead - ga-al-a-[a]-[di]**, המזוהה על ידו עם מצפה-גלעד סמוך

[31] [From] the town of *Kashpuna* which is on the shore of the Upper Sea [as far as the town of mi-in] the town of the ga-al-a-[a]-[di] and the town of *a-bi-il-sit-ti* which is on the border of *Bit Humri* Bit in its, I restored to the territory of Assyria.. (III R10,2) (b) The widespread, *[land of Bit] Hazail]li* in its entirey, from the town of which id on the bor]der of *Bit Humri*, I [restored] to the d territory of Assyria ..(ND 4301+) (Na'aman 1995: 105).

ליבוק, ו-**Abil-Sittiu** המזוהה עם אָבֵל-שִׁטִּים (איור 6.8). לטענתו, זיהויים אלו מעידים כי תפיסת הגבול האשורית-דמשקאית ירדה דרומה, ולפיכך "ארץ גלעד" בכתובות אינה מוצגת כישראלית אלא כדמשקאית (Na'aman 1995: 105-110). עוד הוא טוען כי בכתובות האשוריות "הארץ הרחבה של בית-חזאל" כוללת את שטחי עבר הירדן המיוחסים במסורת לישראל עד גבולות עמון ומואב, וכי שלושת האתרים שצוינו מתפקדים כנקודות גבול. הצגת הגלעד כטריטוריה ארמית בכתובות האשוריות עומדת מול תיאור מלכים ב' ט"ו 29, שבו מסופר כי תגלת-פלאסר לכד את "...חצור... גלעד... הגליל..." לכאורה משטחי ממלכת ישראל בימי פקח. נאמן מציע כי המונחים "גליל" ו"גלעד" בפסוק זה משקפים תוספות מאוחרות, וכי הנוסח הקדום התמקד ב"כל ארץ נפתלי". על בסיס זה הוא מסיק כי בעת כיבוש דמשק וסיפוח נחלתה לאשור, סופחו גם אזורי עבר הירדן שהיו באותה עת תחת שליטת דמשק, ולכן הוצגו בכתובות הכיבוש כחלק מארם-דמשק (Na'aman 1995: 106-110). לדבריו, תצורת גבול זו שהתגבשה לכל המאוחר בראשית המאה ה-8 לפנה"ס ונשמרה עד סוף המאה ה-7 לפנה"ס שימשה בסיס למסורות מקראיות המתארות גבולות קדומים (שם: 110-114). רצין, מלך ארם-דמשק, אינו מוכר מהמקורות, וחוקרים הציעו כי תפס את השלטון בכוח. בין היתר הוצע כי בכתובות אשוריות עירו נקראת Ḫadara

או [x]-Ḫa-a-da-ra, ולא "דמשק". תאריך עלייתו לכס אינו ידוע, אך הוא נזכר לראשונה ברשימת מלכים ששילמו מס לתגלת-פלאסר בשנים 740 ו-738 לפנה"ס (Na'aman 1995: 106-107).

6.4.1 תל זירעה (Tall Zirāʿa / Tell Zerāʿa) הוא תל גדול בעמק ואדי אל-ערב בצפון ירדן, ממזרח לאתרים הנחקרים (איור 6.10). רצף ההתיישבות באתר כולל את התקופות: ברונזה קדומה, ברונזה תיכונה, ברונזה מאוחרת, ברזל I-II, ברזל IIC, פרסית, אומיית, עבאסית ועות'מאנית (Vieweger & Häser 2007: 151-167). בתקופת הברזל I (המאות ה-11-12 לפנה"ס), לאחר קריסת המערכת העירונית של הברונזה המאוחרת, הפך התל ליישוב כפרי פתוח ללא ביצורים, שיושב בידי אוכלוסייה חקלאית, תוך שימוש משני בשרידי הביצורים מתקופות קודמות (Vieweger & Häser 2007: 155). במהלך התקופה התעבה היישוב וקיבל שוב מאפיינים עירוניים מסוימים, ובהם חומת עיר בתצורת זיגזג (zigzag wall), חלשה יותר מחומת הברונזה המאוחרת. לדעת החוקרים, התיאור המקראי על "שישים ערים גדולות... בגלעד" (מלכים א' ד' 13) הוא תיאור ספרותי ואינו משקף בהכרח מציאות אורבנית רחבת-היקף. באתר זוהתה עדות לחורבן סביב שנת 900 לפנה"ס, המתבטאת בשתי פאזות בנייה. החוקרים מעלים כהקשר אפשרי את מאבקי ישראל-ארם המתוארים במקרא ובמצבת תל דן, אך מדגישים כי אין הוכחה מכרעת לקישור זה (Vieweger & Häser 2007: 159). בתקופת הברזל IIC ובתקופה הניאו-אשורית (המאה ה-8 לפנה"ס) חדלו הערים בצפון עבר הירדן להתקיים במתכונתן הקודמת, ותל זירעה איבד את אופיו העירוני (Vieweger & Häser 2017: 63). בתקופה זו הצטמצם

היישוב והוא נותר ללא חומה, תופעה המשתלבת בדפוס אזורי של כפרים קטנים, בשונה מהממלכות המרכזיות של עבר הירדן - עמון, מואב ואדום (Vieweger & Häser 2007: 165). בתקופת הברזל II שכן התל במרחב גבול דינמי בין השפעה ישראלית להשפעה ארמית, ותואר על ידי חופריו כמצוי "בין ישראל לארם". מידת ההשפעה הארמית בפועל אינה ברורה, ולפי המסורת המקראית ייתכן כי האזור השתייך לסירוגין לשומרון או לארם-דמשק. בסוף המאה ה-8 לפנה"ס נכבש האזור בידי אשור (Vieweger & Häser 2007: 159).

איור 6.9 : תל זירעה (Zirāʿa) מול האתרים במחקר

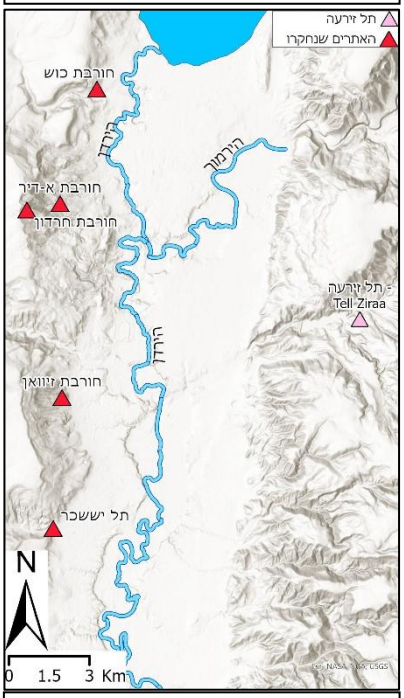

איור 6.10 : תל זירעה (Zirāʿa) (Vieweger & Häser 2017: 9)

תמונה דומה של עבר הירדן הצפוני כמרחב דינמי ולא כגבול קבוע או חד-משמעי עולה גם ממחקרם של גאורגיאדה ואחרים על תל אל-עסארה וסביבתו. האתר, השוכן בצפון-מערב ירדן, מציג עדות ליישוב מבוצר בתקופת הברזל II, ובכך מצטרף למכלול אתרים ברמות עבר הירדן שבהם ניכרת זיקה בין מיקום שולט, ביצור, מקורות מים ושטחים חקלאיים. החוקרים מצביעים על שינוי בין תקופת הברזל IIב' לבין תקופת הברזלIIג' : בתקופה הראשונה בולטים אתרים מבוצרים על גבעות ושלוחות, ואילו בתקופה הניאו-אשורית ניכרת מגמה של צמצום או שינוי בדפוסי היישוב ברמות, לצד התחזקותם של אתרי עמק כגון דיר אלה ותל אבו חרז. עם זאת, הם מדגישים שאין לראות בצפון עבר הירדן מרחב נטוש, אלא אזור ספר שבו המשיכו להתקיים דפוסי יישוב וקישוריות מקומיים ואזוריים, גם תחת השפעה אשורית עקיפה (Gheorghiade et al. 2026: 170-174).

דיון. הדיון בגבולות ונחלות האזור לפי המקרא ובמציאות ההיסטורית-ארכאולוגית מצביע על מורכבות רבה בתפיסת המרחב שבין עמק הירדן, הגלעד ועבר הירדן המזרחי. המקרא מתאר את נחלות יששכר ונפתלי באמצעות רשימות גבול מפורטות, אך אינו מגדיר את "עמק הירדן" כיחידה גאוגרפית עצמאית, אף שהירדן עצמו מתפקד כציר גבול מרכזי. המחקר מציע כי גבולות השבטים לא היו קווים מדויקים אלא אזורי מעבר שהתבססו על תוואי שטח טבעיים - בעיקר רכסי הרים ועל ואקום יישובי בין שטחים מעובדים. בהתאם לכך, הגבול בין יששכר לנפתלי הובן כקו רכס מרכזי בין הר תבור לנהר הירדן, כאשר ההתיישבות בפועל התגבשה בהדרגה ובהשפעת תנאי הקרקע ונתיבי המסחר הקדומים. הוויכוח

המחקרי נוגע הן למועד גיבושן של רשימות הגבול המקראיות והן למידת שיקופן מציאות היסטורית. חוקרים שונים הציעו תיארוך מאוחר לרשימות (ימי דוד), תיארוך טרום-מלוכני, או עריכה מלאכותית מאוחרת המשלבת מסורות קדומות. במקביל, עדויות ארכאולוגיות מצביעות על התיישבות דלילה יחסית בנחלות יששכר ונפתלי, ועל כך שהתבססות שבט יששכר באזור רמות יששכר חלה כנראה רק בסוף המאה ה-11 לפנה"ס.

סוגיית הגבול הצפון-מזרחי של ממלכת ישראל מול ארם-דמשק לא ברורה במחקר. בתוך הקשר מרחבי זה משתלב עבר הירדן המזרחי, שבו התקיימה, לפי חלק מן החוקרים, נוכחות ישראלית משמעותית בדרום הגלעד ובאזור המישור בצפון מואב, עד למרד מישע ולאובדן השליטה הישראלית באזור. לעומת זאת, קריאה מחודשת של הכתובות האשוריות על ידי נאמן (1995) מעלה אפשרות כי במאה ה-8 לפנה"ס נכלל הגלעד במסגרת הטריטוריה של ארם-דמשק, וכי בעת הכיבוש האשורי סופחו אזורי עבר הירדן כחלק מן המרחב הדמשקאי. תצורת גבול זו, שהתעצבה בראשית המאה ה-8 לפנה"ס, ייתכן שהשפיעה גם על מסורות הגבול המקראיות המאוחרות. תל זירעה (כ-7.8 ק"מ מזרחית לנהר הירדן, שוכן בעמק ואדי אל-ערב), משקף היטב את את המצב הגיאו- פוליטי, ושאלת הגבולות באזור. רצף ההתיישבות הארוך באתר, ובמיוחד השינויים שחלו בו בתקופת הברזל, מעידים על מעבר מיישוב כפרי פתוח לאחר קריסת המערכת העירונית של הברונזה המאוחרת, להתחדשות עירונית חלקית ולבסוף להצטמצמות מחודשת בתקופה הניאו-אשורית. מיקומו של התל במרחב "בין ישראל לארם" מדגיש את אופיו כאתר גבול הנתון להשפעות משתנות של ישויות פוליטיות שונות. מכלול זה מחזק את ההבנה כי הגבולות באזור לא היו יציבים או אחידים, אלא תוצר של תהליכים מדיניים, צבאיים והתיישבותיים משתנים לאורך המאות התשיעית והשמינית לפנה"ס.

6.5 ממלכת ישראל בעמק הירדן התיכון.

6.5.1 מקורות היסטוריים.

שישק מלך מצרים (924 לפנה"ס). במקדש כרנך נמצאו כתובות המזכירות ערים רבות ברשומות כמו: בית שאן, רחוב, אדמה, פי העמק ועוד, אך נראה כי אין שום מקום מזוהה עם עמק הירדן התיכון או אזור הכנרת. המקרא מתאר את מסע שישק (שושנק) בספר מלכים א' יד 25[32]. לטענת מזר מסע כיבושים זה החל לאחר פילוג הממלכות (מזר 2016: 17-13).

בן הדד מלך ארם דמשק פשט על ערי נפתלי (עיון, דן, אבל בית מעכה, "כל כינרות"): "וַיִּשְׁמַע בֶּן הֲדַד אֶל הַמֶּלֶךְ אָסָא וַיִּשְׁלַח אֶת שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר לוֹ עַל עָרֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּךְ אֶת עִיּוֹן וְאֶת דָּן וְאֵת אָבֵל בֵּית מַעֲכָה וְאֵת **כָּל כִּנְרוֹת** עַל כָּל אֶרֶץ נַפְתָּלִי"[33]. נזכרות ערים כמו עיון דן ובית מעכה אך אין פירוט לגבי כינרות ועריה.

---

[32] וַיְהִי בַּשָּׁנָה הַחֲמִישִׁית לַמֶּלֶךְ רְחַבְעָם עָלָה שושק [שִׁישַׁק] מֶלֶךְ מִצְרַיִם עַל יְרוּשָׁלָם

[33] מלכים א, טו: 20

בספר דברי הימים ב', טז: 4[34] נזכרות רק "מסכנות ערי נפתלי, ללא פירוט.

בכתובות תגלת פלאסר השלישי (המאה ה-8) מוזכרת ארץ נפתלי וערים מצפון הכנרת: "..ערי... אביכלה, הסמוכים לבית עמרי **ולארץ נפתלי** הנרחבת, לכל שטחה, סיפחתי לאשור...". ייבין טען כי הכוונה לכל ארץ נפתלי כולל הכנרת ודרומה עד נחל יבניאל (ייבין 1967: 12-11-10). ב. מזר טוען כי האזור הנחקר נמצא כמעט רובו בנחלת יששכר נמצאת לכי לקום נמצאת ב"נחלת נפתלי", בצידו הצפוני של נחל יבניאל (מזר 1975: 205). בספר מלכים נזכר כי בתקופת שלטונו של פקח מלך ישראל יצא תִּגְלַת-פִּלְאֶסֶר מלך אשור למערכה צבאית נגד ממלכת ישראל, ובו נכבשו שורה של יישובים בצפון הממלכה: עיון, אבל בית מעכה, ינוח, קדש, חצור, אזור הגלעד ואזור הגליל - המוגדרים כ"כל ארץ נפתלי". אוכלוסיית האזורים הללו הוגלתה "אַשּׁוּרָה". עולה מתעודות אשוריות שההגליה הייתה חלקית בלבד מחלק ערים בגליל התחתון ולא מוזכרת כלל הגליה מהגליל העליון (רומם ורמון 2012: 50).

להלן שני קטעים מקבילים (אך לא זהים) המתארים את ההגלייה מהגליל:

[**א**] [XX ערים] משישה-עשר מחוזות ארץ בית-עמרי הפכתי לעיי חורבות... שבויי העיר *ד]ברה* - 625 איש; שבויי העיר *חנתון* - 650 איש; שבויי העיר כו] YY (*כסולות*?)...XX שבויי העיר *י]טביתה*, 650 איש שבויי העיר *ש]מעון*...] *ארומה ומרום* [...]

[**ב**] 13,520 ... [איש...] על רכושם, בקרם וצאנם לקחתי בשבי; העברתי? אותם? ב]הרים נישאים [והובלתים אותם לארץ פלונית] (נאמן 1989: 47).

היחס בין המספר 13,520 לבין נתוני הגולים המופיעים ברשימת הערים אינו ברור, אך ניתן להציע כי מספר זה מייצג את הגולים שנעקרו מן האזור כולו. ייתכן גם כי הערים ארומה ומרום, הנזכרות ללא ציון מספרי גולים, הופיעו כחלק מרשימת מקומות שרק מקצתה השתמרה בכתובת. כל היישובים הנזכרים ממוקמים במרחב הגליל התחתון ושולי עמק יזרעאל. דברה מזוהה עם דברת שלמרגלות הר תבור; שמעון שוכנת בשוליים הצפון-מערביים של עמק יזרעאל; מרום מזוהה בתל קרני חיטין; ואילו חנתון, יטביתה וארומה מצויות בבקעת בית נטופה. זהו מרחב גיאוגרפי מצומצם יחסית, ואם אכן הוגלו ממנו כ-13,520 נפש, הרי שמדובר בעקירת חלק ניכר מאוכלוסיית האזור. גם בחפירות חצור וכינרת נתגלו עדויות ברורות לחורבן כבד שפקד את שתי הערים, ולירידה יישובית חדה ואף לעזיבה ממושכת בעקבותיו. התמונה בגלעד נותרת מעורפלת, בעיקר בשל מיעוט המחקר הארכיאולוגי באזור זה. נראה כי מעמדו של האזור היה השולי במסגרת האימפריה האשורית ורחוק מהפוטנציאל הכלכלי המוגבל של הגליל התחתון. מגידו נהפכה לבירת הפחווה האשורית ,באזורה הובאו גולים, העיר נבנתה מחדש, והוקמו ארמון מושל ורבעי מגורים. אין לשלול אפשרות כי מדיניות דומה יושמה גם באתרים

[34] וּיִשְׁמַע בֶּן הֲדַד אֶל הַמֶּלֶךְ אָסָא וַיִּשְׁלַח אֶת שָׂרֵי הַחֲיָלִים אֲשֶׁר לוֹ אֶל עָרֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּכּוּ אֶת עִיּוֹן וְאֶת דָּן וְאֵת אָבֵל מָיִם וְאֵת כָּל מִסְכְּנוֹת **עָרֵי נַפְתָּלִי**

נוספים (נאמן 1989 : 49), לדוגמא : בתחומי קיבוץ איילת-השחר נחשף מבנה אשורי (Kletter and Zwickel 2006), סמוך לתל חצור. נראה כי מרבית חבלי הגליל לא זכו למעמד חשוב בעיני השלטון האשורי, ולפיכך הסתפקו האשורים בריקונם מאוכלוסייה מקומית, אשר עלולה הייתה למרוד, ולגרום לקשיים מנהליים, והותירו אזורים נרחבים בשיממונם (נאמן 1989 : 49).

כיבוש שומרון[35]. תושבי שומרון סירבו להיכנע לשלטון האשורי ולהעלות מס, ואף התארגנו להתנגדות צבאית. סרגון הכניע את שומרון ולקח מן האזור כ-27,290 איש שהוגדרו בעיניו "שלל" (נאמן 1989 : 450), והביא לקיצה של ממלכת ישראל ולהגליית עשרות אלפי ישראלים מן הארץ.

ספר מלכים ב' : "בִּשְׁנַת הַתְּשִׁעִית לְהוֹשֵׁעַ, לָכַד מֶלֶךְ-אַשּׁוּר אֶת-שֹׁמְרוֹן, וַיַּגֶל אֶת-יִשְׂרָאֵל, אַשּׁוּרָה; וַיֹּשֶׁב אוֹתָם בַּחְלַח וּבְחָבוֹר, נְהַר גּוֹזָן--וְעָרֵי מָדָי"[36].

-במקורות חוץ מקראיים מיוחס כיבושה של שומרון לשני מלכים שונים :

הכרוניקון הבבלי (500 לפנה"ס) : שומרון נכבשה על ידי שלמנאסר החמישי מלך אשור (726-722 לפנה"ס) (גליל 1998 : 67).

לפי **הכתובות המלכותיות האשוריות** שומרון נכבשה על ידי סרגון השני מלך אשור (705-721 לפנה"ס).

-כבשתי את ארץ בית עומרי] כ[ולה.. עם רכו]שה א[ל אשור הגליתי. את הושע על כס מ]לכות עליה[ם הפקדתי... לעיר ס]רבנו [הם הביאו את מנחמם]", כתובת מסכמת +ND 4301 (גליל 2008 : 31).

סרגון, פירק את היכולת הצבאית של ממלכת ישראל באמצעות החרמת מרכבות וגיוס חלק מן המרכבות (בגרסה אחת 50 ובשנייה 200) לשירות הצבא המלכותי. שנית, הוא הנהיג מהלך של עקירה והגליה : חלק גדול מן האנשים הועבר "אל תוך אשור", ובמקביל להגליה, הוא מציג מהלך משלים של "יישוב מחדש" בשומרון. העיר לא נשארה ריקה ואוכלסה באנשים שהובאו מאזורים אחרים שנכבשו. בכך נוצרה אוכלוסייה מעורבת ותלויה בשלטון המרכזי שלא תמרוד. סרגון מציין שמינה פחה/נציב אשורי בשומרון והכניס את תושבי העיר החדשים והנותרים למסגרת מנהלית אחת עם "בני אשור", כלומר תחת חובות מס, פיקוח ושירות, כחלק ממנגנון האימפריה.

ממלכת ישראל לאחר 720/730 לפנה"ס.

הוקמו מרכזים מנהליים אשוריים במגידו, שומרון ויתכן בעוד אתרים (נאמן 1989 : 49). נתוני ההגליה, בהשוואה לשטחי היישוב ולגודל האוכלוסייה, מצביעים על ריאליות המספרים המופיעים במקורות האשוריים ועל עומק השבר היישובי באזור (גל 2009 : 81-77). הניתוח הקרמי של גל מצביע על כך שהפריחה היישובית של המאות ה- 8-9 לפנה"ס באה אל קיצה באופן אחיד, עם חורבן או נטישה כוללת

---

[36] מלכים ב, יז

של אתרי אזור הגליל התחתון, ובולט במיוחד היעדר ממצא קרמי אופייני למאות ה- 6-7 לפנה"ס, המעיד על פער יישובי חריף לאחר הכיבוש האשורי. ממצא זה עומד בניגוד לגישות מחקריות שראו בגליל התחתון אזור שבו נותרה שארית אוכלוסייה ישראלית ששימשה בסיס ליישוב היהודי בתקופה הפרסית (גל 1981 : 95). בימי יאשיהו (המאה ה-6) בוצע טיהור הארץ ממזבחות הבעל (דברי הימים לד : 6)[37], ומוזכרות "ערי מנשה, ועד נפתלי.

התקופה הבבלית. מבחינה היסטורית, כמעט ואין מקורות כתובים המתייחסים לארץ ישראל בכלל ולגליל בפרט, והמידע נסמך בעיקר על הממצא החומרי. ההנחה היא כי הבבלים המשיכו את המסגרות השלטוניות מן התקופה האשורית, וכי הגליל השתייך למחוז (פחווה) שמרכזו היה במגידו (רומם ורמון 2012 : 50).

6.5.2 התיישבות באזור בתקופת הברזל.

א. הגליל התחתון ורמת יששכר - התמונה האזורית.

בגליל התחתון מתבטא המעבר לתקופת הברזל בדגם יישובי חדש. בשלהי המאה ה-13 ובעיקר במאה ה-12 לפנה"ס מופיעים כ-25 אתרים קטנים מאוד בשטחם, המרוכזים בעיקר בהרי נצרת ובבקעת בית נטופה (גל 1990 : 39). דגם זה שונה מן הדגם העירוני של תקופת הברונזה המאוחרת ומשקף מבנה כפרי ומפוזר. מדרום לבקעת יבניאל אזור שהפך לימים לנחלת יששכר, כמעט שלא זוהו יישובי התנחלות, ומכאן שתהליך ההתיישבות שם היה מאוחר יחסית (גל 1982 : 90). גל הציע כי שבט יששכר ישב בתקופת הברזל I בהר שומרון לצד משפחות ממנשה, ורק לאחר חורבנו המוחלט של היישוב הכנעני בעמקי יזרעאל ובית שאן נושבו יששכר ומנשה בנחלותיהם המלאות : יששכר ברמת יששכר ושולי העמק, ומנשה ברוב עמק יזרעאל. לפי תפיסה זו, ההתיישבות ברמת יששכר אינה המשך ישיר של המסגרת העירונית הכנענית, אלא תהליך מאוחר יותר הקשור לארגון טריטוריאלי מחודש לאחר קריסת המערכת העירונית בעמקים (גל 1990 : 52). חוקרים נוספים מציינים כי ההתנחלות התרחשה בכמה גלים, וכי בגליל וסביבותיו מופיע ריבוי אתרים קטנים, לעיתים על חורבות יישובים מתקופת הברונזה המאוחרת (רומם ורמון 2012 : 49). מודל ההתיישבות המוצע כולל עיר מרכזית וסביבה רשת של יישובים פרוזים ("יישובי בנות") (שפירא ואחרים 2019 : 267). עם זאת, בסקר עצמו נמצאה כמות מועטה של קרמיקה מתקופת הברזל I.

ב. תקופת הברזל IIא'+IIב'. בעמקים הצפוניים של דרום הלבנט (יזרעאל, בית שאן והחולה) הפריחה העירונית של תקופת הברזל IIא' המאוחרת מזוהה בדרך כלל עם ממלכת ישראל המוקדמת (סרגי 2024 : 359). עיור מהיר מאפיין את הלבנט בתקופת הברזל IIא' (המאות העשירית-תשיעית לפני

[37] וּבְעָרֵי מְנַשֶּׁה וְאֶפְרַיִם וְשִׁמְעוֹן וְעַד-נַפְתָּלִי בחר בתיהם [בְּחַרְבֹּתֵיהֶם] סָבִיב: וינתץ אֶת-הַמִּזְבְּחוֹת וְאֶת-הָאֲשֵׁרִים וְהַפְּסִלִים כִּתֵּת לְהֵדַּק וְכָל-הַחַמָּנִים גִּדַּע בְּכָל-אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל וַיָּשָׁב לִירוּשָׁלִָם

הספירה), והוא מסמן את הופעתן של מערכות טריטוריאליות חדשות (Sergi 2023, 37-41). בין האתרים הבולטים מתקופה זו בעמק יזרעאל הם: תל יקנעם (שכבות XIV-XIII) תל מגידו, VA-IVB, תל יזרעאל ותל רחוב V-IV לצד מספר אתרים קטנים בסביבתו: תל בית שאן V, תל עמל-IV, תל אל-חמה III, תל חצור X-IX בעמק החולה, והארמון שנבנה בשומרון (תקופת בנייה I), המזוהה עם מלכי ישראל משושלת עמרי (מלכים א ט"ז :24) (סרגי 2024: 359). סרגי טוען יש לראות במכלול האתרים - תל יקנעם, תל חצור, תל יזרעאל, תל מגידו, חורבת ראש-זית, חורבת טבת ותל רחוב - רכיבים של ישות פוליטית אחת מאורגנת, ולא מוקדים עצמאיים. התכנון האורבני של האתרים מצביע על מערכת מורכבת ותלוית-גומלין: ערים מבוצרות שימשו גבולות (יקנעם מול ישויות החוף, חצור מול ארם-דמשק), בעוד מתחמים מלכותיים וארמונות הוקמו בלב הארץ (יזרעאל, שומרון, מגידו), ולצידם מוקדים מנהליים ואחוזות מלכותיות בעורף החקלאי: חורבת ראש-זית (Gal & Alexandre 2000), חורבת טבת (Sergi et al. 2021). בתוך המערכת שמר תל רחוב על מעמדו כמרכז עירוני משגשג בעמק בית שאן. נראה כל האתרים הללו פרחו בתקופה קצרה- מסוף המאה העשירית לפנה"ס, וחרבו או ננטשו במקביל במחצית השנייה של המאה התשיעית לפנה"ס, כנראה בעקבות אירועים מדיניים-צבאיים משותפים. עובדה זו, יחד עם השוואה לרשת הפוליטית המבוזרת שאפיינה את האזור בתקופת הברונזה המאוחרת, תומכת במסקנה כי בתקופה זו התקיים איחוד טריטוריאלי ומדיני באזור, הניתן לזיהוי עם ממלכת ישראל בראשית דרכה (סרגי 2024: 361). מדובר בתהליך של גיבוש מדיני-אזורי ,שבו נוצרה מערכת יישובים היררכית המאחדת אזורים מגוונים תחת שלטון מרכזי אחד, כפי שעולה מהצלבת הנתונים הארכאולוגיים עם העדויות ההיסטוריות (סרגי 2024: 361). באזור מתרחשות ככל הנראה כחמישה חורבנות וכיבושים (פרק 9.2).

6.6 דיון וסיכום. בגבולות ממלכת ישראל ובעמק הירדן התיכון ובתפרוסת האתרים ותיארוכם משקף פערים בין מקורות: המקראי, הארכיאולוגי והחוץ מקראי. **מזר ויבין** חיברו את הממצא הארכיאולוגי עם מקורות היסטוריים. **כוכבי** מציין במאמרו קדש נפתלי כי סאריסאלו ציין כי מיעוט החרסים באתר הם מתקופת הברונזה והברזל המוקדם, אך בפועל הוא מצא ופרסם ברזל II+I (כוכבי 1963: 197). **צורי** (1972), **גל** (1980, 1992): תרמו נתונים עדכניים יותר, אך חלקיים. הם מדויקים הרבה יותר, אך גם בהם קיימים אי-דיוקים או תקופות יישוב שלא צוינו בחלק מהאתרים. מאז סקרו האחרון של גל (1980), עברו 45 שנה (נכון לשנת 2025), במהלך תקופה זו חל שינוי מהותי בידע האקדמי בתחום תקופת הברזל התיארוך קרמי, מה שמחייב בחינה מחודשת של ממצאי הסקרים.

7. תוצאות המחקר: האתרים שנסקרו

במסגרת מחקר זה נערך סקר שדה שיטתי במרחב אזור המחקר, במטרה לתעד, לאפיין ולבחון מחדש את מכלול האתרים הארכיאולוגיים הקשורים למערך היישובי והביצורי בתקופות הברזל. הסקר התבסס על שילוב בין מקורות מחקר קודמים (דו"חות סקר, פרסומים ארכיאולוגיים, ותיעוד ממצא), לבין עבודת שטח הכוללת תצפיות, תיעוד אדריכלי-טופוגרפי, רישום ממצא על פני השטח ובחינה מחודשת של מאפייני האתר והקשרו המרחבי. בסקר הנוכחי נסקרו כחמישה אתרים בסך הכול, כארבעה מהם מתקופת הברזל II. אתרים אלו מייצגים לדעתנו טיפוסים שונים של אתרים שאנו מפרשים אותם כאתרים מנהליים מבוצרים במיקומים אסטרטגים שלא תמיד מתאימות להתיישבות קבע, במיקומים טופוגרפיים מגוונים.בחירת חמשת האתרים הנדונים נשענת על מספר שיקולים מחקריים:

1. בחירת אתרים אסטרטגיים בלבד עם ממצא פני שטח של חרסים מתקופת הברזל II.

2. מידת הרלוונטיות שלהם לשאלות המחקר המרכזיות, ובפרט להבנת דפוסי ביצור/שליטה מרחבית, תפקוד נקודתי במערכת הדרכים, הקשר בין האתר למרחב.

3. השתמרותם היחסית (כל אתר ברמת השתמרות שונה) והיכולת להציע תיאור אדריכלי ותפקודי סביר על סמך השרידים הנראים בשטח.

4. פוטנציאל למחקר המשך, לרבות חפירה ארכיאולוגית, אשר תדייק את התיארוך של האתרים.

תחילה תובא סקירת הידע הקיים מן המחקר הקודם לגבי כל אחד מן האתרים הנבחרים (סקרים קודמים, זיהויים, תיארוכים מוצעים ותיאורים עיקריים),לאחר מכן יוצגו תוצאות הסקר הנוכחי שיכלול: תצפיות בשטח, צילומי רחפן של כל אתר, תיאור מפורט של השרידים והממצא, ותיקונים או חידודים לזיהוי ותיארוך. סדר זה מאפשר להבחין בין מסורת המחקר הישנה לבין התרומה המחקרית העדכנית של סקר זה, ולהציע מסקנות עדכניות וחדשות יותר לגבי אופיים ותפקידם של האתרים באזור עמק הירדן התיכון.

האתרים מופיעים בעבודה זו מכיוון דרום לצפון.

7.1 תל יששכר

שם האתר: תל יששכר / תל עשה/ חירבת עשה/ תל אפ-זבה /חירבת א-זבה. **הסקר הבריטי:** Kh El Sheh. **אולברייט:** Tell el-ʻEsseh.	**נ"צ מרכזי:** 717420 / 250410	**רום:** 200- מטר מתחת לפני הים.
טופוגרפיה תל מבוצר.	**מקור מים קרוב:** נחל יששכר הצמוד לתל מצפון.	
סקרים קודמים: הסקר הבריטי, ברגמן וברנדשטטר, צורי.		
קרבה לדרך: דרך אורך מבית שאן לצמח-טבריה, דרך רוחב - על דרך רוחב שעוברת דרך חורבת יחמי ממערב לתל וממשיכה מזרחה עד תל ישמעאל ב' ולכיוון מעברות הירדן.		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1) : Makhadet Razineh, Makhadet Umm el Keranis		

7.1.1 תיאור האתר : תל יששכר (איור 7.1) נראה היטב מכביש 90, נמצא כ- 400 מ' מזרחית לכביש 90, כ-1300 מ' דרום מערב ליישוב בית יוסף. הוא יושב בצמוד לנחל יששכר שזורם מרמות יששכר מזרחה לכיוון עמק בית שאן, ומתנשא בגובה של כ-15 מ' מעל סביבתו הקרובה. מזרחית לתל ישנו גשר עות'מני עתיק. התל מבוצר מכל צדדיו חוץ מצידו הצפוני, שם ישנה מעין עיקול פנימי בחלקו האמצעי צפוני של

איור 7.1 : תל יששכר מבט מדרום לצפון, 2025

איור 7.2 : תל יששכר במפה מנדטורית

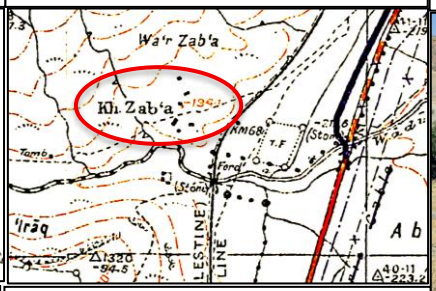

איור 7.3 : תל יששכר במפת הסקר הבריטי

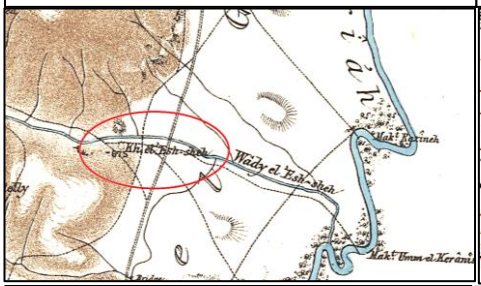

איור 7.4 : תל יששכר, מתקנים שיכולים להתאים לממגורות מתקופת הברזל, בחלקו הדרומי מזרחי של התל, 2025

איור 7.5 : תל יששכר מבט מזרח למערב, רשות העתיקות המנדטורית 1922, תמונה צבועה

איור 7.6 : תל יששכר וחורבת קיטה, צילום אוויר 2025

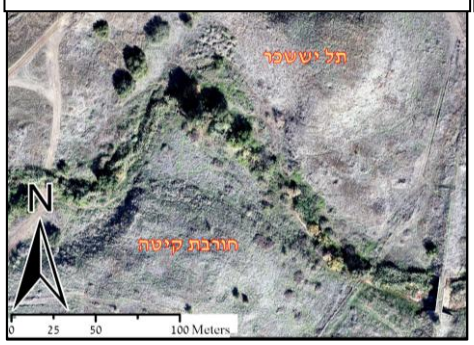

התל, ייתכן שזו הייתה הכניסה בתקופות העתיקות. אפשר להבחין בכמה קירות בראשו של התל ובמדרונותיו. לתל חומות שחלקן גלויות בעקבות מפולות בוץ, בדומה לתל נישא, ותל אל חמה בעמק בית שאן מדרום. בתל ישנם כמה מתקנים או מבנים מעוגלים בצידו בדרומי מזרחי ויתכן שאלו ממגורות מתקופת הברזל (ידון בהמשך). גודלו של התל בחלקו העליון כ- 2 דונם בקירוב.

7.1.2 תולדות המחקר.

הסקר הבריטי (איור 7.3) ביקרו במקום ותיארו כי באתר יסודות מבנים ככל הנראה מודרניים (Conder & Kitchener 1882: 121). **רשות העתיקות המנדטורית** (איור 7.5) מתארת כך את תל יששכר וחורבת קיטה: "שני תלים נמצאים ממש ממערב למסילת הרכבת: אחד מצפון ואחד מדרום לנחל. הם מוכרים מקומית בשם תלול א-שייח' סאלח. על שניהם יש בתים מודרניים, ועל התל הצפוני, שהוא הגדול מבין השניים יש גם קברי ערבים, וחורבות רבות מבזלת, 1.9.1922, גאי (Guy)". כמו כן צירפו 2 שרטוטים של קרמיקה שמצאו בתל, אך הם ככל הנראה שייכים לתקופת הברונזה התיכונה (רשות העתיקות המנדטורית, תל יששכר). **אולברייט** עבר ליד התל (Tell el-'Esseh) ומתארו: "בפתח ואדי אל-עשה ישנו תל קטנטן בעל צורה מצוינת, אך חסר חשיבות, ולכן לא חשבנו שכדאי לעצור לבדוק אותו, למרות שהיינו במרחק של חצי מייל ממנו (Albright 1925: 82). מפקד כפרים עות'מני ב-1932 מציין כי בכפר 147 תושבים מוסלמים וכ-37 בתים (Mills 1932: 82). **בירן ועמירן** שסיירו באתר ב- 1941 כתבו כי: "שמו של התל הוא תל עשה/ חירבת עשה/ תל אפ-זבה /חירבת א-זבה, על שם הבדואים החונים במקום. נראה שתל זה יחיד לרגלי ההרים שבין גשר נחלים לבית-שאן, וערכו העיקרי הוא בזה כי אף הוא, כתל אל-חצן (תל בית שאן), שומר על המעבר מן העור מערבה. שטח שיאו של התל הוא 45 על 65 מ' וצורתו כמשולש שבסיסו לפאת מזרח. רוב החרסים שנאספו הם מתקופת הברזל הראשונה, אך יש גם חרסים מתקופת הברזל השנייה. מתחת שכבת אפר נמצאו חרסים מתקופת הברונזה השלישית נתגלתה שכבת אפר שהיא כנראה תוצאה של שריפת העיר בתקופת הברונזה השלישית. שרידי קירות אבן נראו אף הם בצד זה ובצדדים אחרים של התל (ברגמן וברנדשטטר 1941: 87). **צורי** מתאר את התל: "גודל התל הוא 70 על 35 מ' וגובהו 5-7 מ'. באתר נמצא פלך חרס משוח במשח לבן ועליו עיטור פסים אדום מתקופת הברונזה התיכונה ב'; חרסים בודדים מעוטרים בפסים אדומים מתקופת הברונזה המאוחרת (או אולי מתקופת הברזל I); סירי בישול מתקופת הברזל II+I (צורי 1962: 150-151). **גל וגבאי** (2001) "שמותיו הקודמים של התל הם: ח'רבת אלעשה, ח'רבת זבעה או תלול א-שיח' צאלח" (גל וגבאי 2001: 362). **סקר דשא** מתאר את התל כגבעה גבוהה מצפון לערוץ נחל יששכר, ואין שרידים ארכיאולוגיים על פני השטח (שפירא ואחרים 2019: 351).

7.1.3 מיפוי וצילום של האתר.

איור 7.7 : תל יששכר מפת גבהים ינואר 2025	**איור** 7.8 **:** תל יששכר צילום רחפן ינואר 2025	**איור** 7.9 **:** תל יששכר מפת פני שטח, 2025

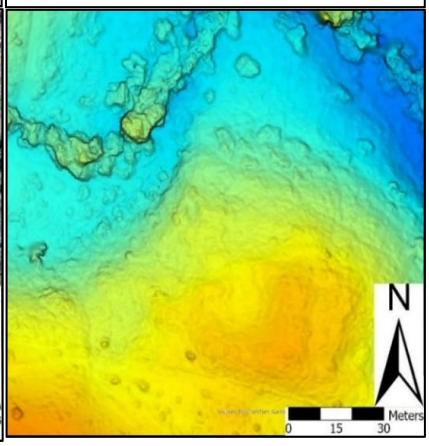

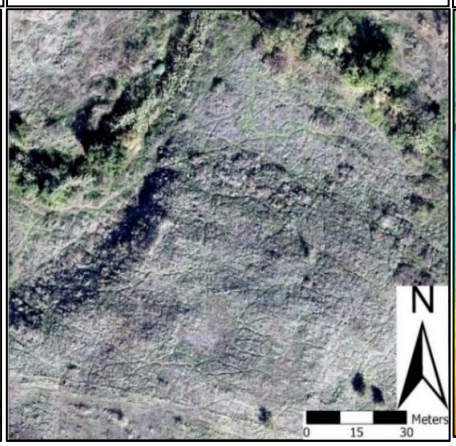

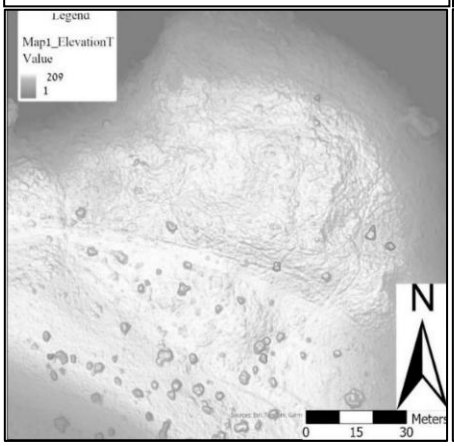

7.1.4 ממצאים מהסקר. האתר נסקר פעם אחת וסיפק מספיק קרמיקה על מנת לייצור לוחות קרמיים. רוב הקרמיקה שנאספה מהתל הייתה במדרונותיו המזרחים, שם ישנם מספר מערות דורבנים. נמצאו כמה אבני שחיקה, כ- 9 חרסים מעוטרים בפסי צבע, 1 שוקולד על לבן, 1 עיטור חבל טבוע, 3 ליפסטיק, 10 חיפוי אדום ללא מירק, 3 פריטי צור לא אינדקטיביים, 2 - פרסי, 11 - קלאסי, 3 אסטרלים אחד עם חריטות, קרמיקה מתקופת הברזל I (מעט מאוד) ברזל II (הרבה). התקופות האחרות מופיעות באיור 10.1 עמוד 98.

7.1.5 לוחות קרמיים של האתר - איור 7.10

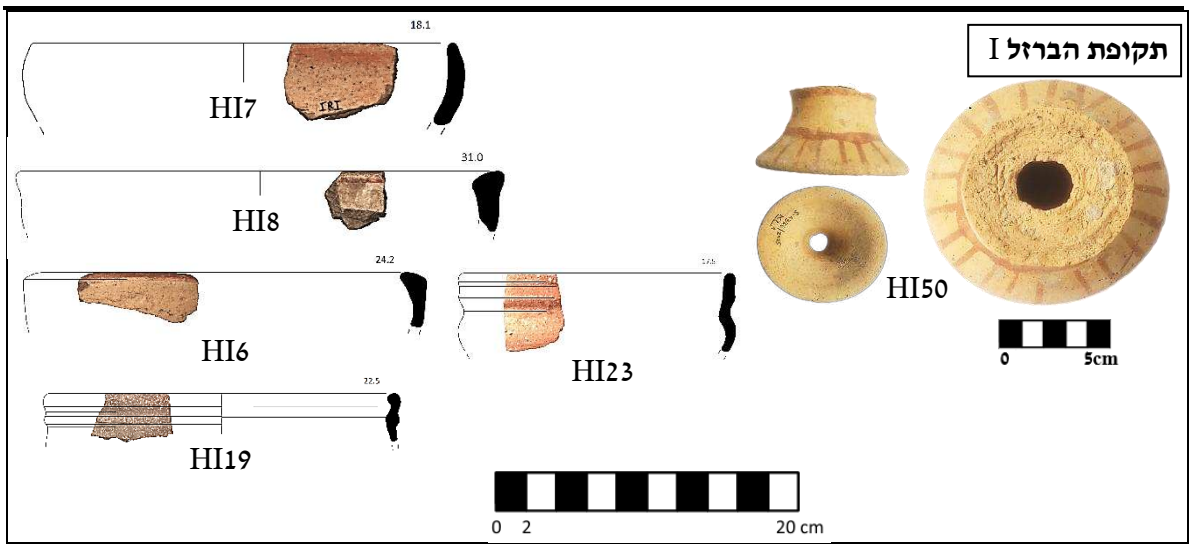

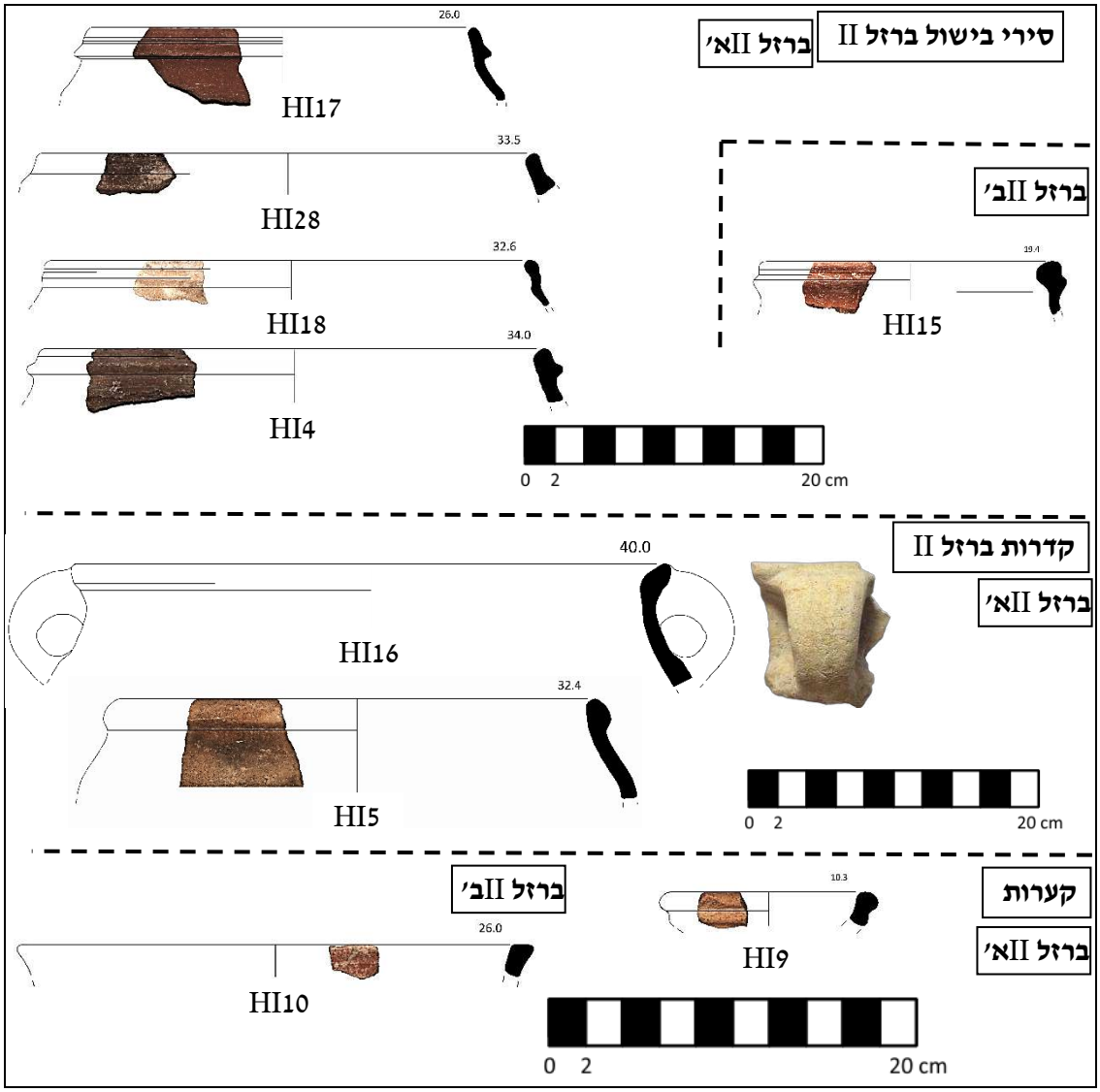

מספר	סוג כלי	אתר	שכבה	תארוך	הפנייה
HI8	קדרה	חצור	VII	ברזל IIא׳ מאוחר	גיטין I, איור - 2.2.2 - 12
		תל עמל	VI	ברזל IIא׳ מוקדם	גיטין I, איור - 3.2.1 - 6
HI50	תחתית של גביע מעוטרת ברגיסטרטים ופסים אופקיים אדומים.				
		מגידו	VI	ברזל I	עמירן לוח 68 - 4
HI4	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא׳ מוקדם	רחוב I , איור - 24.28- 2 :18.9
HI28	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא׳ מאוחר	רחוב I, איור - 18.9 -2
HI20	סיר בישול	תל קיסן	7	ברזל IIב׳	גיטין I , איור - 2.1.7 - 5
		רחוב	IV	ברזל IIא׳ מאוחר	רחוב I, איור - 7 :18.15
HI15	סיר בישול	רחוב	IIIB	ברזל IIב׳	רחוב VI, איור - 7.5 - 3

HI18	סיר בישול	תל עמל		ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.2.2 - 16
HI23	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור 24.17,- 18.18.3
HI7	סיר בישול	עין שחל ג' רחוב	אין D-4	ברזל ברזל Iב'	צורי 1977 : 127 רחוב I, איור -16.44 - 8
HI16	קדרה	רחוב		ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.23 -6
HI19	סיר בישול	בית שאן	S-3b	ברזל IA (Egyptian 20th Dynasty).	בית שאן III, PLATE41
HI5	קדרה	רחוב	VI	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור - 24.15 - 21.5:12
HI16	קדרה	בית שאן	P-7	ברזל IIב'	גיטין I , איור - 2.2.2 - 23
HI10	קערה	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.9 - 13.81:7
HI9	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.20 - 9.10:16

7.1.6 **דיון.**

תל יששכר הוא תל רב שכבתי של מספר תקופות ודומה בצורתו וגודלו לתל נישא, (Vaknin and Keidar-Goldberg in Press 2024) ותל אל חמה שנחפר ופורסם חלקית (Cahill 2006), הנמצאים מדרום. בשני אתרים אלו נמצאו שכבות של תקופת הברזל II, ויש דמיון ארכיטקטוני לחומות הבנויות מאבני בזלת ועליהן היו ככל הנראה לבני בוץ המקיפות את שלושת האתרים. נראה שבקטע זמן מסוים ביצעו עבודות אדמה בתל, הגביהו אותו, יצרו מדרונות תלולים שעל חלקם אי אפשר לטפס. יתכן כי זמן הביצורים הוא תקופת הברונזה התיכונה II כערים כנעניות רבות בארץ ישראל, אך יתכן כי זמנם הוא תקופת הברזל השנייה. יש אפשרות לתארך את החומות המקיפות את האתר לתקופת הברזל II. במדרונות בדרומיים של התל יש מתקנים מעוגלים שאפשר להציע כי הם ממגורות כחלק ממערך המיסוי של ממלכת ישראל (איור 7.4). יש לזכור כי זרטל הגדיר תלים מבוצרים כערי שדה או ערי המבצר במקרא (זרטל 1996 : 81), מה שלדעתנו מתאים לתפקיד תל יששכר.

7.1.7 **חורבת קיטה / אום קיט.**

שם האתר: אום קיט / חורבת קיטה	**נ"צ מרכזי:** 712660 / 250360	**רום:** 200- מטר מתחת לפני הים.
טופוגרפיה אתר בנוי טרסות וקירות תמך.	**מקור מים קרוב:** נחל יששכר הצמוד לתל מצפון.	
סקרים קודמים: הסקר הבריטי, ברגמן וברנדשטטר, צורי.		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1): Makhadet Razineh, Makhadet Umm el Keranis		

7.1.8 **תיאור האתר**: חורבת קיטה נמצאת בגובה של כ - 195 מ' מתחת לפני הים, ושוכנת ובעבר השני של נחל יששכר - מול תל יששכר. האתר הרוס בחלקו על ידי פגיעת דחפור או כלי הנדסי. הרוב המוחלט של החרסים היו מהתקופה הביזנטית.

7.1.9 **תולדות המחקר:** במפת הסקר הבריטי מצוין רק שמו של תל יששכר הסמוך. בירן ועמירן כותבים כי מול תל יששכר, מדרום לוואדי נמצא תל-אומקיד, ועליו חרסים ביזנטיים (ברגמן וברנדשטטר 1941: 87). צורי מתאר גבשושית גבוהה, המתנשאת מדרום לנחל, מול תל יששכר. במקום זה, שאין לו אופי יישובי מובהק, נלקטו חרסים בודדים מתקופות קדומות, בעיקר מתקופת הברזל; חרסים צלעונים מרובים מהתקופה הביזנטית; וחרסים מזוגגים מהתקופה האסלאמית הקדומה (צורי 1932: 151). סקר דשא כותבים כי זו גבעה בגדה הדרומית של נחל יששכר, ובשל פעילות בקר אינטנסיבית, לא נבדק, אך נראה שאין שרידים ארכיאולוגיים גלויים (שפירא ואחרים 2019: 351).

7.1.8 **מיפוי וצילום של האתר, איורים - 7.11, 7.12, 7.13**

איור 7.11: חורבת קיטה תל יששכר צילום רחפן ינואר 2025	**איור** 7.12: חורבת קיטה - מפת גבהים ינואר 2025	**איור** 7.13: חותם מבית יוסף. צורי 1962: לוח י"ד.
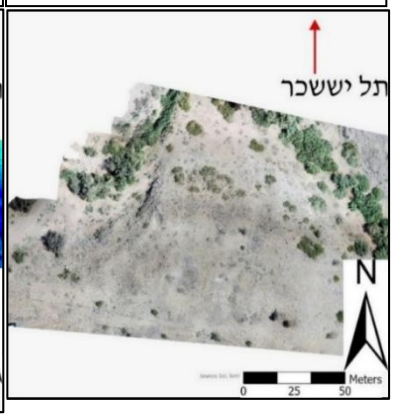	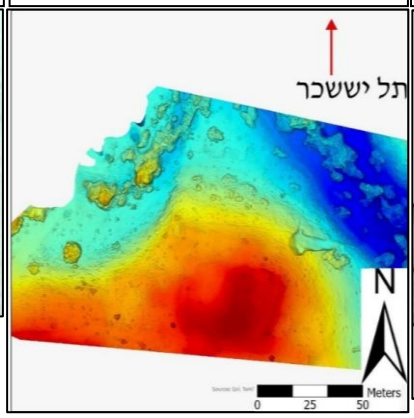	

7.1.9 **ממצאים מהסקר.**

האתר נסקר פעם אחת, והתרשמנו כי הוא מאוד הרוס. בסקר נמצאו 5 שפות, 1 ידית, 2 בסיסים, 1 כלי צור, 5 חרסים מצולעים, שפה אחת מתקופת הברזל. לוחות קרמיים בפרק "נספחים, **(איור 10.2 עמוד** 100**).**

טבלה 5 - תל ישישכר			
	קידר-גולדברג 2025	צורי 1962	בירן ועמירן 1941
ניאולית	(+) 9.5%		
ברונזה תיכונה	(+) 9.5%		
ברונזה מאוחרת	(+) 14.3%		
ברזל II כללי	(+) 21.4%	(+)	(+)
ברזל I	(+) 14.3%		
ברזל IIא מוקדם	(+)		
ברזל IIא מאוחר	(+)		
ברזל IIב'	(+)		
רומי - ביזנטי	(+) 26.2%	(+)	
איסלמי קדום		(+)	

7.2 חורבת זיוון.

שם האתר : ח'רבת זיוון / Kh. Zivan/ez-Zawiyan **הסקר הבריטי**: Kh ez Zawiyan **מפה בריטית** : Kh. ez Zawye	**נ"צ מרכזי** 250770 / 722290	**רום** : 94- מטר מתחת לפני הים.
סקרים קודמים : PEF, צורי, מאיר	**מקור מים קרוב** : עין זיוון, כ-150 מ' צפון מזרחה.	
טופוגרפיה: שלוחה הצופה על העמק ממזרח ועל הכניסה לנחל תבור ממזרח למערב.		
קרבה לדרך : קרובה לדרך אורך בית שאן - צמח - טבריה. דרך רוחב על פי דורסי שממערב למזרח שעוברת ככל הנראה בכוכב הירדן - עין הידיד - חורבת זיוון - תל כיתן ומעברות הירדן ממזרח.		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1) : Makhadet el Kita Makhadet esh Sheikh Kassi		

7.2.1 תיאור האתר.

האתר נראה בבירור מכביש 90 מזרחית (איור 7.15), אין דרך שטח לאתר ויש לחנות למרגלות האתר (ליד המטעים) ואז לטפס כ-280 מ' בזווית תלולה גובה של 70 מ'. לאתר 2 חלקים ברורים:

בחלקו התחתון (איור 7.24) נמצאו שרידי ארכיטקטורה לא ברורים וקירות. בחלק זה נמצא מכתש בזלת שבור ומעט חרסים. נמצא מבנה שקרס, אבניו מפוזרות בצורה עגולה (איור 7.23), והוא צמוד לביצור של העיר העליונה ממזרח. (יש אפשרות שזהו מגדל עגול מוגבה). נמצאו גם מספר מדרגות מאבן כנראה הדרך למעיין. **חלקו העליון** (איור 7.21) בצורת מלבן שמתעגל בצורה לא ברורה בחלקו המזרחי. האתר נישא מעל כל האזור ממזרחה, גודלו כ 60 על 40 מ' בקירוב, וכ- 3 דונם בקירוב. הגובה של חלקו העליון הוא 6 מ' מחלקו המזרחי לחלקו המערבי, מה שמרמז כנראה על התאמת טופוגרפית של הקמת אתר. לאתר סוגרים (איור 7.21) הנראים בצורה הטובה ביותר בחלקו הדרומי מזרחי, ונראה כי בעבר

איור 7.15: מבט על חורבת זיוון מכביש 90 2026 (מזרח למערב).

איור 7.16: קרמיקה מחורבת זיוון, (צורי 1962: לוח י"ג).

איור 7.17: חורבת זיוון במפת הסקר הבריטי.

איור 7.18: חורבת זיוון, מבט מצפון מזרח לדרום מערב 2023

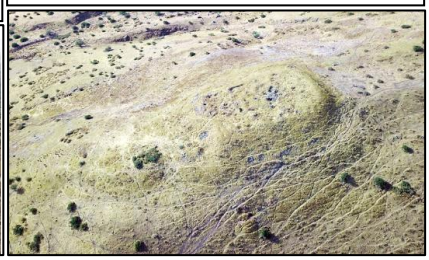

איור 7.19: חורבת זיוון מבט ממערב למזרח 2023

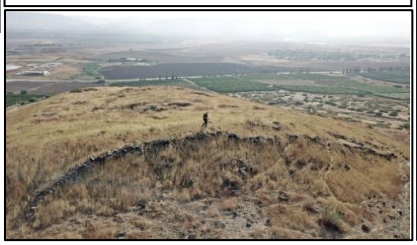

איור 7.20: סכין נחושת נמצא סמוך לחורבת זיוון (הסטרין ואחרים 1972: 14).

חפרו חלק מהסוגרים (ככל הנראה לאחר תקופת הברזל II) על מנת להשתמש בחלל. בחלק זה נמצאה קרמיקה מועטה ביותר ולא ברורה, ואילו כ -10 מ' במדרון המזרחי נמצאה הרוב הגדול של הקרמיקה, בחסות מערות הדורבנים. בכל האתר מפוזרות אבני בזלת. באתר הפנימי ישנם מתקנים לא ברורים קירות מעוגלים או בעלי פינות חדות ולא ברורה תוכניתם (איור 7.22).

7.2.2 תולדות המחקר:

הסקר הבריטי: (Khurbet ez Zawiyan) יסודות מבנים, כנראה מודרניים. מפה מ-1918 מזכירה את האתר מוזכר כ- Ch. ez Zawijan (Reichskartenstelle 1918). **זיהוי אפשרי:** "בֵּית פַּצֵּץ" - ידון בהמשך. **צורי** ביקר באתר בשנת 1949 ותיאר אותו ברשומות שכיום הם חלק מהעיזבון שלו: "יום א' כא' בשבט תש"ט 20 בפברואר 1949, אל מול פני חורבת א-זוויה מעל רכס גבעות נרא(י)ת גבעה ועל

ראשה מעין בליטת *מצודה*. מעל מחנה הבניינים המכונה אולי ח'רבת זויאה הנמצא בגובה של 189-. דרום מערבה נמצא מעין בתוך גבעה המכונה כנראה בשם עין א-זאוידה בגובה של כ-150- מ. המעיין מוקף צמחיה - דקל, ערבה, פטל ושיזף". יום ב' כב' בשבט תש"ט 21 בפברואר 1949 : "מעל המעיין מתנשאת **המצודה** של ח'רבת א-זיואן הבולטת ממרחקים מדרום וצפון ומעין מבצר שראשו הצפוני מערבי גבוה מקצהו השני. מן המעיין (עולים) בתלילות והנה שרידי הבניינים, אבני בזלת ערוכות בשורות מערבה. צפונה - במקצת מתרומם המקום ובו **המצודה**. נראים יפה שרידי הבניינים וחדריהם (איורים 7.18-7.19). החרסים מפוזרים ובעיקר ליקטתים במדרון הדרומי מזרחי. LB ברזל (שפות של סירי בישול), וכמו כן נמצאו חרסים הלניסטיים ביזנטיים וערביים - כולם במספר מועט מאוד. כמו כן נמצא כעך חרס מאוחר"[38] (צורי עיזבון, בית שטורמן). צורי אינו מתאר את האתר כמצודה בסקרו (1962) אך כותב : "האתר שוכן בראש אחת משלוחות ההרים, בגובה 91.8 מ' מעל פני הים. צורתו מוארכת ומתנשאת ממזרח למערב, אורכו כ-80 מ' ורוחבו כ-70 מ', כולל מדרגה דרומית ברוחב כ-20 מ'. פני השטח מכוסים בערמות רבות של אבני בזלת רבועות. כ-90 מ' ממזרח לראש האתר נצפו שתי ערמות אבנים מדורגות. הקצה המערבי של הגבעה, שבעבר היה המשכו של מדרון ההר לכיוון כוכב אל-הוא, בולט כיום בכ-2-3 מ' מעל המדרון הטבעי. לאתר מאפייני ביצור טבעיים : מדרום מקיף אותו נחל רוד אל-באקר, מצפון - נחל בדדיה, ובמזרח נשקף נוף בקעת הירדן. לעומת זאת, הגישה הנוחה היחידה היא ממערב, באמצעות שביל צר ותלול המוביל לראש כוכב אל-הוא. בנחל רוד אל-באקר, הסמוך לאורך הדרך המובילה מן הבקעה לכוכב אל-הוא, התגלתה סכין ברונזה נושאת כתובת אוגריתית : "ל[צ]לבעל בנ[ן] פלצבעל" (איור 7.20) (צורי 1962 : 149-150). במדרונות הדרומיים והמזרחיים של האתר נאספו חרסים רבים מהתקופות הברונזה הקדומה, הברונזה התיכונה , תקופת הברזל I- שברי סירי בישול, קערות מחופות אדום בעלות שפה מעובה, קערות מרוקות, ידית בסיסי טבעת תקופת הברזל II פכיות מחופות אדום מבפנים ומבחוץ, סירי בישול בעלי שפה כפולה בצורת צווארון, ופכים עם בלט תחתון (איור 7.16). התקופה הביזנטית והאסלאמית הקדומה- חרסים מועטים בלבד (צורי 1962 : 149-150). **גל** לא סקר את האתר, התייחס אליו : "חורבת זיוון הוא יישוב מתקופת הברזל המצוי על שלוחה מוקף חומת סוגרים ובמערבו מוגן על ידי חפיר, בדומה לתל אדמי, ותל אל חדה המתוארכים על ידי גל לתקופת הברזל השנייה" (גל 1990 : 130). **מאיר** סקר את האתר, ממצאים : תקופת הברונזה הקדומה הראשונה השנייה והשלישית, תקופת הברונזה הביינמית, תקופת הברונזה התיכונה כללי (Maeir 2010: 206-207). **תיאור סקר דשא** : גבעה שולטת על הברזל המצוי על שלוחה, מוקף חומת סוגרים ומוגן

[38]מתאים לברזל IIא' בתל רחוב.

על ידי חפיר בצידו המערבי. חפירים נמצאים גם הסביבה. יסודות מספר מבנים מעוגלים. במפה מנדטורית - ח'ירבת אז- זיוון, שמסומנת כחורבה עתיקה (שפירא ואחרים 2019 : 341).

7.2.3 מיפוי וצילום של האתר, איורים 7.25, 7.26, 7.27

תמונה 7.25: חורבת זיוון מפת גבהים 2024

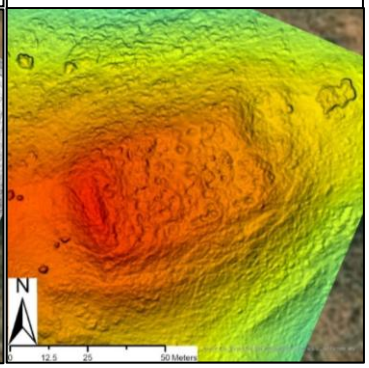

תמונה 7.26: חורבת זיוון מפת גבהים 2024

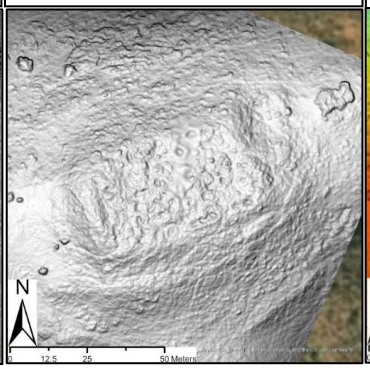

תמונה 7.27: חורבת זיוון צילום אוויר 2024

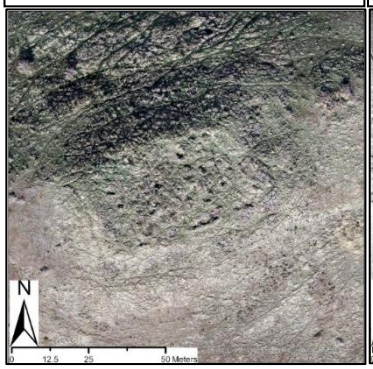

איור : 7.21 חורבת זיוון, סוגר מזרחי חשוף 2024

איור 7.22 : מתקן לא ברור עם קיר 90 מעלות 2024

איור 7.23 : חורבת זיוון, מבנה שקרס 2024

7.2.4 תוצאות הסקר הנוכחי. האתר נסקר פעם אחת. נאספו כ-660 חרסים, 16 בסיסים, כ-63 ידיות, וכ-63 שפות, והשאר חלקי גוף. כ-2 שברים ניאולית קרמי, 2 כלקולית רסולי, אחד מהם ידית בריח, 1 משך פסים מתקופת הברונזה הקדומה I, מתקופת הברזל II כשני חיפוי אדום ומירוק מ לא, וכ-5 חרסים חיפוי אדום ומירוק פרוע. נמצאו כ-23 חרסים מחופים אדום, וכ-7 חרסים עם עיטורי פסים. בנוסף 6 פריטי צור לא דיאגנוסטיים.

איור 7.24 : חלקה התחתון של חורבת זיוון 2024

7.2.5 לוחות קרמיים של האתר, איורים

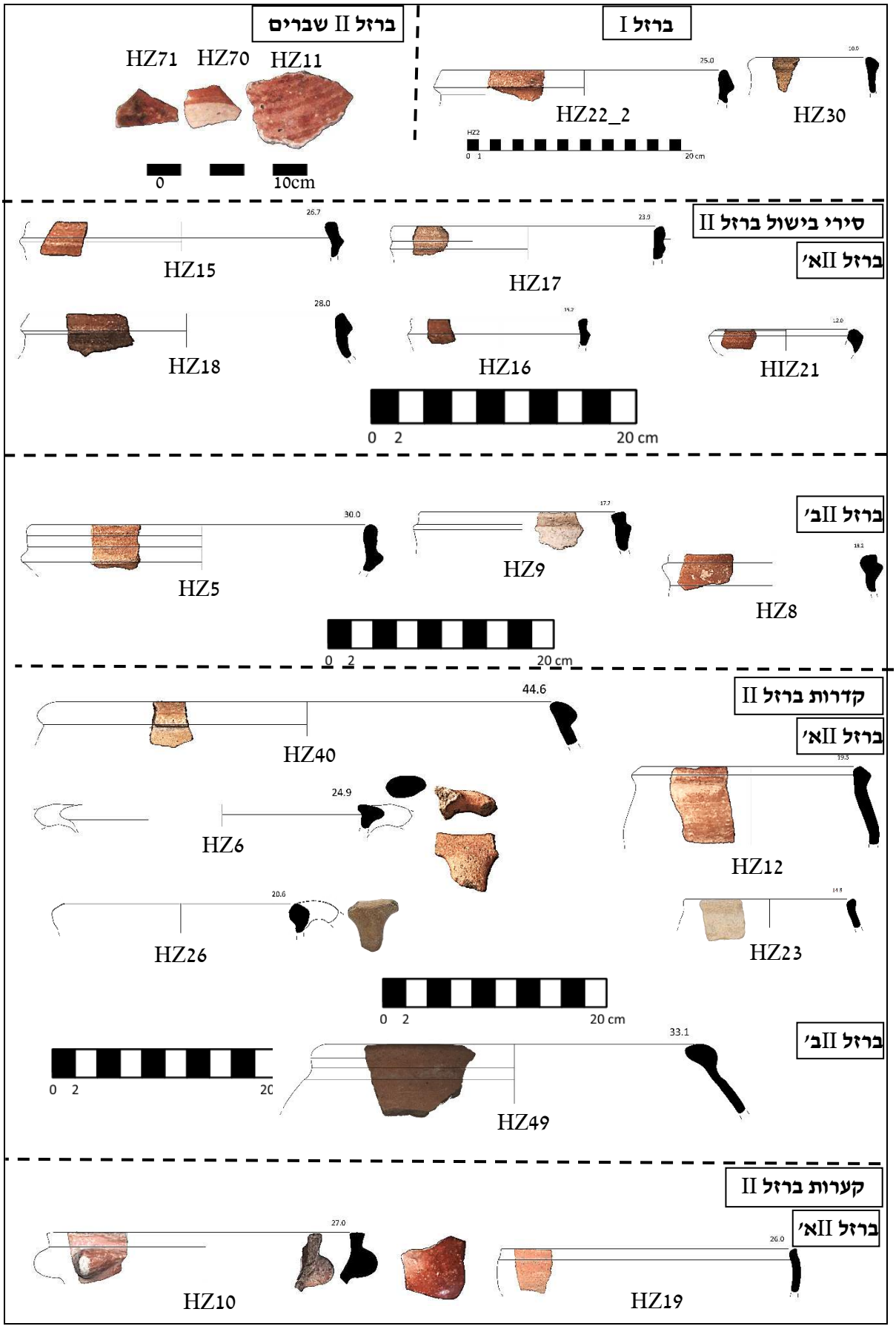
ברזל II שברים
HZ71
HZ70
HZ11
0
10cm
ברזל I
HZ22_2
HZ30
20 cm
סירי בישול ברזל II
ברזל IIא'
HZ15
HZ17
HZ18
HZ16
HIZ21
0 2
20 cm
ברזל IIב'
HZ5
HZ9
HZ8
0 2
20 cm
קדרות ברזל II
ברזל IIא'
44.6
HZ40
24.9
HZ6
HZ12
HZ26
HZ23
0 2
20 cm
ברזל IIב'
33.1
HZ49
קערות ברזל II
ברזל IIא'
HZ10
HZ19

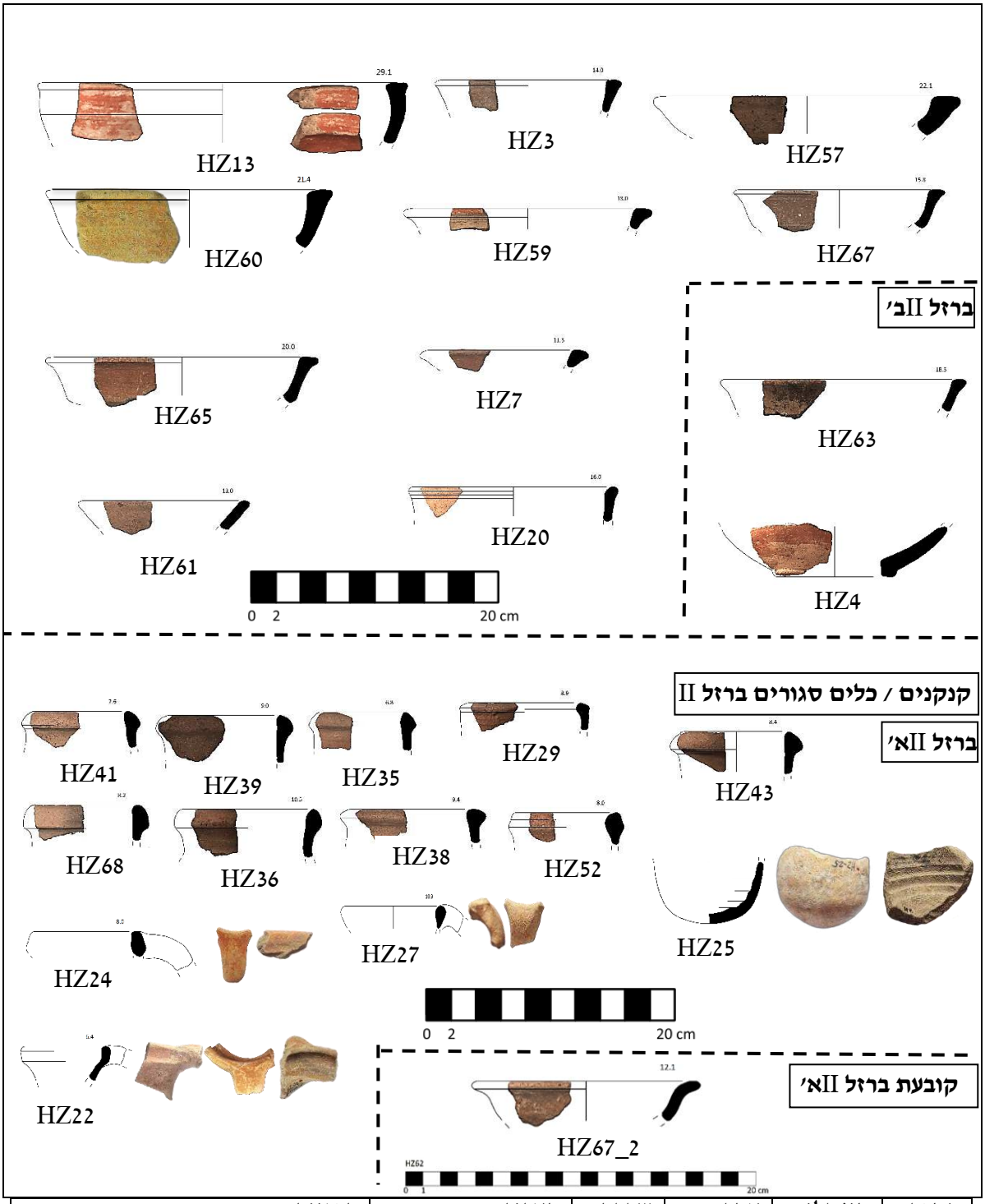

מספר	סוג כלי	אתר	שכבה	תאריך	הפנייה	
HZ22_2	סיר בישול	יקנעם		ברזל I	גיטין I, איור 1.1.11 - 7 + 4	
		תל עמל	III–IV	ברזל IIא'	4	עמ 20
		רחוב	VII	ברזל Iב'	רחוב IV, איור - 13.1: 24	
HZ30	קנקן	רחוב		ברזל I	3 - 7.2	

HZ11	שבר אדום, ממורק		**HZ70** שבר צבוע אדום		**HZ71** שבר צבוע אדום
HZ17	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור -21, 2 :13.65
HZ18	סיר בישול	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.28 -13.60.4
HZ16	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב
HZ21		רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור - 13 :19.20
		תל עמל	IV	ברזל 2א'	גיטין I, איור 2.2.2 - 7
HZ15	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור- 24.29 - 3.75.14
HZ5	סיר בישול	רחוב	IIIA	ברזל IIב'	רחוב I, איור - 9.23 - 5 *יכול להיות גם ברזל IIא'
HZ9	סיר בישול	רחוב	IIIB	ברזל IIב'	רחוב IV, איור - 7.5 - 3
HZ8	סיר בישול	דור		ברזל IIב'	גיטין I, איור 2.1.7 - 2
HZ12	קדרה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 13.75 - 13
HZ6	קדרה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.19 - 3 :13.109
HZ49	קדרה	רחוב	VI	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.15 - 21 :13.13
HZ26	קדרה	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.20 - 1 :13.64
HZ24	קנקן, חיפוי אדום	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור - 13.18- 15
HZ40	קדרה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 16.61 - 15
HZ23	קדרה	רחוב	VI	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.17 - 2 :18.15
HZ13	קערה	חצור		ברזל IIג'	גיטין I, איור - 3.1.6 - 9
		תענך	IIB	ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.2.2 - 10
		רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור - 13.15 -10
HZ10		ראש זית		ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.1.1 - 18
קערה		חצור		ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.2.5 - 9

HZ19		חצור	VIII	ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.2.2 - 22
קערה		רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור- 25.13 - 13
HZ67		רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 21.8 - 6
HZ20	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 21.9.3 24.34
HZ4[39]	קערה	רחוב	IIB	ברזל IIב'	רחוב IV, איור - 7.3 13+11 דומים לא זהים
HZ61	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.4 - 1 :13.27
HZ59	קערה	רחוב	B-5	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.6 - 15 :13.143
HZ3	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור 24.7 - 10 :13.13
HZ57	קערה	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור 24.4 - 2 :13.63
HZ7	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור 24.4 - 1 :13.25
HZ65	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור 21.8 - 7
HZ25	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור 24.55 - 18 :13.156 ועוד רבים
HZ63	קערה	רחוב		ברזל IIב'	רחוב I, איור - 7.3 - 14
HZ60	קערה	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור 24.9 - 7 :13.81
HZ35	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב איור I, 13.78 - 4
HZ41	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.37 - 9
HZ52	קנקן	תל עמל	III–IV	ברזל 2א'	2 פייג 30
HZ38	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.37 - 4 :13.100
HZ43	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.37, 13.89.11
HZ39	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	24.37 - 9 :13.89
		רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור -24.45 13.18.16
HZ68	קנקן	רחוב	VI	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור 24.45 - 2 :2.7
HZ36	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור 24.45- 13.14.9
HZ27	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור 24.34, 3 :21.9

[39] אין לו ממש מקבילה אך סוגי עיטור זה דומה מאוד למספרים : 5 11 13

HZ22	קנקן מחופה אדום	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור 24.4, 1 :13 :18
HZ 67_2	קובעת	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור - 13.20 - 7
HZ42	קנקן	ח. מסיק		פרסי	צורי 1977, ציור 63, מס 13

ממצא מיוחד

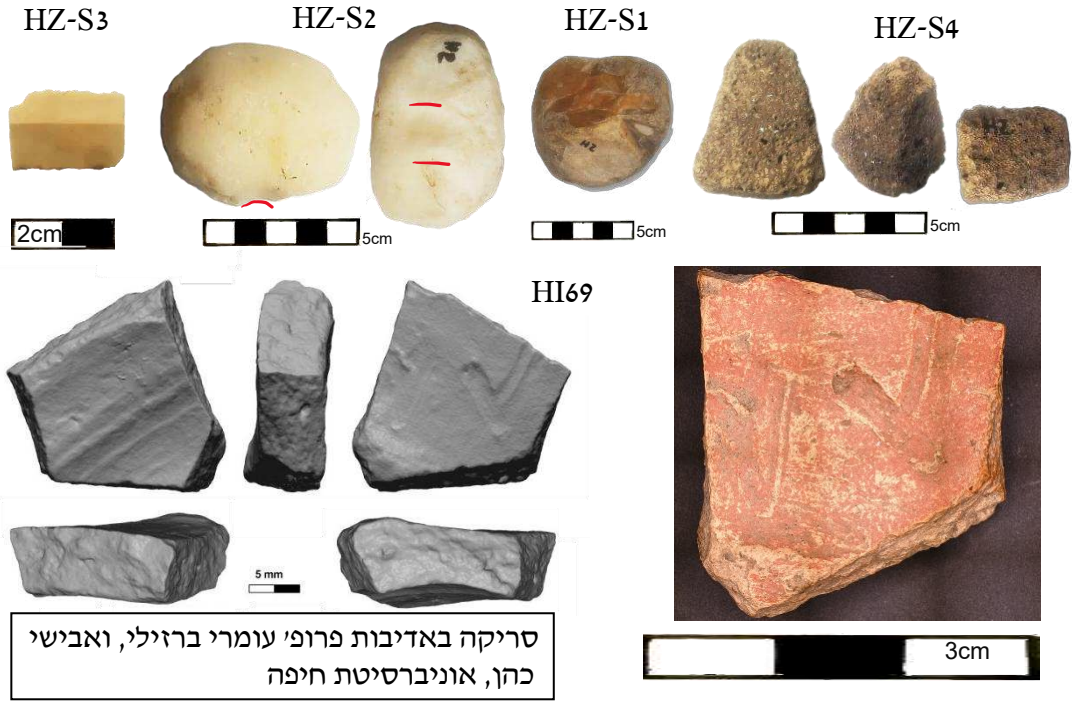

סריקה באדיבות פרופ' עומרי ברזילי, ואבישי כהן, אוניברסיטת חיפה

HZ69	חריטה (עדות לכתיבה?) החרס קטן מאוד אך הוא אדום ויתכן כי הוא מתקופת הברזל II	HZ-S3	להב מגל מצור עם ברק שימוש
HZ-S1	אבן צור - יתכן ששימשה כמקבת	HZ-S4	אבן מבזלת עם בועות בצורה פירמידלית
HZ-S2	משקולות נול מגבס במצב שימור גרוע. מקבילות מתל עמל, ברזל IIא' (Shamir 2013: 1)		

7.2.6 **דיון:** רמת השימור באתר היא גבוהה, ככל הנראה בשל מיקומו התלול והלא נוח להתיישבות קבע, ורוב הקרמיקה שנמצאה באתר היא מתקופה זו היא מתקופת הברזל II (כ-47 שברים). בפילוח של תתי התקופות (טבלה 6) בתקופת הברזל עולה כי נמצאו כ- 3 שברים מתוארכים מתקופת הברזל I, כ-9 שברים מתקופת הברזל IIא' מוקדם, כ-19 מתקופת הברזל IIא' המאוחרת, כ-5 מתקופת הברזל IIב', וכ-1 מתקופת הברזל IIג'. יש לזכור כי זה סקר ואלו שברים לא תמיד קלים לזיהוי ותיארוך. הסקר

הנוכחי מראה יתרון משמעותי לתקופת הברזל IIא' מאוחר, עם המשכיות בעצימות נמוכה לתקופת הברזל IIב', תשובה לשאלה זו תספק חפירה סטרטיגרפית. יתכן כי מהמתקנים הרבים והלא ברורים באתר (איור 7.22) הם ממגורות לאחסון תבואה.

<u>נראה כי לאתר שני שלב עיקרי במבנה:</u>

-הוא יוסד ככל הנראה כמבנה סוגרים מלבני שגודלו כ-33 מ' על 20 מ' בקירוב בתקופת הברזל IIא' המוקדמת (רוב המאה ה-10 לפנה"ס לפי תל רחוב). הוא המשיך בשימוש רחב בהרבה בתקופת הברזל IIא' מאוחרת (סוף מאה עשירית - עד 840-830 לפנה"ס) ולתקופת הברזל IIב' (סוף מאה תשיעית - עד תחילת מאה 8 לפנה"ס).

-בתקופות מאוחרות יותר נראה כי האתר היה בשימוש חלקי ביותר ולא בכל התקופות.

חורבת זיוון אתר מפתח במחקר זה ובכלל באזור עמק התיכון.

לאור מיקומה, מאפייניה האדריכליים והממצא הקרמי שנאסף בה, ניתן להציע כי חורבת זיוון שימשה מצודה או אתר מבוצר בתקופת הברזל IIא'-IIב'. מבין האתרים שנבחנו במחקר זה, היא נראית כאחד האתרים הגדולים והמבוצרים ביותר, אך יש צורך בחפירה עתידית כדי לאשש הצעה זו.

באיור 10.3 עמוד ישנו פירוט לגבי קרמיקה מתקופות נוספות.

טבלה 6 חורבת זיוון

	קידר - גולדברג 2025	מאיר 1997	צורי 1962
ניאולית קרמי	(?) 5.4%		
כלקולית	(+) 5.4%		
ברונזה קדומה	(+) 5.4%	(+)	(+)
ברונזה ביניימית		(+)	
ברונזה תיכונה	(+) 1.8%	(?)	(+)
ברונזה מאוחרת		(+)	(+)
ברזל I	(+) 5.4%		
ברזל II כללי	(+) 75.0%		(+)
ברזל IIא' מוקדם	(+)		(+)
ברזל IIא' מאוחר	(+)		
ברזל IIב'	(+)		
ברזל IIג'	(+)		
פרסי	(+)		
הלניסטי			
רומי			
ביזנטי			(+)
איסלאמי קדום			(+)

איור 7.29: חורבת זיוון ארכיטקטורה מוצעת

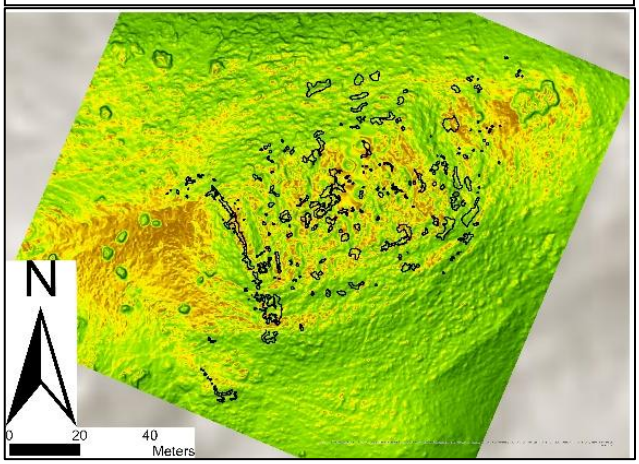

7.3 חורבת א-דיר.

שם האתר א-דיר **מפה מנדטורית -** Kh. ed. Deir	**נ"צ מרכזי:** 729520 / 250670	**רום:** 20 מטר מעל פני השטח.
מקור מים קרוב: אין.		**טופוגרפיה:** שלוחה, באמצע הגובה ברמות סירין.
קרבה לדרך: דורסי והסקר הבריטי אינם סימנו דרכים סמוכות לאתר. יש דרכים משניות על פי מפות מנדטוריות שעוברות ליד האתר מזרח מערב ומסתיימת בחורבת מלחת הקרובה לא-דיר. אנחנו משערים כי בשל חשיבות האתר לאורך תקופות הברונזה והברזל (בעיקר) דרך הרוחב עברה משיח מזעית דרך חורבת א-דיר ומשם לתל דלהמייה על הירדן.		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1)**:** Makhadet Umm el Wahl, Makhadet ed Delhemiyeh		

7.3.1 תיאור האתר. חורבת א-דיר (איור 7.30) מצויה באמצע המדרונות התלולים של רמות סירין, ומובילה אליה דרך שטח ממנחמיה. האתר נפגע על ידי סלילת דרך מכיוון צפון מזרח שיצרה חתך באתר. מחתך זה יצאה כמות הקרמיקה הגדולה ביותר מהאתר. האתר בנוי על שלוחה שככל הנראה עברה שינוי כלשהו כל מנת לבצר את האתר למצב המקסימלי. צורתו של האתר הוא מעין ריבוע או מלבן (איור 7.30). שם האתר - מנזר (דיר). לא נמצאו חריטות צלבים.

7.3.2 תולדות המחקר באזור.

גל : תלולית קטנה במדרונות המזרחיים של מדרון רמת סירין, הפונה לעמק הירדן, ללא מקור מים. ממצא חרסים : ברונזה תיכונה II - 20%, ברונזה מאוחרת ברזל I- 15%, ברזל II 20%, ביזנטי 45% (גל 1980 : 59, גל 1983 : 31). **מאיר** סקר את האתר ומצא חרסים מתקופת הברונזה הקדומה II+III, הברונזה הביינמית, ברונזה תיכונה 3+2+1, וברונזה מאוחרת. הממצא מהמדרון האתר מכיוון מערב נמצא אתר מתקופת הברונזה (Maeir 2010: 200). **רשות העתיקות:** שרידי מבנים בנויים אבני בזלת, חרסים מתקופת הברונזה התיכונה ב', ברונזה מאוחרת, תקופת הברזל והתקופה הביזנטית, כנראה

איור 7.30 : חורבת א-דיר, צילום אוויר, מבט ממערב למזרח 2025	**איור 7.31 :** חורבת א-דיר, צילום אוויר, מבט ממזרח למערב, 2025	**איור 7.32:** חורבת א-דיר מפה מנדטורית 1942
		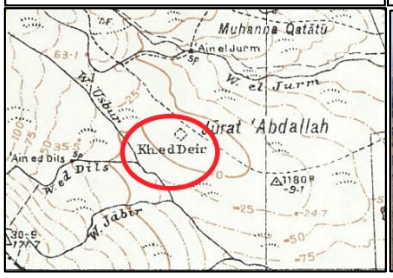

כפר קטן בתקופות אלו (רומם ורמון 2012 : 80). **סקר-דשא:** יסודות שני מבנים מבזלת וגיר, עד לגובה 1.2 מ'. במדרון המערבי מאורות בעלי-חיים. במדרון המזרחי ריכוז טרשים ציורי (רומם ורמון 2012 : 327).

7.3.3 מיפוי וצילום של האתר.

איור 7.33: חורבת א-דיר מפת גבהים 2024

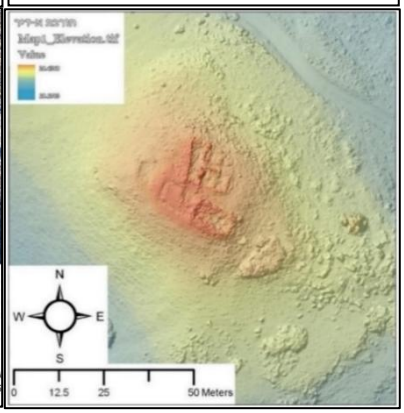

איור 7.34: חורבת א-דיר צילום רחפן 2024

איור 7.35: חורבת א-דיר מפת גבהים 2024

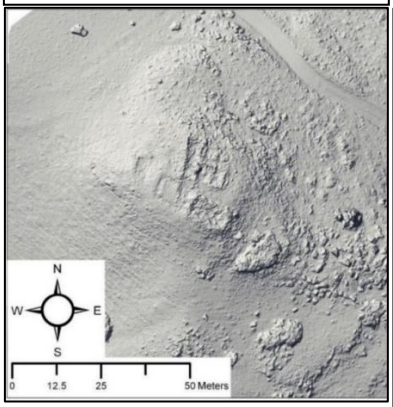

איור 7.36: חורבת א-דיר, קרמיקה מסקר גל (גל 1980 : 60-61).

איור 7.37: חורבת א-דיר, מבט מערב למזרח 2025

איור 7.38: חורבת א-דיר, מבט מערבה (רומם ורמון 2012 : 36).

איור 7.39: חורבת א-דיר, חלק מהמבנה בחלקו המזרחי 2025

איור 7.40: חורבת א-דיר, פינה של המבנה בצידו המזרחי 2025

איור 7.41: חורבת א-דיר חלקו הפנימי של האתר 2025

7.3.4 תוצאות הסקר הנוכחי.

האתר נסקר פעמיים, ונמצאו כ-746 חרסים סך הכל, כ-70 שפות, 58 ידיות, 9 בסיסים, 12 חרסים מצולעים (רומי בינטי). חלק גדול מהחרסים לא אינדיקטיביים לתיארוך. נמצאו כ-28 שברי גוף מהתקופה הניאוליתית, וכ-9 שברים מהתקופה הכלקולית, שבר אחד ככל הנראה הוא כלקולית גולני. מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו כ-7 חרסים, מהברונזה המאוחרת נמצאו 2 חרסים, אחד שבר של כלי קיפרי מסוג בילביל. מתקופת הברזל I נמצאו 2 חרסים, ומתקופת הברזל II נמצאו כ- 12 חרסים,

מתוכם 3 עם חיפוי אדום ומירוק פרוע, וכ-10 עם עיטור צבוע. נמצאו כ-16 חרסים מאוחרים, אחד מהן הלניסטי אטי, 1 חרס מצולע רומי ביזנטי, (1 מוסלמי צבוע אדום?), נמצאו כ-15 פריטי צור מתוכם 2 להב מגל, ומרצע שככל הנראה כלקוליתיים. באיור 10.4 עמוד 102 ישנו פירוט לגבי קרמיקה מתקופות נוספות.

7.3.5 לוחות קרמיים של האתר. איור 7.42

איור **7.42** לוחות קרמיים חורבת א-דיר

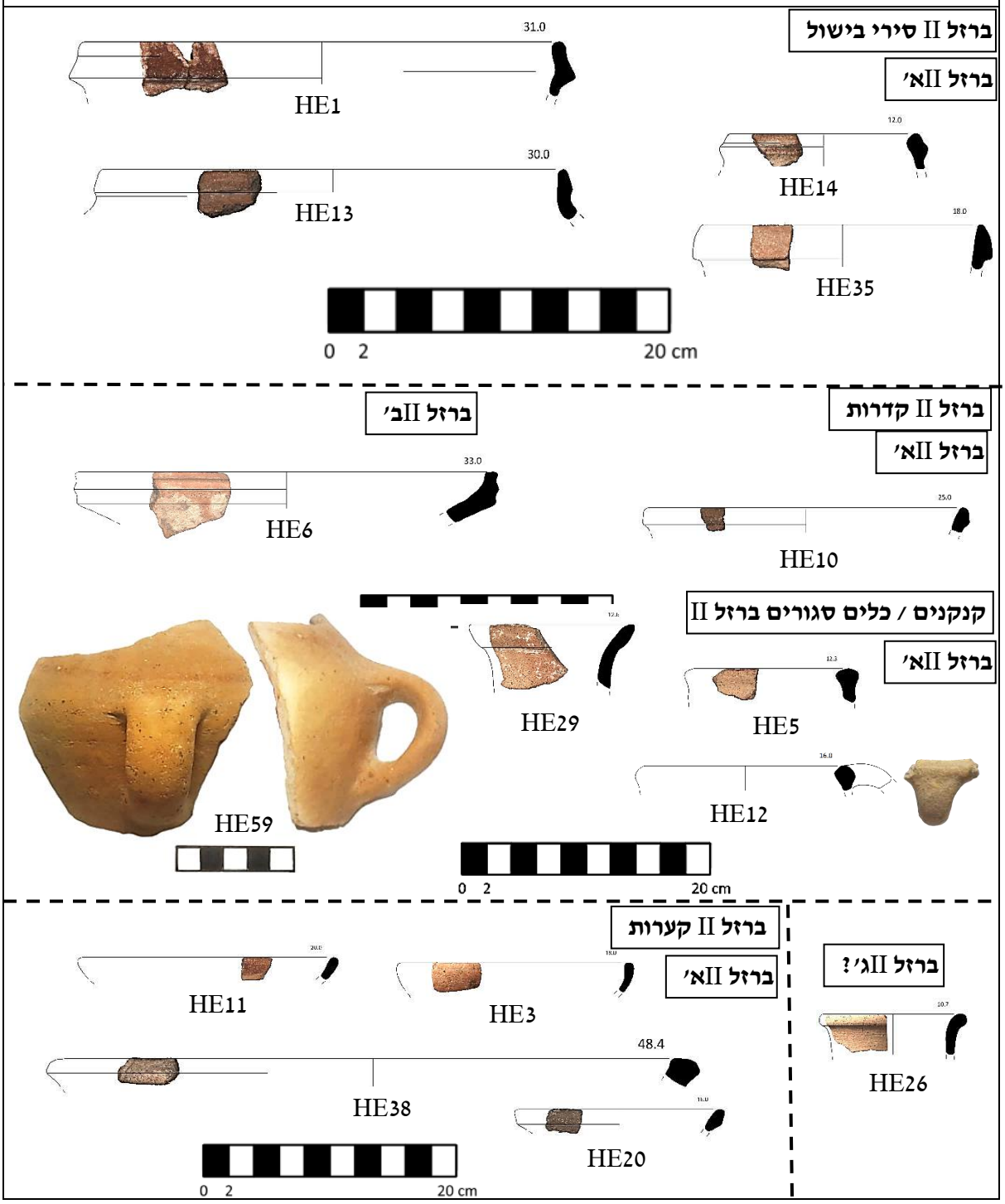

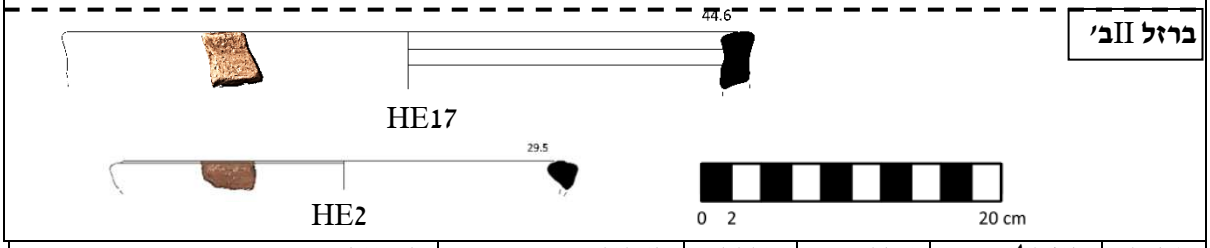

מספר	סוג כלי	אתר	שכבה	תארוך	הפנייה
HE1	סיר בישול[40]	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור 9 - 24.28
H35	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור - 24.29 - 16 :13.28
HE13	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור 24.15 - 21 :13.13
HE10	סיר בישול	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור - 2 - 16.60
HE14	סיר בישול	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.29 5 :13.60
HE6	קערה	תל דובר	VIIf ?	ברזל IIב' - מאה-8	תל דובר (2025), איור .3.7 - 1
HE5	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.38 - 1 :13.116
HE12	קדרה	קשה לתארך, שבר קטן ללא שפה. ידית של קנקן ברזל II			
HE26	קנקן	שומרון	נראה סריק לא נכונה מבחינת זווית. אם לא אז יתכן מקבילה בגיטין 3339 מס 5. שומרון ברזל 2ג		
HE59	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור 24.39 - 3.29.18
HE29	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.54 - 13.142.3
HE3	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב I, איור - 24.10 - 6 :13.15
HE11	קערה	רחוב	IV	ברזל IIא' מוקדם	רחוב IV, איור - 24.4-13.27.1
HE17	קדרה	רחוב	V-IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.20 - 16 :9.10
HE2	קערה	רחוב	IIIB	ברזל IIב'	רחוב IV, איור - 7.3 - 7
HE38	קערה	ראש זית	III	ברזל IIא'	גיטין I, איור - 2.1.1 - 11
HE20	כלי פתוח	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב IV, איור - 24.48 - 13.106.4
פרסי -HE52, HE28 HE22 - בסיס כלי פרסי הלניסטי - אטי				הלניסטי- HE62, ידית רחבה בהירה אבן קלע - **HE-S1**	
רומי ביזנטי - HE40, HE54, HE21, HE46, HE4, HE60, HE34, HE49, HE47, HE61, HE33					

7.3.6 דיון.

נמצאו 3 שברים מתקופת הברונזה המאוחרת, אחד קיפרי בהקשר לחלק האסטלה שהתגלה בתל דלהמייה (איור 4.2), הסמוך. האתר מצטייר כאתר רב-תקופתי, שבו ניתן להבחין בכמה שלבים:

[40] כהה מחופה אדום

-בשלב הקדום מתועדים ממצאים המיוחסים לכלקוליתית, לברונזה התיכונה ולברונזה המאוחרת; עם זאת, בשלב זה לא זוהתה ארכיטקטורה ברורה, ולפיכך נכון יותר לדבר על עדויות פעילות/נוכחות ולא בהכרח על שכבת יישוב מובחנת.

איור 7.43: חורבת א-דיר ארכיטקטורה מסומנת - הצעה לקירות האתר מתקופת הברזל II

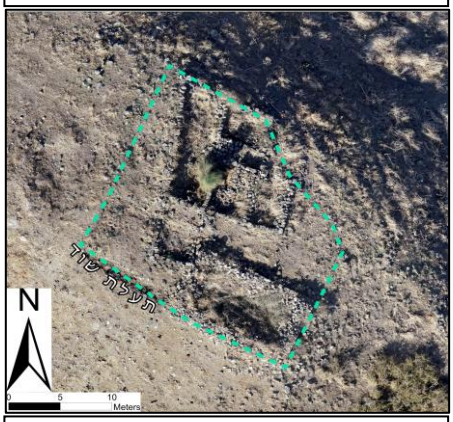

איור 7.44: חורבת א-דיר ארכיטקטורה מסומנת, ככל הנראה מהתקופה הרומית ביזנטית

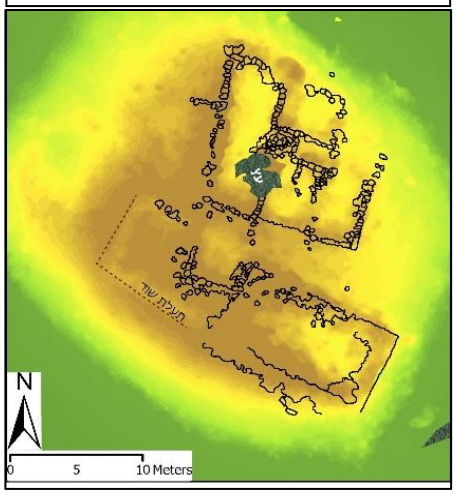

-שלב ראשון מתוארך לתקופת הברזל II, שלה מיוחס רוב הממצא הקרמי באתר (39%). בשלב זה נוסד מתחם מבוצר מלבני (כ-33×20 מ' בקירוב) (איור 7.43), צורתו אינה אחידה: החלק המזרחי מעוגל מעט, בעוד החלק המערבי מציג קווי מתאר מרובעים, תופעה שעשויה לשקף התאמה לטופוגרפיה או מורכבות תכנונית/שלבי, גודלו כ-420 מטר מרובעים. שלב זה של תקופת הברזל לפי הסקר הוא ארוך ומשתרע על תקופות הברזל IIא' מוקדם, IIא' מאוחר, IIב'. יש לציין כי רוב החרסים מתקופה זו הם מתקופת הברזל IIא' מוקדם + מאוחר.

-בשלב מאוחר יותר (איור 7.44), ככל הנראה בתקופה הרומית-ביזנטית, הוקמו שני מבנים הפונים לחצר פתוחה: המבנה הצפוני טרפזי (כ-11×12 מ'), המבנה הדרומי כ-7×12 מ', וביניהם מרחב מקשר/חדר אפשרי (כ-6×4.5 מ'). המרחק בין המבנים נע בין כ-3.5 ל-4.7 מ', והגישה אל

החצר/פתיחותה היא לכיוון מזרח, אף שתוכנית החצר אינה ברורה במלואה. על בסיס התכנון המרחבי ניתן להציע

בזהירות כי מדובר ב מכלול מסוג בית-חצר או בחווה חקלאית מרוחקת האופיינית לתקופות אלו.

למרות שבספרות המחקר לא תועדה עד כה דרך בסמיכות ישירה לאתר, ניתן להציע כי המתחם בתקופת הברזל II ישב בסבירות גבוהה על תוואי מעבר משני אך משמעותי מן הירדן מערבה אל רמות סירין. הצעה זו נשענת על מיקומו במתלול חד ובמרחב חסר מקור מים סמוך-תנאים המתיישבים עם תפקוד של נקודת פיקוח/מצד-דרכים. בהקשר המחקר הנוכחי (המתמקד במצדים מתקופות הברזל), זהו האתר הגבוה ביותר מעל הירדן והקטן ביותר שנכלל במדגם. ממדיו מתאימים יותר למצודה-זעירה

בעלת תפקיד תחבורתי-פיקוחי מאשר למצודות דרכים גדולות הממוקמות בפתחי ואדיות, שהיקפן בדרך כלל גדול ממנו במידה ניכרת (כגון תל יששכר, חורבת זיוון, וחורבת כוש).

טבלה 7 - חורבת א-דיר ממצא מסקר קידר-גולדברג, וגל.		
ברונזה תיכונה II - 20%, ברונזה מאוחרת ברזל I- 15%, ברזל II 20%, ביזנטי 45% (גל 1980 : 59, גל 1983 : 31).	**קידר-גולדברג 2025**	**גל 1992**
כלכולית	(+) 7.3%	
כלכולית גולני	(+)	
ברונזה תיכונה	(+) 9.8%	(+) 20%
ברונזה מאוחרת	(+) 7.3%	(+) 15%[41]
ברזל II כללי	(+) 39%	(+)
ברזל IIא' מוקדם	(+)	
ברזל IIא' מאוחר	(+)	
ברזל IIב'	(+)	
ברזל IIג'	(+)	
פרסי - הלניסטי	(+) 9.8%	
רומי - ביזנטי	(+) 26.8	(+) 45% ביזנטי

7.4 **חורבת כוש.**

[41] גל מציין : "ברונזה מאוחרת ברזל I"

חורבת כוש / Kh. Kush. **הסקר הבריטי:** Kh. el Mansurah **מפה מנדטורית:** Kh. el Khushsha	**נ"צ מרכזי:** 733790 / 252050	**רום:** -137 מטר מתחת לפני הים.
טופוגרפיה : שלוחה.	**מקור מים קרוב** : עין כוש, כ-150 מ' מהאתר.	
קרבה לדרך האורך מבית שאן לצמח - טבריה. **דרכי רוחב:** נמצאת על 2 נתיבים של דרכי רוחב ממזרח למערב : דרך אחת מתחילה בתל אל חדה, ממשיכה לחורבת כוש ומשם או לעובדייה או צפונה לכיוון צמח. הדרך רוחב השנייה מתחילה מתל ינעם דרך נחל יבניאל ועוברת בחורבת כוש ומשם ממשיכה לעובדייה, או צמח. **הצעה לזיהוי** : לקום (ידון בהמשך).		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1): Makhadet Umm el Makhadet Um Junieh Maza,		

7.4.1 תיאור האתר.

חורבת כוש (איור 7.47) מצויה על גבעה כמעט שטוחה בפתחו של נחל יבניאל וצופה על עמק הירדן. נכון לשנת 2026 האתר מצוי בשטח מרעה של בוקר ממושבת כנרת. בעל הבקר דיווח לנו בי בעבר נהגו לפקוד את האתר זוג שהיה מחפש מטבעות בעזרת גלאי מתכות. האתר שמור יחסית ובו שרידי קירות הבנויים מאבני בזלת לא מסותתות מכמה נדבכים. כ-140 מ' מהאתר מצד דרום מערב, נמצא מעיין שלא ניתן לו שם, אך המעיין המזרחי אליו, כ-450 מטר מכונה עין כוש. יש לציין כי בנוסף למעיין נחל יבניאל הזורם באופן קבוע, נמצא כ-350 מטר מהאתר. כ-50 מ' מהאתר, במדרונות הדרומיים מזרחיים נמצאים מספר שרידים הכוללים כמה קירות אך בלתי אפשרי לתארך אותם לתקופה כלשהי ללא חפירה. בשטח פזורים אבנים בזלת רבים, ונמצאו אבני שחיקה וחלק ממכתש בזלת שהושארו בשטח. ישנו מבנה גדול שגודלו בערך כ- 40 על 27 מ', (איורים 7.48, 7.49, 7.50, 7.51, 7.52, 7.53, 7.54) בצידו המזרחי הוא מעוגל, ובצידו המערבי הוא מרובע. נמצאה אבן סף באמצע הכניסה המערבית למבנה ונראה שזה המקום בו היה קיים כניסה למבנה. במבנה חדרים פנימיים הפונים לחצר פנימית עם קירות שחלקם לא מיושר ונראה כי הם בנייה משנית מאוחרת מהמבנה המקורי. מצידו המערבי של האתר ישנו

איור 7.45: חורבת כוש במפת הסקר הבריטי : Kh. El Mansurah

איור 7.46 : חורבת כוש במפה מנדטורית - 1942. Kh. El Khushsha

איור 7.47 : חורבת כוש צילום אוויר, מערב למזרח 2025. ברקע עמק הירדן והרי הגלעד

מעין מבנה שקרס (איור 7.50) בגודל של 20 מ׳ על 10 מ׳ בקירוב, ומחולק בקיר לכ-3 חדרים, וממנו לא יצאה קרמיקה. תעלת ברניקי חותכת את האתר מצידו המערבי והמזרחי (איורים 7.50, 7.55, 7.66), התעלה שמורה יחסית ונראית בחלק מהמקומות בבירור, ואף אפשר להבחין בטיח שהשתמר (איור 7.56).

7.4.2 תולדות המחקר.

האתר מוזכר כ- **El Mansura במפה מ-1843** (Wyld 1843). **הסקר הבריטי** : (איור 7.45) האתר נראה כמו ערמות של אבני בזלת : Heaps of basaltic stones (Conder & Kitchener 1881: 493). האתר מוזכר במפה מ-1918 כ(Reichskartenstelle 1918 **- Ch. Mansura**), ובמפות מנדטוריות כ - **Kh el Khushsha** (איור 7.46) ואילו האדמות הצפוניות הקרובות לתל עלי מכונות **El Mansura**.

המילה הערבית ״Mansura״ מתורגמת לניצחון, או כיבוש, וח׳רבת חושה, מתורגמת מערבית לבקתה, סוכה, צריף, מחסן (רומם ורמון 2012 : 79).

סאריסאלו סקר את האתר בשנת 1927 : חורבה זו ממוקמת בצד הצפוני של הכניסה לוואדי פג׳אס-בפינה הצפונית-מזרחית של הערוץ, מוקף בשקע הירדן משלושת צדדיו, במרחק של 1300 מ׳ מהירדן. במקום פסולת וערמות של אבן בזלת לא חצובה, חלקם משמשים למתחמים, כנראה מעוגלים, שנבנו על ידי הערבים. בצד המזרחי של השטח יש תשתית בגודל 5.35 מ׳ אורך ו-2.4 מ׳ רוחב והוא מלא באבנים. הצדדים הדרומיים והמזרחיים של אזור החורבה גובלים באמת המים הרומית העוברת לטבריה. מצב ההגנה המצב די טוב, שכן המדרונות יורדים מסביב, למעט בצפון מערב. הצד הצפוני משתפל במתינות, ובמערב ההרים מתנשאים בשלושה מדרגות דמויות טרסה. לאתר היה חשיבות כשומר הערוץ על ציר התנועה שלו והרבה מעיינות ואמות מים. האזור כולו זרוע רסיסים. על הפסגה נמצאו כמויות של שברים מהתקופה הרומית ביזנטית וערבית. על המדרונות שברי חרסים מתקופת הברזל הקדום (סאריסאלו 1927 : 51-50).

במחברות הסקר של מאיר עולה תמונה שונה על פי עדותו של זלמן וינוגרד : ״לבדוק את חורבת כוש בפתחו של נחל יבניאל. הרוב ישראלי, אך יתכן גם ברונזה תיכונה II״ (מאיר 1992). **סקר דשא:** בורות וגלי אבנים. שרידי מבנים מתקופת הברזל, הרומית והביזנטית. שמה הערבי של החורשה הינו ״חושה״ (רומם ורמון 2012 : 79). **וינוגרדוב** טוען כי אמת המים החותכת את האתר ממזרח נבנתה בשלהי התקופה הרומית, בראשית התקופה הביזאנטית (מאות 3-4 לספירה) והמשיכה לפעול גם בתקופה הערבית הקדומה (וינוגרדוב 1989 : 131). כמה מטרים מהאתר עובר קו המים ברניקי (הירשפלד 1988 : 156), אשר מתחיל בעין רן ממשיך מזרחה לעין פטל, עין כוש, ומעיין מזרחי אליו ללא שם הממוקם כ-140 מ׳ מחורבת כוש. בחורבת כוש האמה לוקחת פנייה חדה צפונה וחותכת בשכבה העתיקה של האתר,

בערך כ-15 מ' מהאתר (איורים: 7.55 , 7.50). דרך שנסללה בעבר חותכת את האתר המערבי מצפון לדרום, אך לא פוגעת בבניין המרכזי.

7.4.3 מיפוי וצילום של האתר.

איור 7.48: חורבת כוש צילום רחפן מבט מערב למזרח 2024

איור 7.49: חורבת כוש מבט מצפון מערב לדרום מזרח 2025

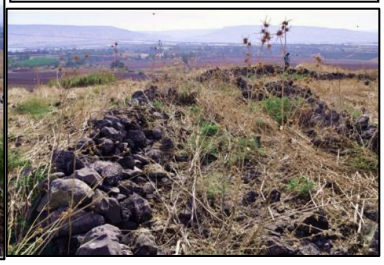

איור 7.50: חורבת כוש מבט מצפון מערב לדרום 2025

איור 7.51: חורבת כוש מפת גבהים 2024

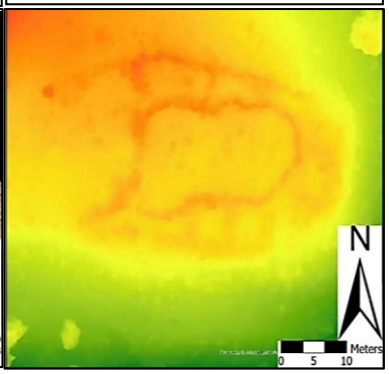

איור 7.52: חורבת כוש צילום אוויר 2024

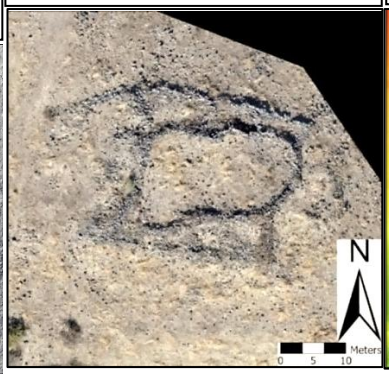

איור 7.53: חורבת כוש מפת גבהים, מסומן תוואי תעלת ברניקי 2024

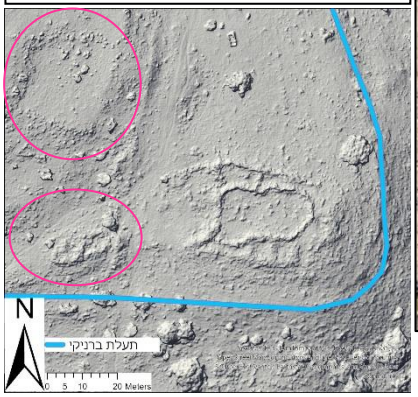

איור 7.54: חורבת כוש, מבט ממזרח למערב 2025. ייתכן כי זהו סוגר מתקופת הברזל II

איור 7.55: חורבת כוש, תעלת ברניקי החותכת את האתר 2025 מבט מצפון לדרום

איור 7.56: חורבת כוש, תעלת ברניקי הכולל שימוש של טיח מקורי (צבע ורוד) 2025

תוצאות הסקר הנוכחי:

האתר נסקר פעמיים, ונמצאו כ-447 חרסים סך הכל, כ-25 שפות, 33 ידיות, 9 בסיסים, 23 מצולעים (רומי ביזנטי). בשטח מבנה הסוגרים כמעט ולא נמצאה קרמיקה ומה שנמצא לא היה מתקופת הברזל. רוב הקרמיקה נמצאה במדרונות הדרומיים של האתר, ונראה כי האתר היה בשימוש במגוון תקופות.

מצידו המערבי צפוני של האתר יש מעין שטח מלבני (איור 7.50) משוטח שהוא ככל הנראה אתר מתקופת הברונזה הביינמית, הברונזה התיכונה I והברונזה המאוחרת II+I (Maeir 2010: 196).

מהתקופה הניאוליתית נמצאו כ-11 שברים, מתקופת הברונזה התיכונה יתכן וזיהינו 2 חרסים, ומתקופת הברזל II נמצאו כ-8 חרסים. נמצאו כ-2 חרסים הלניסטיים, כ-13 חרסים מצולעים, וכ- 11 ידיות רומית מאוחרות ככל הנראה בהקשר של תעלת ברניקי הסמוכה. נמצאו גם 2 זכוכיות רומיות ביזנטיות, וכ-4 שברים של כלי אבן גיר מהתקופה הרומית. נמצאו כ-16 חרסים ממלוכים מזוגגים בצבע צהוב וירוק שאופייני לתקופה זו, ובנוסף כ-13 פריטי צור, אחד להב מגל עם ברק שימוש. באיור 10.4 עמוד 104 ישנו פירוט לגבי קרמיקה מתקופות נוספות.

יתכן וממצא ניאולית קרמי מעיד על האתר כהמשך של תל עלי שנחפר ב-1989 על ידי גרפינקל מטעם האוניברסיטה העברית. הממצא בתל עלי מעיד על פעילות בתקופות הכלקולית קדום (ואדי רבה), כלקולית תיכון (תל צף, בית שאן 18) וכלקולית מאוחר (תרבות עסולית), המתבטאת במכלול קרמי ובמתקני אחסון חקלאיים. נתונים אלו מצביעים על יישוב חקלאי מוקדם וניצול רציף של המרחב בעמק הירדן כבר בשלבים הפרהיסטוריים המאוחרים (גרפינקל 1989 : 23-24). יתכן כי חלקו של היישוב היה בחורבת כוש. בסקר הנוכחי נמצאו כ-4 שברים שזוהו ככלים מאבן גיר קירטון, מהתקופה הרומית. הכלים מסוג זה, אינם מקבלים טומאה, ולכן הם כשרים תמיד לשימוש, בעוד שכלי חרס שנטמאו דינם להישבר. כלים אלו היו בשימוש נרחב בקרב האוכלוסייה היהודית ואף ברריינה שבגליל התחתון נתגלה בית מלאכה לייצור כלי אבן (גל 1997 : 25). אדלר טוען כי תעשיית כלים אלו משמשת אינדיקטור חומרי מובהק לזהות יהודית בארץ ישראל בתקופה הרומית הקדומה, והיקף הייצור והפצת הכלים משקפים הקפדה נרחבת על דיני טהרה בקרב האוכלוסייה היהודית בצפון, בדומה ליהודה (Adler 2025: 24-25).

ייצור ושימוש בכלי גיר יהודיים החל ביהודה כבר בסוף המאה ה-2 לפנה"ס, אך בגליל ובגולן הופיע התעשייה בשלב מאוחר יותר, ככל הנראה רק במהלך המאה ה-1 לספירה. השימוש בכלי גיר נמשך בגליל לפחות עד אמצע המאה ה-2 לספירה, ולאחר מכן חדל בהדרגה, עם היעלמות הכלים משכבות מאוחרות מסוף המאה ה-2 לספירה ואילך (Adler 2025: 114-135). יש לציין כי גם בתל זירעה התגלו כ-102 שברים מסוג זה (Vieweger & Häser 2017: 139).

7.4.4 לוחות קרמיים של האתר

7.57 : לוחות קרמיים חורבת כוש

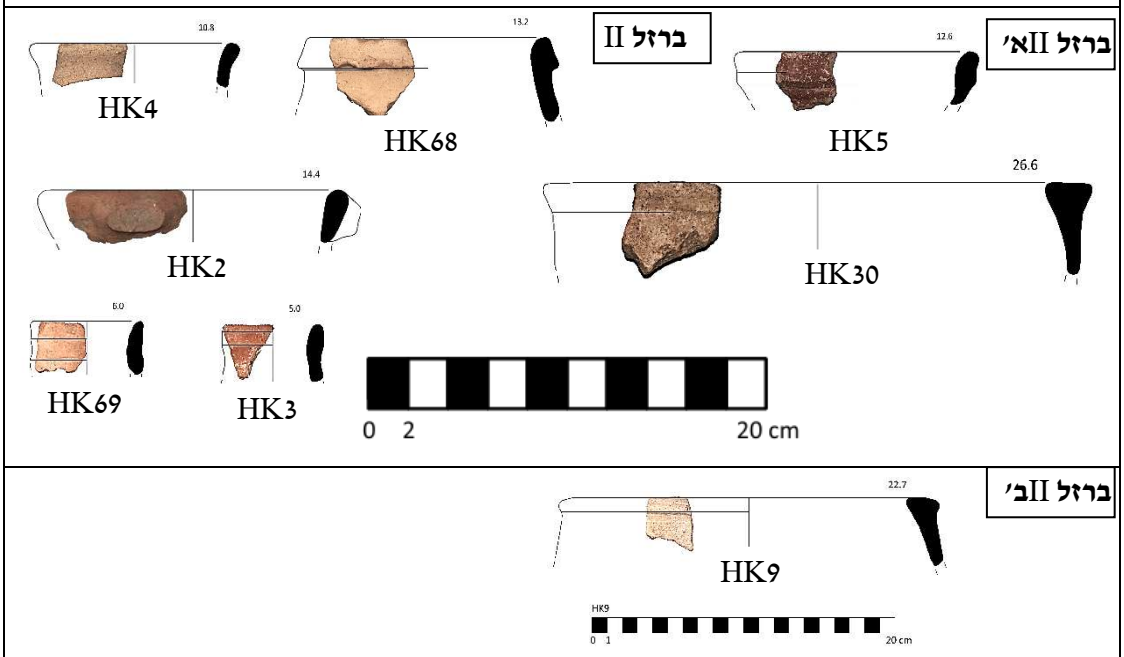

מספר	סוג כלי	אתר	שכבה	תאריך	הפנייה
HK5	סיר בישול	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 13.63 - 3
HK68	סיר בישול	רחוב	IIIA	ברזל IIב'	רחוב I, איור - 9.23 - 6
HK4	קערה	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.21 - 13.63.19
HK30	קדרה	רחוב תל עמל	IV	ברזל IIא' מאוחר ברזל IIא'	רחוב II, איור - 13.89 - 9 גיטין I, איור - 2.2.16 - 3
HK3	קנקן	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.38 - 13 :13.29
HK69	קנקן	רחוב	V	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.40 - 9 :13.100
HK9	קדרה	רחוב	V-IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.19 - 15 :9.9
HK2	קדרה?	רחוב	IV	ברזל IIא' מאוחר	רחוב I, איור - 24.23 - 8 :13.109

7.4.5 דיון:

לא ברורה התוכנית הארכיטקטונית של האתר בתקופות הברונזה, הכלקולית, והניאולית הקרמי, ויתכן כי האתר המרכזי בתקופות אלו היה מצפון מערבית לאתר (איור 7.50), היכן שיש מתחם מרובע שלא נסקר על ידינו, אך מצפייה בקרמיקה נראה כי הוא מתקופת הברונזה בלבד.

איור 7.58 : חורבת כוש ארכיטקטורה מסומנת.

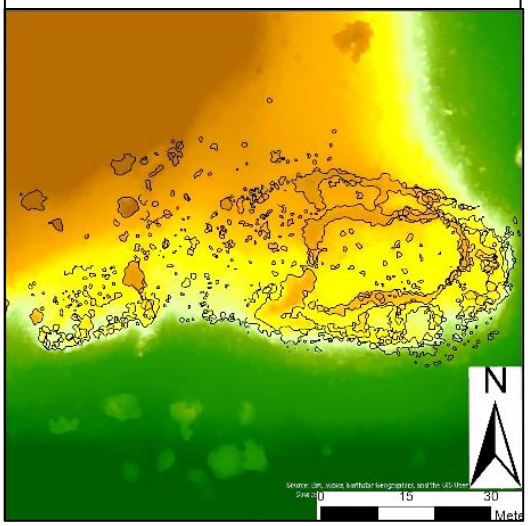

הקרמיקה מתקופת הברזל יחסית לקרמיקה שנסקרה מאתר זה היא לא גדולה ומראה על 2 שלבים בלבד : ברזל IIא' מאוחר וברזל IIב'. שלבים מאוחרים יחסית בתקופת הברזל השנייה.

אנו מציעים כי לאתר שני שלבים עיקריים :

-בשלב הראשון המבנה הראשון יוסד כמבנה סוגרים ככל הנראה בתקופת הברזל IIא' יתכן ומאוחר היה בשימוש גם בתקופת הברזל IIב'.

-בשלב השני מהתקופה הרומית התיכונה חלק מאבני הקירות הוזזו ויצרו מעין מתחמים לשימוש בעלי חיים, אך מאוד קשה להבין את מטרת האתר בתקופה זו.

מיעוט החרסים בתוך המבנה מאוד מקשה לתארכו, ומה שנמצא היה מימי הביניים. נמצאו כמה שברי חרסים מתקופת הברזל השנייה, אך רוב הקרמיקה הייתה קדומה יותר ומאוחרת יותר. אנו מציעים כי בתקופה הרומית בעקבות חפירת תעלת ברניקי בסמוך לאתר, נוקה האתר וסודר לשימוש משני, או שייתכן שנוקה בתקופות מאוחרות יותר. החרסים מהתקופה הרומית בתוספת של כלי אבן מתקופת בית שני מרמזים כי היישוב התחיל כנראה לפני בניית תעלת ברניקי (מאה ה-3 לספירה), בשל קרמיקה וכלי אבן יהודים שזוהו בסקר. היישוב הרומי המשיך ככל הנראה לפחות עד המאה השלישית לספירה בעקבות בניית תעלת ברניקי. לפי החרסים שנמצאו קיים ישוב לא ברור בתקופה המוסלמית הקדומה, בתקופה הממלוכית, והעות'מנית. בשל מיקום האתר שנמצא בפתח ואדי עם מקור מים צמוד, חרסים מתקופת הברזל II בלבד (לעומת סאריסאלו שציין חרסים מתקופת הברזל הראשונה), ומבנה סוגרים מאוד ברור, אנו מציעים כי האתר הוא מצד עם סוגרים מתקופת הברזל II. האתר יושב על הכניסה לוואדי פג'אס ועוברת בצמוד אליו דרך דארב אל חווארנה. צורה זו של אתרים מנהליים או מצדים מתאימה למיקום גיאוגרפי זה, ודומה למיקומים של תל יששכר, וחירבת אל מחרוק. בתקופות מאוחרות יותר שונו הקירות הפנימיים של האתר ונראה שאתר שימש כמכלאה לבהמות (איור 7.49, 7.51) .

7.5 חורבת חרדון.

שם האתר: ח' חדרון, ח' חורידינה **H. Hardon, Kh. Hureidina** מפה מנדטורית: **Kh. Hurethina**, **kh. Hureidian**	**נ"צ מרכזי:** 729300/249380	**רום:** 285 מטר מעל פני הים.
מקור מים קרוב: אין.	**טופוגרפיה**: שלוחה.	
קרבה לדרך: נמצא ליד דרך אורך ממזרח המתחילה בתל רכש, עוברת דרך חורבת סירין, משם הדרך עוברת צמוד לחורבת חרדון וממשיכה לשייח מזעית- תל עובדיה.		
קרבה למעבורות עיקריות ממזרח (מפה 3.7.1) Makhadet Umm el Wahl, Makhadet ed Delhemiyeh		
ממצאים: חורבה, שרידי מבנים, אבן סף.		

7.5.1 תיאור האתר:

האתר צופה מזרחה, על עמק הירדן ועבר הירדן, והוא נמצא בחלקו העליון של מדרונות רמות סירין. לאתר מובילה דרך שטח המתחילה מערבה לאתר במצוק כלפי מטה, המגיעה לחורבת חרדון ומקיפה אותו בחצי עיגול וממשיכה לכיוון צפון מזרח. הוא בנוי על שלוחה שכל הנראה עברה שינוי כלשהו לבצר את האתר למצב המקסימלי. לאתר חומות וביצורים מצד צפון- מזרח- ודרום, ואילו בצידו המערבי הביצור מינימלי. במרכזו של האתר מספר קירות שמתארם לא ברור. בשל עצים ושיחים יש קושי לצלם את הקירות גם מלמעלה ואין אפשרות להיכנס לחלק זה של האתר. גודל האתר כ-18 על 29 מ' והגובה המקסימלי של הקירות הוא 70 ס"מ.

איור 7.59: מפה מנדטורית (1942) המראה את חורבת חרדון (בצפון ומדרום לה חורבת חגל)

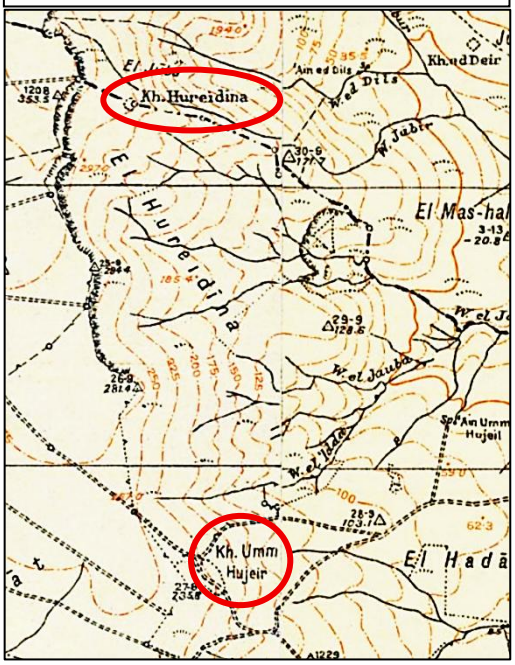

איור 7.63: חורבת חרדון במפה מנדטורית

איור 7.64: חורבת חרדון מבט ממערב למזרח 2024. ברקע עמק הירדן, ועבר הירדן

איור 7.65: חורבת חרדון מבט מדרום מזרח לצפון מערב 2024

המדרונות צמוד לצידו הדרומי של האתר נמצא אזור משוטח יחסית מוקף חומה מכל הצדדים חוץ מצד מערב וגודלו כ- 25 על 20 מ׳. אל האתר אין שום דרך רוחב צמודה שמצוינת במחקר, וכמו כן אין שום מקור מים צמוד לאתר, והמעיין הקרוב ביותר הוא עין דילס ממזרח, המרוחק כ-780 מטר בקו אווירי ובערך כ-270 מטר נמוכה מהאתר. באתר נמצאה פיה של נר הרודיני מהתקופה הרומית, והושאר בשטח. בסקר השבר לא אותר.

7.5.2 תולדות המחקר.

הסקר הבריטי ציינו אתר בשם Kh. Umm el Alak ומיקומו במפה מתאים לחורבת חגל.

צורי (1962): "אתר 29, אינו מציין נ"צ. חורבת חרדון (אם חג'יר), במרחק 1200 מ׳ צפון-מערבה, בראש הרמה ובריחוק של 1.5 ק"מ מדרום מזרח לחורבת סירין, בגובה 225 מ׳ מעל פני הקרקע. שמה במפות חירבת אם אל עלק (Kh. Umm el Alak). האתר נמצא על הנתיב: קיבוץ גשר לכיוון סירין. לכיוון מערב הוא מתלכד עם רמות סיריון לכיוון צפון מזרח, ומדרום יש לו כמה דירוגים שבחלקן מצויות ערמות רבועות של אבני בזלת מקצתן בעלות ורובן אבני גוויל. במרחק של 50 מ׳ מזרחה מהאתר ובאורך של 100 מ׳ נמצאו חרסים מהתקופה הישראלית א'+ב'. כ-200 מ׳ מערבה לא רחוק מקו המתח הגבוה נראה ריבוע מאבני גוויל החשוף בעיקר בצפון מזרח, מידותיו 60 על 90 מ׳, ורוחב הקירות 60 ס"מ. לא נמצאו חרסים, אך בשטח כמה מאות מטרים כלפי רום נמצאה קרמיקה מהתקופה הביזנטית, וידית מתקופת הברזל" (צורי 1962: 147). **גל** מציין כי האתר נמצא כ-2700 מ׳ בקירוב מחורבת אדמה. חורבת חגל נמצאת במרחק של 1200 מ׳ צפון מערב לחורבת אדמות, ונסקרה על ידי גל ומאיר. גל מצא חרסים מתקופות הברונזה הביינמית, התיכונה, והמאוחרת (גל 1980: 51). הוא מתאר חורבה על תלולית (שטחה עשרה דונם) בראש מצוק הבזלת המזרחי של רמת סירין. באתר שרידי מבנים. בולט מבנה, מידותיו 5 על 15 מ׳, שקירותיו, בנויים מאבני גוויל, והשתמרו בגובה שני נדבכים. במבנה נמצא שבר של אבן סף מסותתת. ממצא חרסים: התקופה הביזנטית. נזכר אתר בשם זה, אולם תיאורו אינו הולם את ח׳ חרדון, ונראה כי צורי התכוון לחורבת חגל (גל 1991 מפת גזית). תיאור סקר דשא: יסודות מבנה (מצודה?) על כיפה קטנה. אבנים רבות וריכוז אטדים (שפירא ואחרים 2019: 328).

7.5.3 מיפוי וצילום של האתר, איורים 7.60 - 7.65

איור 7.60 : חורבת חרדון מפת גבהים 2024	**איור** 7.61 : חורבת חרדון צילום אוויר 2024	**איור** 7.62 : חורבת חרדון מפת גבהים 2024

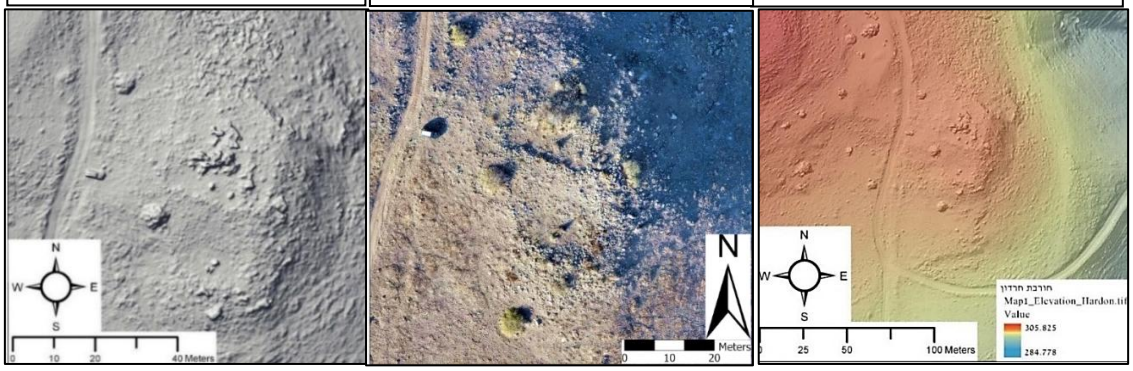

7.5.4 תוצאות הסקר הנוכחי. בסיורים מקדימים האתר הזכיר במעט את חורבת א-דיר שתוארכה בוודאות לתקופת הברזל II. חשבנו שראוי בסקר לכלול אותו גם במחקר זה. האתר נסקר פעמיים ונמצאו כ-371 חרסים סך הכל, כ-13 שפות, 12 ידיות, 36 חרסים מצולעים מהתקופה הרומית ביזנטיות. לא התגלו חרסים מתקופת הברזל. באיור 10.5 עמוד 106 ישנו פירוט לגבי קרמיקה מתקופות נוספות.

אתר זה אינו מוגדר כחלק ממערך המצודות מתקופת הברזל II במחקר זה.

7.5.5 דיון:

נראה כי חורבת חרדון הובנה על ידי צורי וגל כחורבת חגל מדרום, ואלו הם 2 אתרים שונים, (איור 7.59).

חורבת חרדון ממוקמת כ-1990 מטרים דרומית מזרחית לחורבת סירין ,ולא במרחק של כ-1200 מטרים כפי שמתאר צורי. כמו כן, חורבת חרדון נמצאת בגובה של 285 מ׳ מעל פני הים ,בשונה מן הנתון של 220 מ׳ שמוסר צורי.

חורבת חַגְל שוכנת במרחק של כ-1540 מטרים מחורבת חרדון, וכ-1200 מטרים מחורבת אדמות ,וכ-2800 מטרים מחורבת סירין.על פי מפת סקר ישראל, החורבה מתוארת כיושבת על תלולית (כ-10 דונם) בראש מצוק הבזלת המזרחי של רמת סירין. באתר זוהו שרידי מבנים ,ובהם מבנה מרכזי שמידותיו 5×15 מ׳ וצירו צפון-דרום. קירות המבנה, שנבנו מאבני גוויל, השתמרו לגובה של שני נדבכים. בתוך המבנה נמצא שבר של אבן סף מסותתת. הממצא הקרמי כולל חרסים מן התקופה הביזנטית. אתר בשם זה נזכר במקורות, אולם תיאורו אינו תואם את חורבת חרדון, ולפיכך נראה כי המחבר התכוון למעשה לחורבת חַגְל.

טבלה 9. חורבת חרדון	
סקר קידר-גולדברג 2025	
ניאולית קרמי	(?)
כלקולית	(?)
ברונזה תיכונה	(+) 5.6%
ברזל I	
ברזל II	
הלניסטי	(+) 5.6%
רומי - ביזנטי	(+) 88.9%

-לאור מכלול הנתונים, יש להתייחס לחורבת חרדון כאתר שנסקר לראשונה אי פעם באופן שיטתי ופורסם בצירוף צילומי רחפן.

הקרמיקה מועטה ולא ברורה, ונראה כי האתר נוסד בתקופה ההלניסטית והמשיך לתקופות הרומית ביזנטית, אך נראה כי היה מיושב תקופות זמן קצרות. מיקומו של האתר הוא כ- 1250 מ׳ קו אווירי מחורבת א-דיר.

חורבת א-דיר נסקרה בסקר זה וחלק גדול מהקרמיקה שלו היא מתקופת הברזל השנייה, בנוסף האתר יושב על דרך מרכזית, ללא מקור מים צמוד. נראה כי לא הייתה התיישבות בחורבת חרדון בתקופת הברזל משום שהאתר המרכזי באזור זה היה חורבת א-דיר.

אנו מציעים כי האתר ישב על דרך משנית אך משמעותית מהירדן מערבה, ואולי התפרנס מהשדות הפוריים של רמות סירין המצויות כ- 50 מ׳ מעל האתר, בדרך תלולה. לאתר דמיון מסוים לחירבת אל עיכה[42] מהתקופה ההלניסטית הנמצאת כ-17 ק״מ׳ צפון מערבית לאתר, (Leibner 2021), ונראה שהאתר תפקד כאתר מנהלי, הצופה על עמק הירדן, וככל הנראה צמוד לדרך רוחב מהירדן לרמות סירין ומערבה. מיקומו מרמז כי בתקופות מאוחרות הדרך שעברה ממערב למזרח דרך חורבת א-דיר השתנתה והמעבר היה כנראה דרך חורבת חרדון.

7.6 תוצאות הסקר

7.6.1 ממצאים מיוחדים מכלל האתרים שנסקרו.

הממצא המיוחד נמצא בכמה אתרים בסקר זה לכן סיכמנו אותו בנפרד מכל אתר.

א. משקולות נול: נמצאו במחקר זה בתל יששכר, ובחורבת זיוון (ראה, איור 7.10, מספר HI-S1, איור 7.28, מספר HZ-S2).

מקבילות להם יש בתל עמל (Shamir 2013: 1-10), ותל רחוב (מזר 2018 : 166), ומתוארכות לתחילת תקופת הברזל IIא׳.

איור 7.66 : משקולות נול מגבס, תל רחוב, ברזל IIא׳ (Mazar & Panitz-Cohen 2020: 105).

תעשיית הפשתן בעמק בית שאן. מקורות מן הספרות התלמודית והעולם הרומי מעידים על מעמדה המרכזי של תעשיית הפשתן בסקיתופוליס ובעמק בית שאן (אבי-יונה 1984 : 58-59). ממצא ארכאולוגי מחזק תמונה זו, ובהם טביעות של אריגי פשתן שנשתמרו על כלי מתכת ועל פקקי

[42] תודה לד״ר רועי צבר שהביא לידיעתי.

חרס (יהלום-מאק 2009 : 579). בבית שאן ובתל רחוב זוהו פקקי טין הנושאים טביעות של אריגי פשתן, ככל הנראה תוצר מקומי. בנוסף, זרעי פשתן נמצאו בממגורה המתוארכת לתקופת הברזל I בתל בית שאן (כסלו ואחרים 2009 : 770-769), ואילו חוטי פשתן מתקופת הברזל II התגלו בתל אל-חמה (שמיר 1996 : 142). שרידים רבים של אריגי פשתן מתקופת הברזל נמצאו גם בכונתילת עג'רוד, וסביר כי מקור חומר הגלם שלהם בעמק בית שאן (שפר והדר 2012 : 304-290). עדות טקסטואלית משלימה עולה מרשימות השלל של תגלת-פלאסר השלישי, שבהן נזכרים בין היתר בדי פשתן מישראל, חלקם בעלי שוליים צבעוניים (תדמור וימדה 2011 : 123-121), (מזר 2018 : 172). בתקופת הברזל IIא' משקולות נול מופיעות בתל עמל[43], תל בית שאן[44] בתל רחוב הן מופיעות בשכבה VI (ברזל IIא' קדום), הופכות לנפוצות בשכבות IV-V, ונעלמות כמעט בשכבות II-III של הברזל IIב'[45], בתל נישא[46], נמצאו בקונטקס ברור של תקופת הברזל IIא'. חלק מהמשקולות עשויות מטין מיובש, ורוב המשקולות בשכבה זן הן מגבס. חומר מגיע ככל הנראה סמוך לקיבוץ גשר בצפון בקעת בית-שאן, כ-3.5 ק"מ צפונית לחורבת זיוון וכ-8.3 ק"מ צפונית לתל יששכר. יש לראות משקלות מסוג זה כתוצר של תעשייה אזורית, מוגבלת בזמן ובמקום (Mazar and Panits-Cohen [V] 2020: 103-104). יתכן והימצאות משקולות נול יכולה להעיד על הימצאות נשים באתרים ומעידה על פעילות ביתית ויתכן כי המצדים שימשו גם למגורים, או מגורים מחוץ למצודה, של משפחות בנוסף לחיל מצב קבוע. בעוג'ה אל פוקעה גם התגלו משקולות מול מתקופת הברזל II, אך מבוץ (Ben-Shlomo et al. 2023: 39).

ב. עצמות אסטרגלים / Astragali.

בתל יששכר התגלו שלושה אסטרגלים, אחד מהם נושא חריטות (לוח 7.1.5), ממצא המוכר היטב מאתרי תקופת הברזל. ריכוזים גדולים של אסטרגלים, כבתל רחוב (Mazar and Panitz-Cohen: 108) מלמדים על שימושם האפשרי בהקשרים מאגיים או פולחניים, בעיקר לניבוי והגרלת גורלות. ממצא חריג בהיקפו נחשף בתל אבל בית מעכה, שם התגלו 406 אסטרגלים מתקופת הברזל II (המאות הי'-ט' לפנה"ס), שהוטמנו בכלי חרס על במה מוגבהת באזור ציבורי. בחירה סלקטיבית של עצמות (בעיקר צאן, ללא בקר וחזיר), סימני עיבוד ושימוש חוזר, והקשר למתחם פולחני פעיל כבר מתקופת הברזל I מצביעים על ערכן הסמלי והדתי של העצמות ועל שימושן ככלי ניחוש. פרשנות זו נתמכת הן באזכור המקראי של אבל בית מעכה בהקשר של ניחוש עתידות (שמואל ב' כ : 16[47]), והן בממצא נלווה של שבר כלי חרס עם טביעת חותם במוטיב "אדון החיות", המקביל לחותם מתל דן, המעיד על רצף של פעילות

[43] Levi, S. and Edelstein 1972, Shamir 2013
[44] Mazar 2006
[45] Mazar and Panits-Cohen 2020
[46] In press Vaknin and Keidar 2024
[47] וַתִּקְרָא אִשָּׁה חֲכָמָה, מִן-הָעִיר ; שִׁמְעוּ שִׁמְעוּ, אִמְרוּ-נָא אֶל-יוֹאָב, קְרַב עַד-הֵנָּה, וַאֲדַבְּרָה אֵלֶיךָ.

פולחנית ציבורית באתר (Susnow & Yahalom-Mack 2021: 77). הימצאות אסטרגלים בתל יששכר יכולים לרמז על פולחן במקום ככל הנראה בתקופת הברזל.

7.7 זיהויים אפשריים של האתרים הנסקרים

א. חורבת זיוון: "בֵּית פַּצֵּץ": "וְרָמָת וְעֵין גַּנִּים וְעֵין חַדָּה **וּבֵית פַּצֵּץ**".

צורי כותב כי בקרבת חורבת זיוון נמצא סכין ברונזה נושאת כתובת אוגריתית: "ל[צ]לבעל ב[ן] פלצבעל" (איור 7.20), שנמצאה בדרך עתיקה המצוינת במפות מנדטוריות כ: W. Rod el Baqqar. ואדי רוד-באקר שוכן כ- 200 דרומית למצודת זיוון המתאימה לדעת צורי לזיהוי בית פצץ (צורי 1962: 150). "בֵּית פַּצֵּץ" מופיעה ברשימת ערי שבט יששכר (יהושע י"ט: 21): "וְרָמָת וְעֵין-גַּנִּים וְעֵין חַדָּה וּבֵית פַּצֵּץ". אוסביוס מזכיר את בית פצץ בנחלת יששכר (מלמד 1961: 25) **"Βηθφασσεις"**, ובתרגום השבעים השם מופיע כ- **Βηθφασίς** ביוונית, וכ- **Bēthphasís** בלטינית. כלומר: **באר-פצץ**, הנזכרת אחר עין חדה (קאסוטו 1954: 99), שמזוהה עם תל אל חדה כ- 11 ק"מ צפון מערב מחורבת זיוון. ליד חורבת זיוון יש מעיין שופע כל ימות השנה, ואולי הכוונה למעיין עין זה. יש המפרשים את בית-פצץ כ"בית הפיזור" או "בית ההתפשטות"[48]. האטימולוגיה של השם מרמזת על מקום הקשור בפעולת פיזור או התפשטות, ייתכן בהקשר גאוגרפי או היסטורי מסוים (Bible Hub). אין לנו שום אפשרות לזהות אתר זה עם בית פצץ לפי הצעת צורי. הסקר שנערך באתר מצא רוב לתקופת הברזל השנייה (75%).

ב. חורבות כוש / חירבת מנסורה: "לָקוּם" - Laqqoum, באונומסטיקון **Δωδαμ**. זיהוי זה הוצע על ידי אבל (Abel 1938: 368), אהרוני[49] (אהרוני 1987: 207), ב. מזר (מזר 1975: 205), ייבין (ייבין 1967: 18-19), וגליל וזקוביץ (גליל וזקוביץ 2007: 186). לקום מוזכרת כעיר בנחלת שבט נַפְתָּלִי, הנזכרת בדרום הנחלה בספר יְהוֹשֻׁעַ פרק י"ט פסוקים 12-13[50]. התלמוד מזהה את לקום עם "לוקים" אשר מקומה אינו ידוע (תלמוד ירושלמי מגילה א': 1)[51]. יש המפרשים את השם כמחסום / ביצור / מצודה אשר שימשו את נקודת ציון לתיחום גבולו של שבט נפתלי לפי ספר יהושע י"ט: 33[52], (Smith 1901: 380). בנוסף, "לקום" מתייחס למקום התכנסות או אספה. המקבילה היוונית לכינוס או אספה, משמשת לעיתים קרובות בברית החדשה כהתייחסות לכנסייה או לקהילת המאמינים. זו אינה מילה נפוצה בתנ"ך, והיא לרוב מפורשת בהקשר של מיקום שבו אנשים מתכנסים למטרה ספציפית, כגון פולחן, קבלת החלטות

---

[48] House of dispersion / House of the spreading

[49] לקון היא חירבת אל מנצורה?

[50] וַיְהִי גְבוּלָם מֵאֵלוֹן בְּצַעֲנַנִּים וַאֲדָמֵי הַנֶּקֶב וְיַבְנְאֵל עַד-לַקֻּם וַיְהִי תֹצְאֹתָיו הַיַּרְדֵּן

[51] וַאֲדָמֵי דָּמִין. הַנֶּקֶב צַיְדָתָה. וְיַבְנְאֵל כְּפַר יַמָּה. עַד-לַקֻּם לוֹקִים

[52] mean to stop up by a barricade; perhaps fortification;

או פעילויות קהילתיות (Strong 1890: #H3946). הארכיטקטורה יכולה להתאים לתקופת הברזל השנייה, אך הסקר שנערך באתר זיהה מיעוט כללי לתקופת הברזל II (12.7%) , עם רוב של: רומי-ביזנטי: 20.6%, ממלוכי-עותמני: 25.4%, ניאולית קרמי: 17.5%. על פי הגיאוגרפיה ההיסטורית של המקום, האתר אכן מתאים לזיהוי עם לקום, אך מיעוט הקרמיקה מציב בעיה אמיתית בזיהוי. בסוף המאה ה - 2, תחילת המאה ה - 3 לספירה, חצתה תעלת ברניקי את האתר ויצרה סביבו חתך, ובשלב זה ייתכן שהאתר נוקה לחלוטין והחרסים הקדומים נזרקו במורדות, מה שמתאים לממצאי הסקר, שלפיהם חרסי תקופת הברזל נמצאו רק במדרונות, בעוד שבתחום האתר עצמו נמצאו חרסים מן התקופות הרומית המאוחרת, הביזנטית, הצלבנית העות'מאנית. קיימת גם אפשרות שהמתחם החל דרכו רק בתקופה הרומית-ביזנטית, אולם רק חפירה ארכאולוגית תוכל להכריע בשאלה זו (להרחבה בנושא: חורבת כוש פרק 7.4).

ג. **תל יששכר "בית שמש":** עמירן ובירן הציעו כי יתכן כי תל-עשה היא בית-שמש (יהושע יט: 22[53]), אשר סאריסאלו ואולברייט ניסו לזהותה (ברגמן וברנדשטטר 1941: 87). אנחנו לא יכולים לתמוך ולא יכולים לשלול.

7.8 אחסון במצודות.

במצודות זיוון ותל יששכר התגלו מתקנים בצורה מעוגלת אך לא זהה. בתל יששכר התגלו בצידו הדרומי מתקנים מעוגלים קרוב לנחל. בחורבת זיוון מצויים עשרות מתקנים מעוגלים ועגולים בתוך המצודה, אנו רוצים להציע שאלו הן ממגורות. למגורות שנמצאות בתוך מצודה יש לכך מספר מקבילות מתקופת הברזל: במקורות מוזכרים אגירה ואחסון של אוצרות גם במגדלים, בספר דברי הימים א' כז: 25[54]. פסוק זה, אף על פי שהוא מתייחס לתקופה שקדמה למגדלים אלה מדבר על האוצרות שאוחסנו בהם. ייתכן, ששני המגדלים שנמצאו בנקודות מפתח לאורך הבקעה- רוג'ם אבו מחייר ואל-מחרוק שימשו כנראה בסיס ליחידה צבאית, והמגדל ברוג'ם אבו מוחייר שימש גם לאחסון (ייבין 1992: 161). לדעת ידין, אזור מחרוק (נחל תרצה) שימש בסיס לוגיסטי ואספקה, עם משאבי טבע, מים, ומזון (Yadin 1955: 345). מזר טוען כי השיקול הצבאי גרם לבנייה מצודה באבו תווין, בנוסף לשיקולים נוספים, כמו מחסנים או אפילו אורוות, ששימשו את המנהל המלכותי בתחומים האלה. בימי דוד מתוארים הקמתם של מחסנים ואורוות, ועל אחסון אוצרות המלך בערים ובכפרים. המצודות שימשו

---

[53] וּפָגַעְ הַגְּבוּל בְּתָבְוֹר ושחצומה וְשַׁחֲצִימָהּ וּבֵית שֶׁמֶשׁ וְהָיוּ תֹּצְאֹות גְּבוּלָם הַיַּרְדֵּן עָרִים שֵׁשׁ-עֶשְׂרֵה וְחַצְרֵיהֶן:

[54] ועל אוצרות המלך עזמות בן עדיאל ועל האוצרות בשדה,בערים בכפרים ובמגדלים יונתן בן עזיהו

כנראה כמפקדות מנהליות, וכמילוי החלל, שבין אזורי ההתיישבות הצפופים, שעל גב ההר, ובין השפלה הפנימית (מזר 1981 : 248).

7.9 דיון מסכם על תוצאות (תקופת הברזל) הסקר הנוכחי

תקופת הברזל I. נמצאה מעט קרמיקה בתל יששכר, ובחורבת א-דיר. יש לציין כי לא נמצאו קנקני שפת צווארון, שהם מאובן מנחה לתקופת ההתנחלות. בנוסף, יש לציין שבר אבן שנמצא בתל דלהמייה ועליו כתובת שמו של רעמסס ה-IV שמלך בשנים 1155- 1149 לפנה"ס (איור 4.2).

תקופת הברזל II. רוב הממצא מתקופה זו הוא באתרים חורבת זיוון, תל יששכר וחורבת א-דיר. בחורבת כוש ישנו מיעוט חרסים מתקופת הברזל (תת פרק 7.4.6), שאותו יחסנו לפעילות בנייתה של אמת ברניקי החותכת חלקו מהאתר בתקופה הרומית, ונראה כי המבנה המקורי של האתר יוסד בתקופת הברזל השנייה. בסקר נמצאו קנקנים, קערות, סירי בישול מרובים, קנקנים, קדרות, כשלושה אסטרגלים, שעל אחד מהם חריטות, כלי כתישה מבזלת, צור שיכול להתאים לתקופת הברזל ומשקולות נול מתקופת הברזל IIא' (פרק 7.6.1). לא נמצאו שפות של קנקני היפו שהתגלו בכמויות גדולות ברחוב, ובתל עמל. נמצאה מעט קרמיקה פרסית הלניסטית. בחורבת כוש נמצא ריבוי קרמיקה רומית ביזנטית, כולל כלי אבן יהודיים מהתקופה הרומית (עד מאה שניה לספירה). בתקופה הממלוכית ישנה פעילות ברורה בחורבת כוש.

7.10 טבלת דירוג ודאות לכל אתר.

הטבלה אינה מבקשת לקבוע תיארוך מוחלט של האתרים, אלא לדרג את מידת התאמתם למודל המוצע. הדירוג מבוסס על צירוף של קריטריונים בלתי תלויים : ממצא קרמי, שרידי ביצור, זיקה לדרך, זמינות מים ונראות מרחבית.

טבלה 10. טבלת דירוג ודאות לכל אתר.

אתר	ברזל II	דרך	ביצור	מים	תפקיד מוצע	חומת סוגרים	רמת וודאות
חורבת זיוון	+	+	+	+	מצודה מתוכננת	+	גבוהה
תל יששכר	+	+	+	+	תל מבוצר	(-)	בינונית - גבוהה
חורבת א-דיר	+	+	+	(-)	מצד דרכים	(-)	בינונית- גבוהה
חורבת כוש	+	+	+	+	מצד	(-)	בינונית

טבלה 11. סקר קידר-גולדברג 2025 סיכום כללי.

	חורבת זוויאן	תל ישׁשכר	חורבת א-דיר	חורבת כוש	חורבת חרדון
ניאולית קרמי		(?)	(+)	(+)	(+)
כלקולית	(+)		(+)		(+)
ברונזה קדומה	(+)	(+)			
ברונזה תיכונה			(+)	(+)	
ברונזה מאוחרת		(+)	(+)		
ברונזה כללי					(+)
ברזל I		(+)	(+)		
ברזל IIא׳	(+)	(+)	(+)	(+)	
ברזל IIב׳	(+)	(+)	(+)	(+)	
פרסי		(+)	(+)		
הלניסטי					(+)
רומי תיכון				(+)	
רומי ביזנטי		(+)	(+)	(+)	(+)
ימי ביניים				(+)	
עות׳מני				(+)	
שכבת חורבן	יתכן ויש שכבת חורבן.	יתכן ויש שכבת חורבן.	לא נצפה	לא נצפה	לא נצפה

8. סיכום ומסקנות: המחקר ותוצאותיו

8.1 מטרות המחקר והמסגרת הכללית.

מחקר זה בחן מחדש את גבולה המזרחי של ממלכת ישראל בעמק הירדן התיכון ובצפון עמק בית שאן בתקופת הברזל II, תוך שילוב בין סקר ארכאולוגי ברזולוציה גבוהה, ניתוח מרחבי מתקדם ודיון היסטורי-ארכאולוגי רחב. נקודת המוצא הייתה כי אזור זה, שנתפס במחקר כאזור שוליים דל ביישוב ובביצור, מילא למעשה תפקיד אסטרטגי במערך ההגנה והניהול של הממלכה הצפונית. המחקר בחן את

השפעת הטופוגרפיה, הדרכים, מקורות המים והמרחב האקולוגי על דפוסי ההתיישבות והביצור, ואת האופן שבו עוצבה תפיסת גבול שאינה מבוססת על רצף עירוני מבוצר אלא על מערך מבוזר של אתרי שליטה. הממצאים מצביעים על כך שהגבול המזרחי לא אורגן כקו ביצורים רציף, אלא כמרחב ספר מתוכנן הנשען על שליטה בצירים, מצודות קטנות ונקודות תצפית. הגבול מתגלה אפוא כמרחב תפקודי שבו משתלבים היבטים צבאיים, מנהליים וכלכליים, ולא כקו טריטוריאלי מופשט בלבד.

איור 8.1: האתרים במחקר לפי קנה מידה זהה : 1: 500

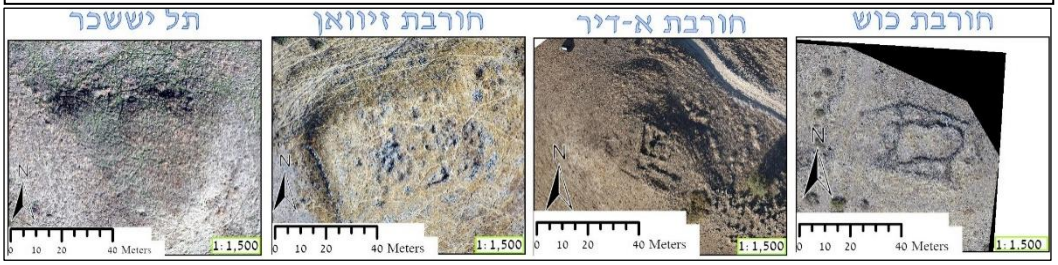

8.2 תרומת הסקר.

הסקר הנוכחי תרם בראש ובראשונה ליצירת לוחות קרמיים חדשים המתמקדים בתקופת הברזל II, תוך ניסיון לדייק ככל האפשר את תיארוכם בעזרת השוואה למכלולי תל רחוב. נוסף על כך, נבנו לוחות קרמיים של כלל התקופות שיוצגו באתרים, ולא רק של תקופת הברזל, ולכן יש להם ערך גם למחקרים עתידיים. במובן זה, תרומתו של הסקר אינה מצטמצמת לשאלות המחקר של עבודה זו בלבד, אלא גם ביצירת בסיס נתונים שיכול לסייע בהמשך לחוקרים נוספים.

אחד ההישגים של מחקר זה הוא יישום מתודת סקר משולבת, שכללה סקרי שדה ממוקדים לצד כלים טכנולוגיים מתקדמים, כגון מיפוי באמצעות רחפן RTK, יצירת מודלי גובה דיגיטליים (DEM) וניתוח מרחבי. שילוב זה אפשר לזהות בצורה מדויקת יותר קווי ביצור, יחסי נראות בין אתרים וקשרים לדרכים, כלומר נתונים שלא זוהו או לא נותחו במלואם בסקרי עבר.

מבחינה מתודולוגית, המחקר מראה כי יש לעיתים פער בין הידע התיאורטי הקיים לבין מה שעולה בפועל מעבודת שדה ממוקדת. לכן חשוב להביא בחשבון את האפשרות לקיומו של פער כזה גם בסקרים אחרים בארץ, במיוחד באזורים שבהם עדיין מסתמכים במידה רבה על נתונים ישנים או על זיהויים שלא נבדקו מחדש. בהקשר זה עולה כי סקירה ממוקדת של פוליגונים נבחרים, המבוססת על סיורים מקדימים ועל בחירה מושכלת של מוקדי בדיקה, יכולה להיות דרך טובה לבחון אזורי שליטה, אזורי גבול ודפוסי ביצור.

אם אכן יש בממצאי הסקר עדות לגבול מתוכנן ופעיל של ממלכת ישראל במרחב הנחקר, ייתכן שיש לכך משמעות רחבה יותר, וייתכן שניתן ליישם גישה מחקרית דומה גם במרחבים אחרים.

במובן זה, תרומתו של המחקר אינה רק בזיהוי האתרים עצמם, אלא גם בהצעת כיוון נוסף להבנת דפוסי שליטה, גבול וביצור במרחבים נוספים.

8.3 דפוסי ההתיישבות והביצורים בעמק הירדן התיכון.

מכלול הנתונים מאפשר להציע על קיומו של מערך יישובי-ביצורי ברור בתקופת הברזל II, הכולל תלים מבוצרים ואתרי שלוחה מבוצרים, שחלקם כוללים חומות סוגרים. מיקומם העקבי בפתחי נחלים, בצמתים טופוגרפיים ובסמוך לדרכים ראשיות מלמד על מערכת שליטה מתוכננת ולא על פיזור אקראי. ניתוח הדרכים והמעברות (פרקים 3.6, 3.7), לצד בדיקות נראות, מחזק את ההבנה כי האתרים מוקמו ביחס שיטתי לצירי תנועה מזרח-מערב ולנקודות מעבר. ניתן אפוא להציע היררכיה מרחבית של אתרי ליבה, אתרי משנה ואתרי חיץ, המרכיבים יחד מערכת אינטגרטיבית של שליטה.

בהיעדר רצף עירוני מבוצר, מתגלה הגבול כמערכת מבוזרת הנשענת על שליטה בתנועה ובנקודות מפתח, בהתאם לתנאים הטופוגרפיים והאקולוגיים של האזור.

8.4 השוואה למערך מגדלי רוג'ום מלפוף.

ההשוואה למערך רוג'ום מלפוף בבקעת הירדן (זרטל 1988) מצביעה על דמיון תפקודי אף על פי שקיימים הבדלים אדריכליים. בעוד שבדרום נפוצות תוכניות עגולות, באזור המחקר בולטות תוכניות מרובעות או מלבניות ומבוצרות יותר. למרות השוני הצורני, ההיגיון המרחבי דומה: פיקוח על צירים ושליטה במעברים. ייתכן כי הבדלים טופוגרפיים או מסורות בנייה מקומיות השפיעו על התוכנית, אך לא שינו את אופייה המערכתי של המדיניות. השוואה זו מחזקת את האפשרות שמדובר במדיניות ממלכתית רחבה של ארגון מרחב ספר.

8.5 המצודות כמערך מנהלי, צבאי וכלכלי.

הממצאים מחורבת זיוון ותל יששכר מצביעים על מתקני אחסון בתוך מתחמים מבוצרים, לרבות ממגורות. שילוב אחסון וביצור מוכר גם מאתרים אחרים בתקופת הברזל II ומשתקף אף במקורות מקראיים (דברי הימים א' כז':25). לפיכך, אין לראות במצודות מתקנים צבאיים בלבד. מיקומן בסמיכות לשטחים חקלאיים ולדרכים ראשיות, בצירוף עדויות אחסון, מצביע על תפקוד רב-מערכתי הכולל פיקוח על משאבים, בקרה על תנועה וניהול אזורי ספר. הגבול המזרחי תפקד גם כמרחב כלכלי מנוהל.

8.6 תיארוך, חורבן ותהליכים היסטוריים.

הממצא הקרמי תומך בתיארוך עיקרי לברזל IIא'-IIב', עם עדויות לשימוש, שינויים ולעיתים חורבן. התמונה אינה אחידה, ומעלה אפשרות של שלביות בהקמת המערכת ובחיזוקה.

ייתכן כי ראשית המערך נוסדה בשלב מוקדם יותר (מאה עשירית), והורחבה או חוזקה לנוכח איומים

אזוריים משתנים במאות התשיעית והשמינית לפנה״ס. שאלה זו מחייבת חפירות עתידיות לבירור מדויק יותר של רצפי הביצור והנטישה. עם זאת, התמונה העולה מן המחקר מורכבת ואינה אחידה, ומדגישה את הצורך להבחין בין חורבן אלים, נטישה הדרגתית ושינויים תפקודיים.

8.7 הירדן כגבול, מרחב ספר, ודרך בין לאומית מבית שאן עד הכנרת.

נהר הירדן מתגלה לא רק כגבול טבעי אלא כמרחב ספר פעיל ומתוכנן. גבולות האזור היו דינמיים והושפעו מהתפתחויות פוליטיות מול ארם-דמשק ומעצמות אחרות.

מכלול הנתונים מלמד כי גבולות האזור לא היו יציבים או חד משמעיים, אלא דינמיים ומשתנים בהתאם להתפתחויות המדיניות והצבאיות של התקופה.

סוגיית הגבול הצפון-מזרחי של ממלכת ישראל מול ארם-דמשק נותרה עמומה במחקר, ונובעת מן המתח שבין המסורת המקראית לבין העדויות החוץ-מקראיות.

לפי אחת הגישות התקיימה נוכחות ישראלית משמעותית בדרום הגלעד ובאזור המישור עד למרד מישע במאה התשיעית לפנה״ס.

לעומת זאת, קריאה מחודשת של הכתובות האשוריות מן המאה השמינית לפנה״ס מעלה כי הגלעד הוצג כחלק מן הטריטוריה של ארם-דמשק בזמן כיבוש תגלת פלאסר השלישי. עם הכיבוש האשורי סופח האזור כחלק מן המרחב הדמשקאי לאימפריה האשורית.

המחקר מציע לזהות מערך מצודות אפשרי חדש להבנת הגבול המזרחי של הממלכה, מה מאתגר תפיסות מחקריות קודמות שראו באזור זה אזור שולי או אזור ללא מערך ביצורי או ללא ערים גדולות. ייתכן שהמערכת נועדה בראש ובראשונה לפיקוח על תנועה ומעבר, ולא לקיום קו עימות רציף. הגבול מתגלה כמרחב מעבר מבוקר המשולב במערכת אזורית רחבה.

הבנה זו משתלבת גם במחקר העדכני על תל אל־עסארה בצפון־מערב ירדן, שהראה כי בתקופת הברזל IIב׳-IIג׳ התקיימו בעבר הירדן קשרים מקומיים ואזוריים בין אתרים שונים, וכי צירי מזרח-מערב לעבר בקעת בית שאן, תל רחוב והגליל היו משמעותיים לא פחות, ולעיתים אף יותר, מן הצירים הצפוניים-דרומיים המרכזיים (Gheorghiade et al. 2026: 166-168, 174).

8.8 מסקנות

המחקר מציע קריאה מחודשת של האזור, מאתגר את תפיסתו כמרחב שולי ומדגיש את חשיבות הסקר המתקדם להבנת ארגון טריטוריאלי ממלכתי.

העבודה מספקת תשתית נתונים מרחבית, טיפולוגית ופרשנית למחקרי המשך, הן בעמק הירדן התיכון והן באזורים סמוכים. חפירות בדיקה, יאפשרו להעמיק את הבנת האתרים ותיאורכם המדויק.

זיהוי אתרים כמצודות על בסיס סקר מחייב זהירות. ההיררכיה המוצעת נשענת על שילוב אדריכלות

נראית, ממצא קרמי וניתוח מרחבי, והיא מודל פרשני מושכל הנתון לבחינה עתידית באמצעות חפירות בדיקה. עם זאת, מכלול הנתונים מאפשר להציע כי בעמק הירדן התיכון התקיים בתקופת הברזל II מערך שליטה טריטוריאלי מתוכנן, המשקף מדיניות ממלכתית מודעת של ארגון גבול פעיל ומשולב. מסקנה זו מציעה לראות בממלכת ישראל ישות טריטוריאלית בעלת רמת תכנון מרחבי וניהולי גבוהה, שבה הגבול אינו מושג מופשט אלא חלק ממערכת שליטה פעילה הכוללת ביצור, תנועה, משאבים ומנהל.

איור 8.2: מצב המחקר בעמק הירדן לפני המחקר

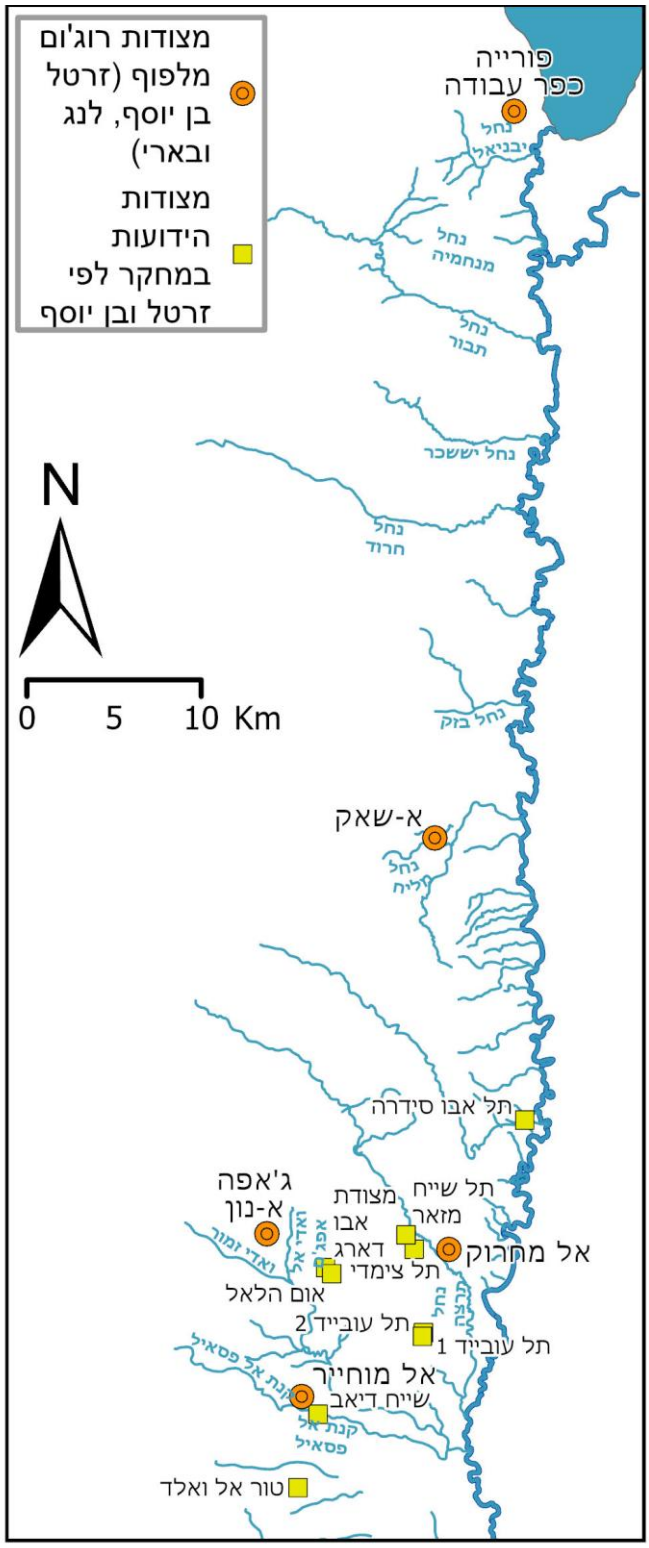

איור 8.3: מצב המחקר בעמק הירדן לאחר מחקר זה

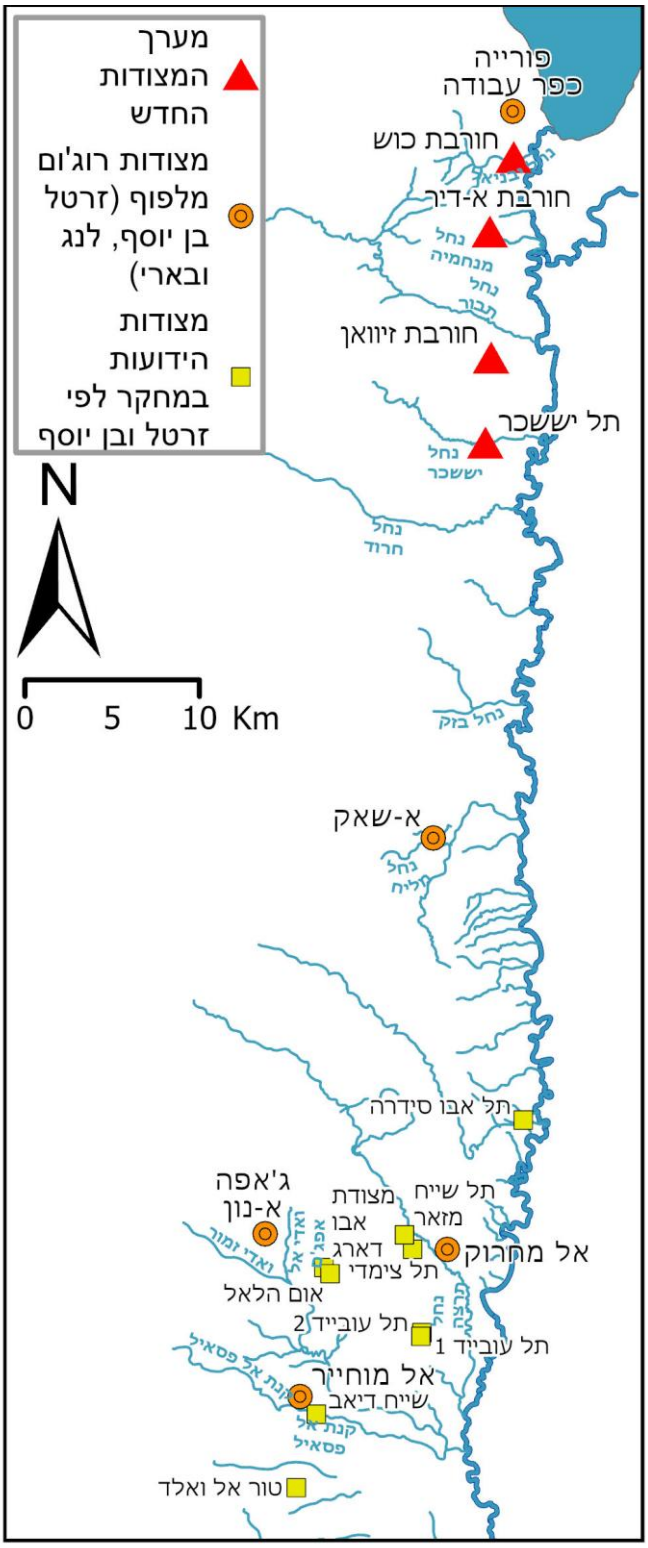

נספחים

1 הצעה לזיהוי דרכים עתיקות בסמוך לאתרים.

איור 9.1: רוג'ום פורייה לפני תחילת החפירה, מבט לדרום. מדרום אפשר להבחין בשרידי הדרך המקומית (בארי ולנג 2025 : 79).

דרך עתיקה בסמוך לרוג'ום פורייה. בסמוך לרוג'ום פורייה (איור 9.1) תועדה דרך עתיקה המשתרעת בכיוון צפון-דרום, כ-17 מ' ממערב לאתר. הדרך תחומה בשני קירות בנויים אבני גוויל גדולות ללא פן ברור, ובנוסף, קירות דיפון נתגלו ממזרח וממערב לתוואי. רוחבה הפנימי של הדרך (בין קירות התיחום) נאמד בכ-6-7 מ'.

מכיוון שבחפירת הדרך לא נתגלו ממצאים מתארכים, נשען התיארוך על תיעוד היסטורי: הדרך סומנה לראשונה כדרך משנית במפת הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, והיא הייתה בשימוש לפחות עד התקופה העות'מאנית המאוחרת. החוקרים מציעים כי תוואי הדרך הגיע למגדל (הנמצא בסמוך) מכיוון גשר נהר הירדן מדרום לתל בית ירח (או גשר נהריים/טבריה). התוואי נמשך צפונה, מצפון לתוואי כביש 767 של ימינו (מכיוון המושבה כנרת לצומת אלומות). מאזור רוג'ום פוריה (סביבת צומת אלומות) הסתעפה הדרך מערבה לכיוון בקעת יבנאל, שרונה וכפר כמא. סעיף משני נוסף הסתעף מצומת אלומות כלפי צפון על קו פרשת המים של רכס פורייה, עבר ברוג'ום פורייה ומשם לעין פורייה, תל קדש וחורבת מנורים. סמוך לקרני חיטין התמזג תוואי זה עם דרך השיירות הראשית, דרב אל-חווארנה, שפנתה מערבה לכיוון תל חנתון, עמק יזרעאל ועכו (בארי ולנג 2025 : 79).

דרך סמוכה ומתחם כניסה אפשרי לחורבת א-דיר (איורים: 9.2, 9.3, 9.4).

לאחר צילום רחפן הבחנו במעין קירות אבנים גדולים שרובם לא במקומם היוצרים רחבה של כ-20 על 9 מ' בקירוב. האבנים השתמרו לגובה של כעד 1.89 מ' ועובי עד כ- 2.8 מ', והן מפוזרות אך נראה שהיה קו מנחה שיצר רחבה מתוחמת מאבנים גדולות, מה שאולי לא אפשר בריחה או התחבאות בכניסה למצד בצד המזרחי. לרחבה זו מובילה ככל הנראה דרך קטנה מצפון ברוחב של כ- 3.6-3.9 מ', בגובה מירבי של 50 ס"מ, ככל הנראה בכוונה לא לאפשר נכנסים מרובים בבת אחת למצודה. יש אפשרות שדרך נוספת ניגשה לעבר הרחבה, אורכה הנראה הוא 16 מטר בעיקול ורוחבה כ- 3.2 מ'.

אפשרות לדרך ליד חורבת זיוון (איורים 9.5-9.6).

באתר שככל הנראה היה המבוצר מכל האתרים נראית דרך ברורה מערב (במעלה) לכיוון האתר עין הידיד, למרגלות הטירה הצלבנית כוכב הירדן. בכיוון השני יתכן שישנה דרך מתחת למצודה שעולה

ממזרח למערב. אין תיעוד של דרך העוברת ליד האתר במפות מנדטוריות ועות'מניות.

איור 9.5: מודל תלת ממדי, מבט מצפון מזרח לדרום מערב, הדרך המשוערת

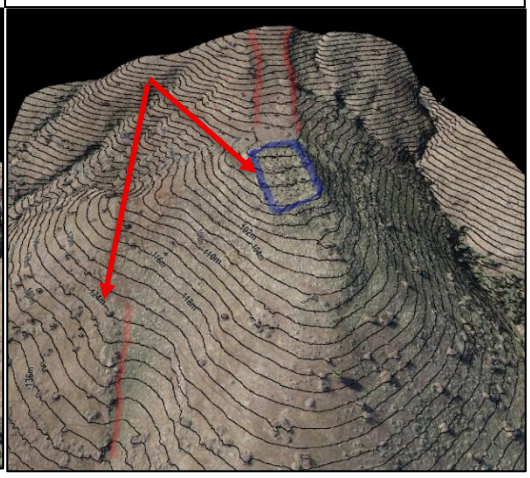

איור 9.6: מודל תלת ממדי, מבט מצפון מזרח לדרום מערב, הדרכים המשוערות

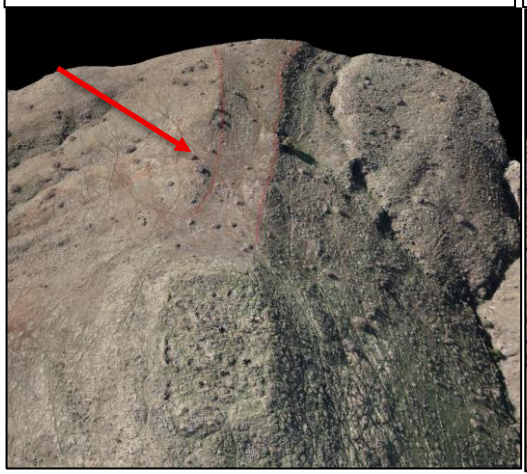

איור 9.2: מודל תלת ממדי, חורבת א-דיר מבט ממערב למזרח.

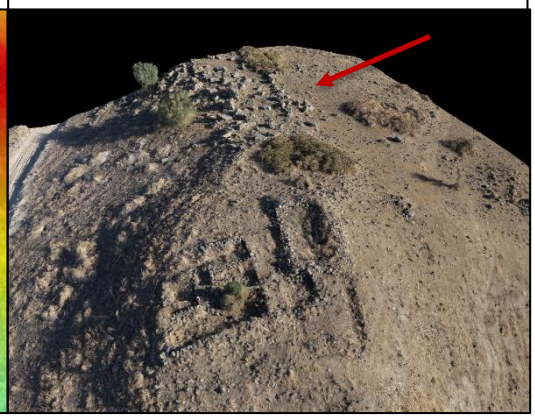

איור 9.3: מפת גבהים תלת ממדית, חורבת א-דיר מבט מצפון מזרח לדרום

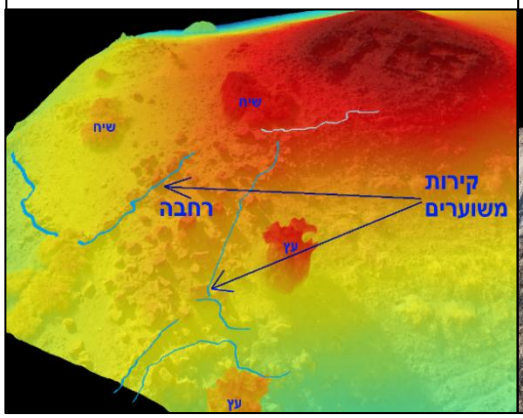

איור 9.4: מפה מנדטורית המראה דרך העוברת בסמוך למצד א-דיר (כ-20 מ' צפון מזרח מהאתר). מפת ג'יסר אל מג'עמי (1942)
Sheet 20-22 1:20,000 Jiser El Majami

2. חורבנות מתקופת הברזל לפי חפירות וסקרי עבר באזור המחקר

לדעת גל שבט יששכר נדד בתקופת השופטים והתיישב ברמות הבזלת, אך הייתה זו התנחלות קצרה: לאחר פילוג ממלכת ישראל חרבו יישובי הרמה, והוא מציע לייחס חורבן זה למסעו של בן-הדד הראשון, מלך ארם דמשק, בימי בעשא מלך ישראל (885 לפנה"ס) (גל 1980: 92). בהמשך טוען גל כי ייתכן שבעמקים התרחש "מרד איכרים", שתוצאותיו ניכרות בייסוד כפרים קטנים בעמקים, אולם כהן-תבור דוחה הצעה זו ביחס לעמק בית שאן, וטוען כי אין לכך ראיות באזור זה והתרחבות היישובית בעמק בית אן משקפת התחזקות פנימית של היישוב. ממצאי סקריו של גל בגליל התחתון מבחינת מספר האתרים והדינמיקה היישובית מצומצמים בהרבה מעמק בית שאן ומסקר הר מנשה (כהן תבור 2010: 32-6). גל

עצמו מתאר פריחה יישובית בגליל התחתון במאה העשירית לפנה"ס, ואחריה משבר באמצע המאה התשיעית, שבמהלכו חרבו כ-מחצית מן האתרים. הוא קושר את המשבר הן להיחלשות ממלכת ישראל בסוף ימי אחאב, ייתכן שאלה הנסיבות שהובילו למשבר היישובי, והן למהלכים האשוריים והארמיים באזור. בהקשר זה מקובל כי במסעו של שלמנאסר השלישי (841 לפנה"ס) חצה הצבא האשורי את הגליל והגיע עד להר בעל ראסי, שזוהה כראש הכרמל או ראש הנקרה (גל 1992 : 141). גל מציע כי "הגליל(ה)" הנזכר במלכים ב', טו : 29 בהקשר למסע תגלת-פלאסר השלישי אינו שם של עיר אלא יחידת נוף, ובכך ניתן להסביר חורבנות ביישובים נוספים באזור שלא הוזכרו במפורש ברשימה המקראית (גל 1990 : 140).

אפשר לסכם את גלי הכיבוש שלעיתים מלווים בהרס ושכבות חורבן ולאחר מכן גלי בנייה לפי גל (1990) :

- שישק מלך מצרים (924 לפנה"ס).
- בן הדד מלך ארם דמשק (885 לפנה"ס). לאחר מכן ניכרת בנייה בימי עמרי ואחאב.
- כיבוש על ידי שלמנאסר השלישי (841 לפנה"ס).
- חורבנות רבים במלחמות ארם - דמשק, התאוששות בימי בית עמרי ואחאב.
- חורבן וגלות אשור (732 לפנה"ס) (גל 1990 105-109).

כהן תבור מקביל את שכבות החורבן של הגליל התחתון מסקר גל לשכבות מקבילות שנמצאו בתל רחוב, ובתל בית שאן (כהן תבור 2010 : 35).

3. **תיארוך שכבות חורבן בתקופת הברזל בשיטה הארכומגנטית.** תיארוך מדויק של שכבות חורבן מהווה אתגר מרכזי בארכאולוגיה של תקופת הברזל. שיטת פחמן-14, מבוססת ומוכרת, אך עיתים מספקת טווחי שנים רחבים מדי ואינה מאפשרת דיוק הנדרש לקישור בין שכבות חורבן לאירועים היסטוריים מתועדים. בשנים האחרונות נוספה לשדה המחקר שיטה חדשנית : **התיארוך הארכאומגנטי (Archaeomagnetic Dating)**. השיטה מבוססת על מדידת עוצמת וכיוון השדה המגנטי שנשמר בחומרי בנייה שנשרפו, בעיקר בלבני בוץ[55]. יעילותה של השיטה בתקופת הברזל היא שבזמן זה נרשמו שינויים חדים בעוצמת ובכיוון השדה המגנטי, דבר המאפשר תיארוך ברמת דיוק גבוהה בהרבה לעומת שיטת פחמן-14. וקנין ועמיתיו (Vaknin et al. 2022) יישמו את השיטה על כ-20 שכבות חורבן מ-17 אתרים ברחבי ארץ ישראל ודרום הלבנט, מתקופת המאות ה-10 עד ה-6 לפנה"ס. על-ידי הצלבת הנתונים עם עוגנים כרונולוגיים ידועים, הצליחו החוקרים לשייך שכבות חורבן שונות למסעות צבאיים

[55] לבנים הנשרפו בטמפרטורה גבוהה שנמצאו באתרן על פני השטח, או בחפירות ארכיאולוגיות.

מתוארים במקרא ובמקורות חוץ-מקראיים, ובהם מסעות חזאל, שישק, יהואש, תגלת-פלאסר השלישי, סנחריב והבבלים. בהמשך המחקר, באמצעות מדידות נוספות בבית-שאן, התברר כי שכבה S-1a נהרסה בסוף המאה ה-10 או בראשית המאה ה-9 לפנה"ס, בדומה לשכבה V בתל רחוב (המתוארכת לברזל IIא' מאוחר[56]),(Mazar & Panitz-Cohen, 2020), ונשללה ההנחה כי מדובר בחורבן מתקופת חזאל (Vaknin et al., 2023). במחקר נוסף (Vaknin et al. 2025) נבדקו לבנים שרופות באתרן בתל נישא ובתל צופים בעמק בית-שאן[57] ונמצא כי חורבנות אלו מתוארכים למחצית הראשונה של המאה ה-10 לפנה"ס, כמו תל בית-שאן, ותל רחוב. ממצאים אלה מצביעים על קשר אפשרי למסעו של שישק (שושנק הראשון) לכנען, ומרמזים כי ההרס לא פקד רק את הערים הגדולות אלא גם יישובים בינוניים באזור עמק בית-שאן. שילוב נתוני התיארוך הארכומגנטי עם עדויות ארכאולוגיות והיסטוריות מאפשר כיום הבחנה מדויקת בין חורבנות מקבילים לאירועים נפרדים בזמן, ובכך לשחזר את רצף האירועים הצבאיים של תקופת הברזל המאוחרת.

לאור ממצאים אלה, ייתכן שגם אתרים בינוניים כדוגמת **תל יששכר** ו**חורבת זיוון** ,שבהם נצפו שכבות חורבן ולבני בוץ שרופות, שייכים למערכה המצרית של המאה ה-10 לפנה"ס.

4. **ניתוח נראות (Viewshed Analysis) בין האתרים במחקר ליישובי תקופת הברזל במרחב (איור 9.7).** לצורך בחינת ההקשרים המרחביים בין אתרי המחקר ליישובי תקופת הברזל הסמוכים, בוצע ניתוח נראות (Viewshed Analysis) באמצעות פקודת ViewShed בתוכנת ArcGIS. ניתוח זה מאפשר להמחיש, עבור כל נקודת תצפית שונה, את תחומי השטח הנראים והבלתי נראים ממנו. במסגרת המחקר נוצרו חמש מפות נראות: מפה אחת לכל אחד מהאתרים המרכזיים: תל יששכר, ח' קיטה, ח' זיוון, ח' א-דיר, וח' כוש. ריכזנו את הנתונים בטבלה 12, מציגה את דפוסי קשר העין של המצודות והמצדים.

אתרים אלו שולטים על מרחבים נרחבים, ומיקומם בשולי הרמות של עמק הירדן התיכון מאפשר שליטה על חלקים נרחבים מהעמק ועל רשת הדרכים הראשית והמשנית באזור:

[56] Late Iron IIA, Late 10th-Early 9th (Mazar and Panitz-Cohen 2020: 72)

[57] הכותבת הבחינה כי ישנם אתרים לא חפורים בעמק בית שאן שנצפו בהם שכבות חורבן ויזמה מחקר זה (2025), ואכן בחינה ארכיאומגנטית אישרה זאת. יחד עם זאת זהו אינו פשוט לאתר לבנים שרופות בטמפרטורה גבוהה על פני השטח, ואף נדיר.

איור 9.7: נראות (View Shad) מחורבת זיוון. מסומנים כל האתרים מתקופת הברזל והאתרים במחקר.

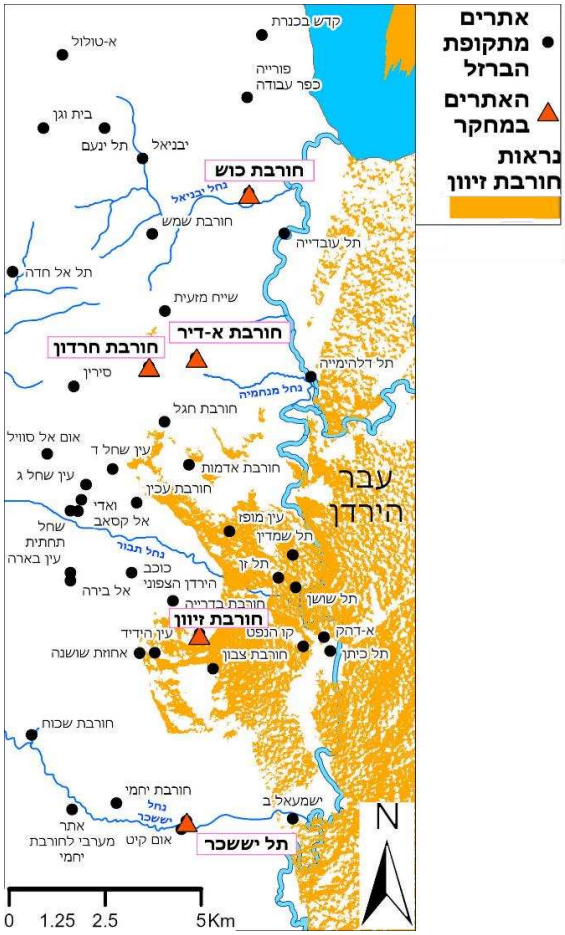

דרכי הרוחב: המסלולים העולים לרמות המזרחיות או היורדים לכיוון הירדן (מעבר לעבר הירדן).

דרכי האורך: הדרכים המקשרות לכיוון בית שאן ולכיוון הכנרת.

יתכן ורוג'ום פורייה הוא חלק ממערך המצודות בעמק הירדן התיכון. הוא צופה לעבר הירדן: תל דובר, תל עובדייה, דלהמיה, ואינו רואה את חורבת כוש הקרובה אליו.

לצורך הבנת רשת תצפית זו צירפנו שני אתרים צפוניים נוספים: רוג'ום פורייה ותל קדש.

רוג'ום פורייה צופה אל עבר הירדן, תל דלהימיה, תל עובדייה ותל דובר, וצופה חלקית מאוד אל תל קדש מצפונו. הוא גם צופה (מרחוק) אל א-דיר, ומרחוק יותר לתל עין גב ממזרח.

תל קדש צופה אל עבר הירדן, תל דלהימיה, תל עובדייה ותל דובר, ומרחוק יותר לתל עין גב ממזרח.

חורבת זיוון מהווה צומת דרכים מרכזית ברשת התצפית, עם מספר רב ביותר מבין האתרים של נראות לאתרים נוספים, ובנוסף היא רואה אתרים חשובים במרחק רב: כתל עין גב, תל דובר, ופחל - פלה בעבר הירדן. מתקבל דגם של מספר נקודות שליטה משמעותיות שאליהן מתחברת פריפריה רחבה של אתרים משניים בעלי קשרי-עין מוגבלים.

טבלה 12: קשר עין בין מצדים ומצודות לבין אתרים נוספים מתקופת הברזל

שם אתר	תל יששכר	ח' קיטה	ח' זיוון	ח' א-דיר	ח' כוש	רוג'ום פורייה
עבר הירדן	(+)	(+)	(+)	(+)	-	(+)
תל דובר	-	-	(+)	(+)	(+)	(+)
טבלה נראות אתרים מתקופת הברזל באזור הסקר						
תל עובדייה	-	-	-	-	(+)	(+)
דלהמיה	-	-	-	(+)	(+)	(+)
תל שמדין	-	-	(+)	-	-	-
תל שושן - תל זן מזרחי	-	-	(+)	-	-	-
תל זן	-	-	(+)	-	-	-
תל כיתן	-	-	(+)	-	-	-
א-דהק	-	-	(+)	-	-	-
עין הידיד	-	-	(+)	-	-	-
תל יששכר	-	(+)	-	-	-	-
אום קיט (חורבת קיטה)	(+)	-	-	-	-	-
שייח מזעית	-	-	-	(+)	(+)	-
חורבת אדמות	-	-	(+)	-	-	-
חורבת חגל	-	-	-	(+)	-	-
עין מופז	-	-	(+)	-	-	-
כוכב הירדן	-	-	(+)	-	-	-
קו הנפט	-	-	(+)	-	-	-
חורבת צבון	-	-	(+)	-	-	-
אחוזת שושנה	-	-	(+)	-	-	-
ישמעאל ב	(+)	(+)	(+)	-	-	-
חורבת יחמי	-	(+)	-	-	-	-
אתר מערבי לחורבת יחמי	-	(+)	-	-	-	-

5. קרמיקה שאינה מתקופות הברזל בסקר:

תל יששכר

10.1 תל יששכר לוחות קרמיים

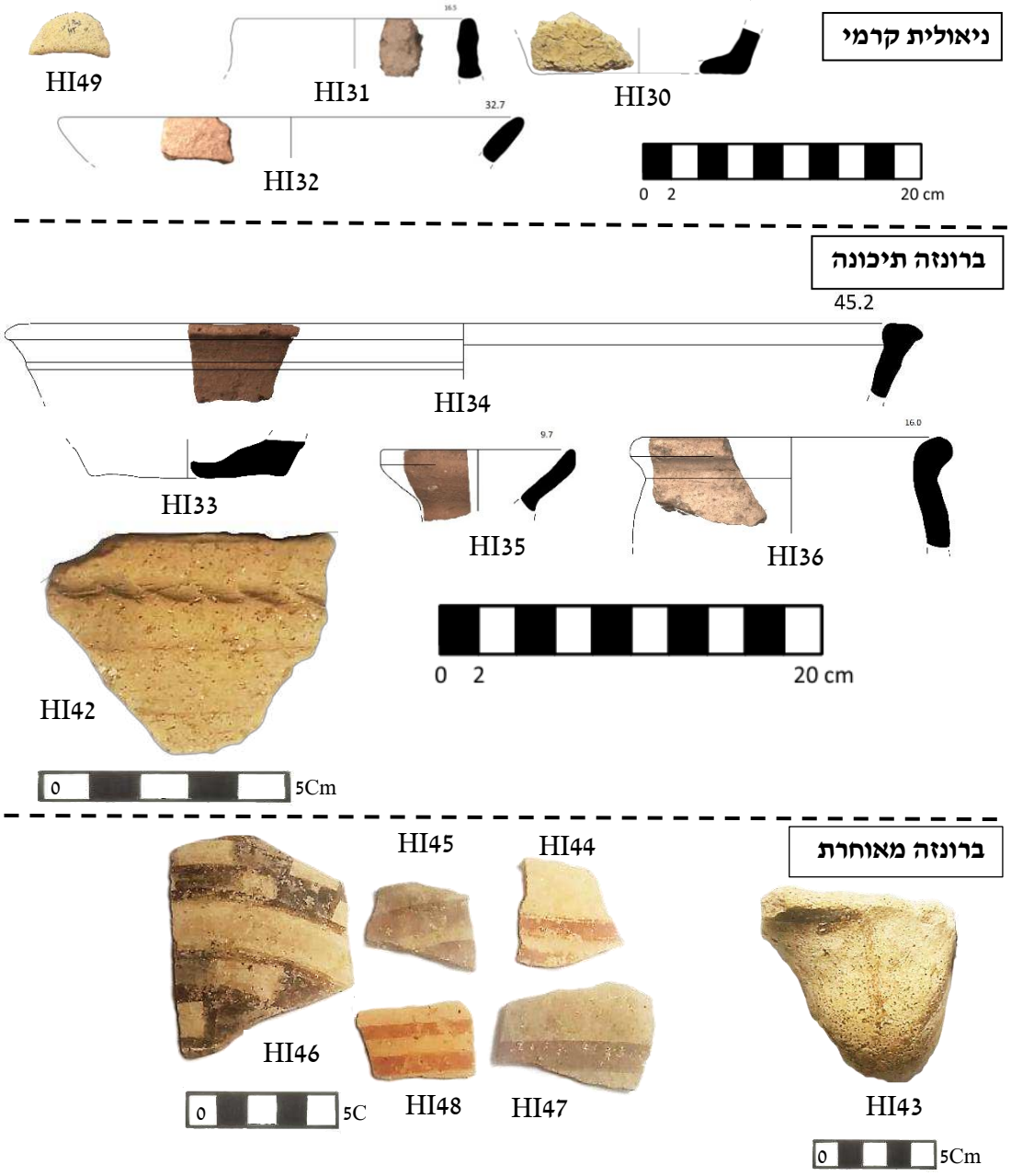

HI30	בסיס, ניאולית קרמי	**HI32**	קערה פתוחה גדולה, ניאולית קרמי
HI31	קדרה, ניאולית קרמי	**HI49**	שפה, ניאולית קרמי
HI33	בסיס, ברונזה תיכונה	**HI34**	קערה גדולה / קדרה. ברונזה תיכונה
HI35	קערה, ברונזה תיכונה	**HI36**	קדרה, ברונזה תיכונה
HI42	עיטור על חרס, ברונזה תיכונה	**HI43**	ידית של כלי מסוג "שוקולד על לבן" ברונזה מאוחרת

HI47 שבר עם עיטורים חומים. ברונזה מאוחרת. יכול להתאים גם לברזל I

HI48 שבר עם עיטורים אדומים. ברונזה מאוחרת

HI44 שבר עם עיטורים אדומים. ברונזה מאוחרת. יכול להתאים גם לברזל I

HI45 שבר עם עיטורים חומים. ברונזה מאוחרת. יכול להתאים גם לברזל I

HI46 חרס עם ציורים בצבעי שחור וחום כהה, ברונזה מאוחרת

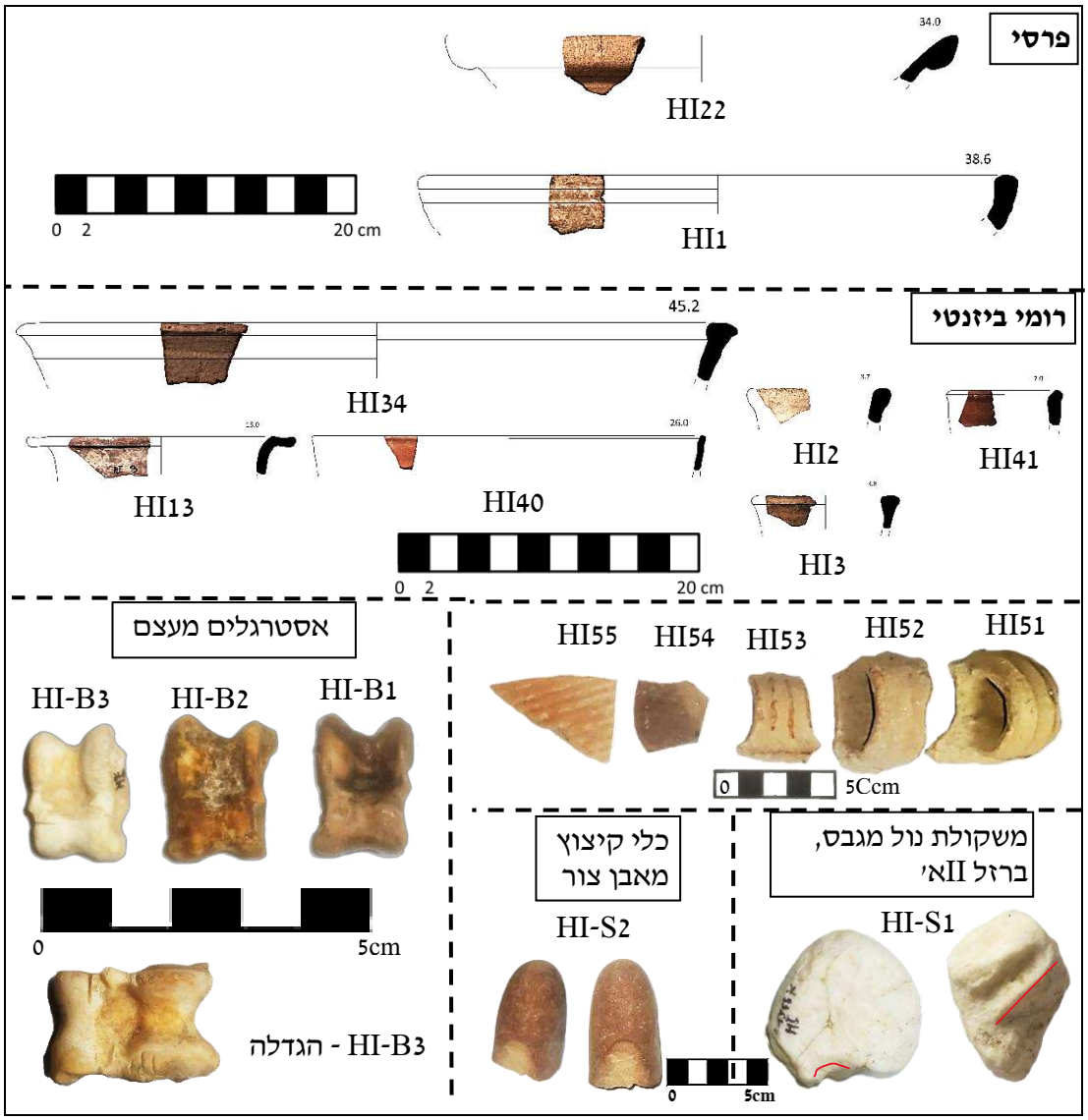

HI1	קערה חומה, פרסי. דור	**HI22**	גיטין I , איור - 3.1.7 - 15. ברזל 2ג' דור
רומי ביזנטי -HI3 HI34 HI40 HI55 HI41 HI54 HI53 HI52 HI51 HI13			
HI2	לא ברור		
HI-S1	משקולת נול שחוקה מגבס	**HI-B1**	אסטרגל מעצם עם חריטות

	מקבילות למשקולת נול ברזל IIא' (Shamir 2013: 1)		
HI-S2	אבן צור שהיתה בשימוש, לא ברור תקופה		
HI-B2	אסטרגל מעצם	**HI-B3**	אסטרגל מעצם

חורבת קיטה

10.2 לוחות קרמיים חורבת קיטה

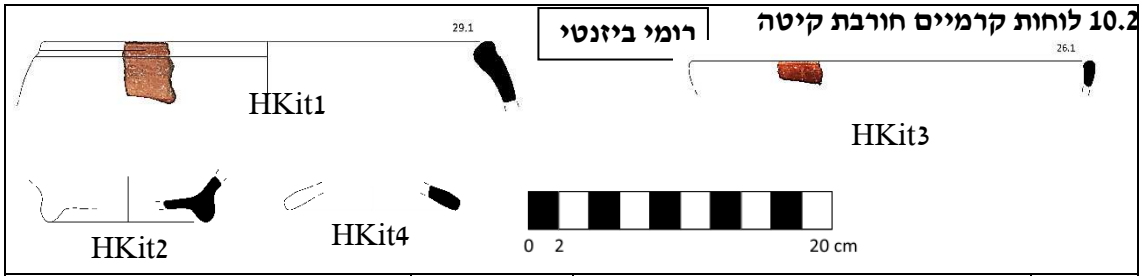

HKit1	קערה פתוחה, אדומה, רומי בינטי	HKit3	תחתית, רומי ביזנטי
HKit2	קערה פתוחה, חומה, רומי בינטי	HKit4	תחתית, רומי בינטי

חורבת זיוון

10.3 לוחות קרמיים חורבת זיוון

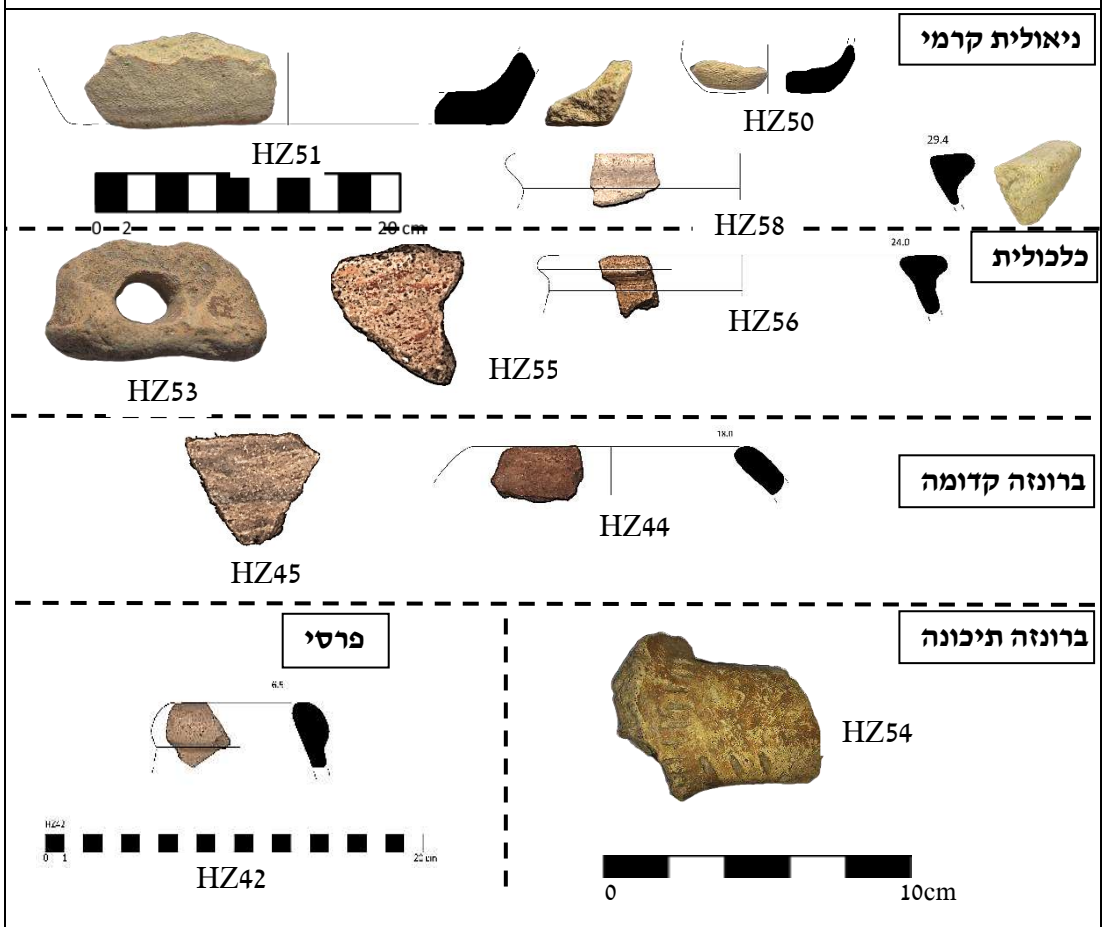

HZ50	ניאולית	HZ51	ניאולית

HZ56	כלקולית	HZ55	כלקולית
HZ53	ידית, כלקוליתית	HZ58	כלי פתוח, כלקולית
HZ45	ברונזה קדומה	HZ44	פערור, ברונזה קדומה
HZ42	פרסי. מקבילות: קנקן, ח. מסיק,. צורי 1977, ציור 63, מס 13		
HZ54	ידית עם חריטות, מחופה אדום, ברונזה תיכונה		

חורבת א-דיר

10.4 לוחות קרמיים חורבת א-דיר

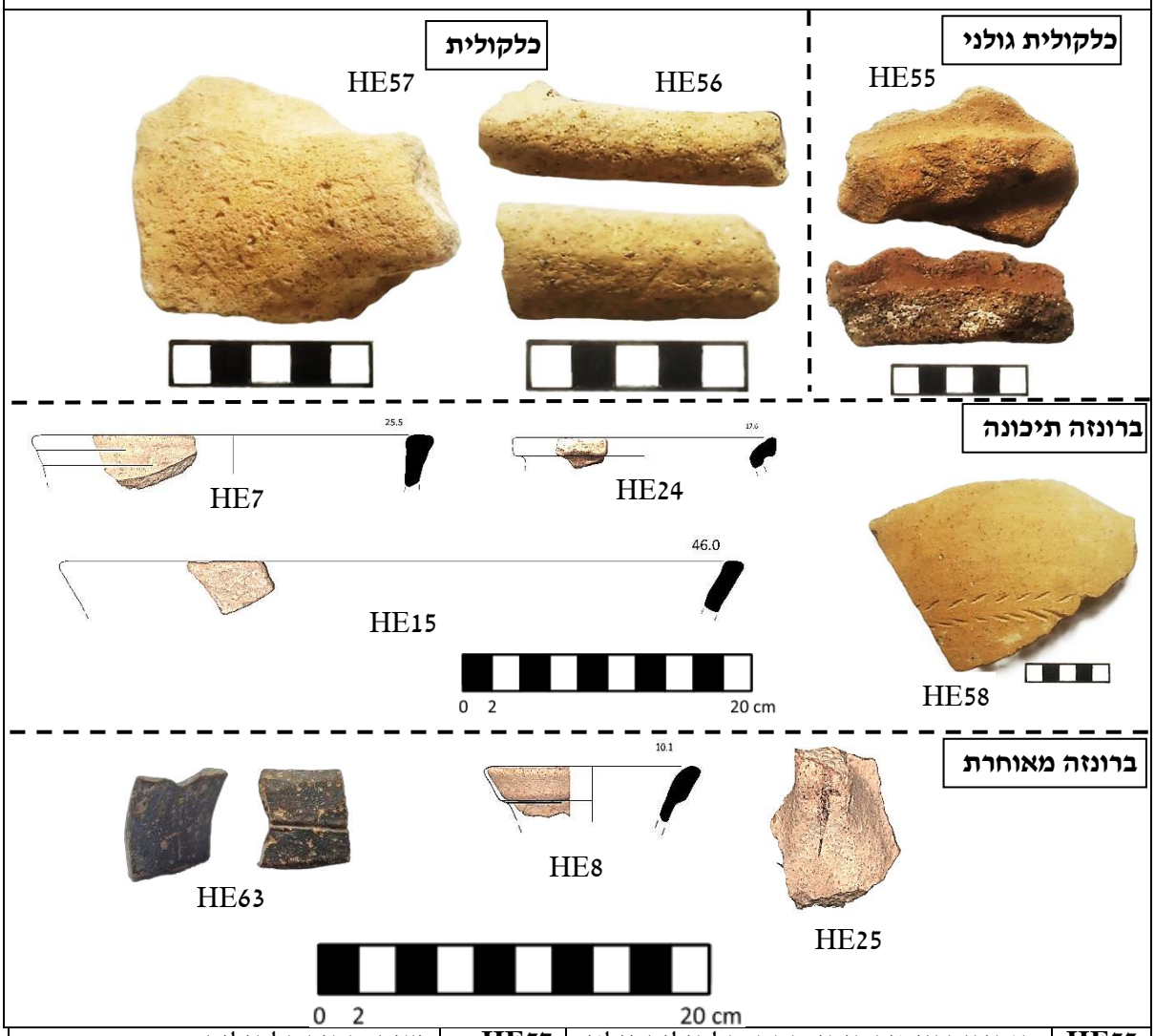

HE55	קנקן עם עיטור בוהן, כהה, כלקולית גולני	**HE57**	ידית, בהיר כלקולית
HE56	ידית, בהיר כלקולית	**HE58**	חלק מקנקן, ברונזה תיכונה II
HE15	קערה, ברונזה תיכונה	**HE7**	קערה ברונזה תיכונה
HE24	קדרה, ברונזה תיכונה	**HE25**	ידית ברונזה מאוחרת

HE8	קנקן, ברונזה מאוחרת. מקבילה בתל רחוב, שכבה D-9, ברונזה מאוחרת IIא׳ - IIב׳. רחוב I, איור - 8-16.14.	**HE63**	ידית של כלי מסוג Base Ring, ברונזה מאוחרת

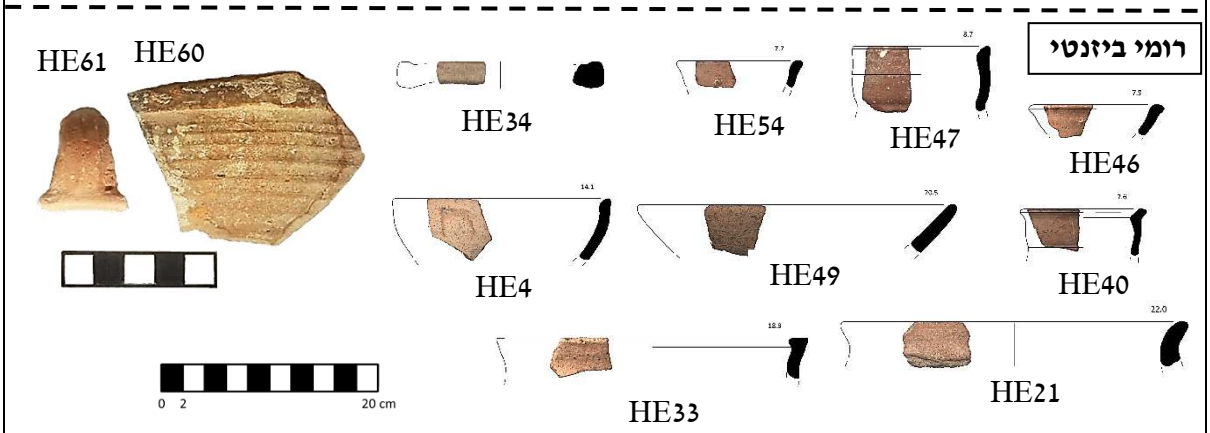

פרסי -HE52, HE28 HE22 - בסיס כלי פרסי הלניסטי - אטי	הלניסטי- HE62, ידית רחבה בהירה
אבן קלע - HE-S1	
רומי ביזנטי - HE40, HE54, HE21, HE46, HE4, HE60, HE34, HE49, HE47, HE61, HE33	

חורבת כוש

10.5 לוחות קרמיים חורבת כוש

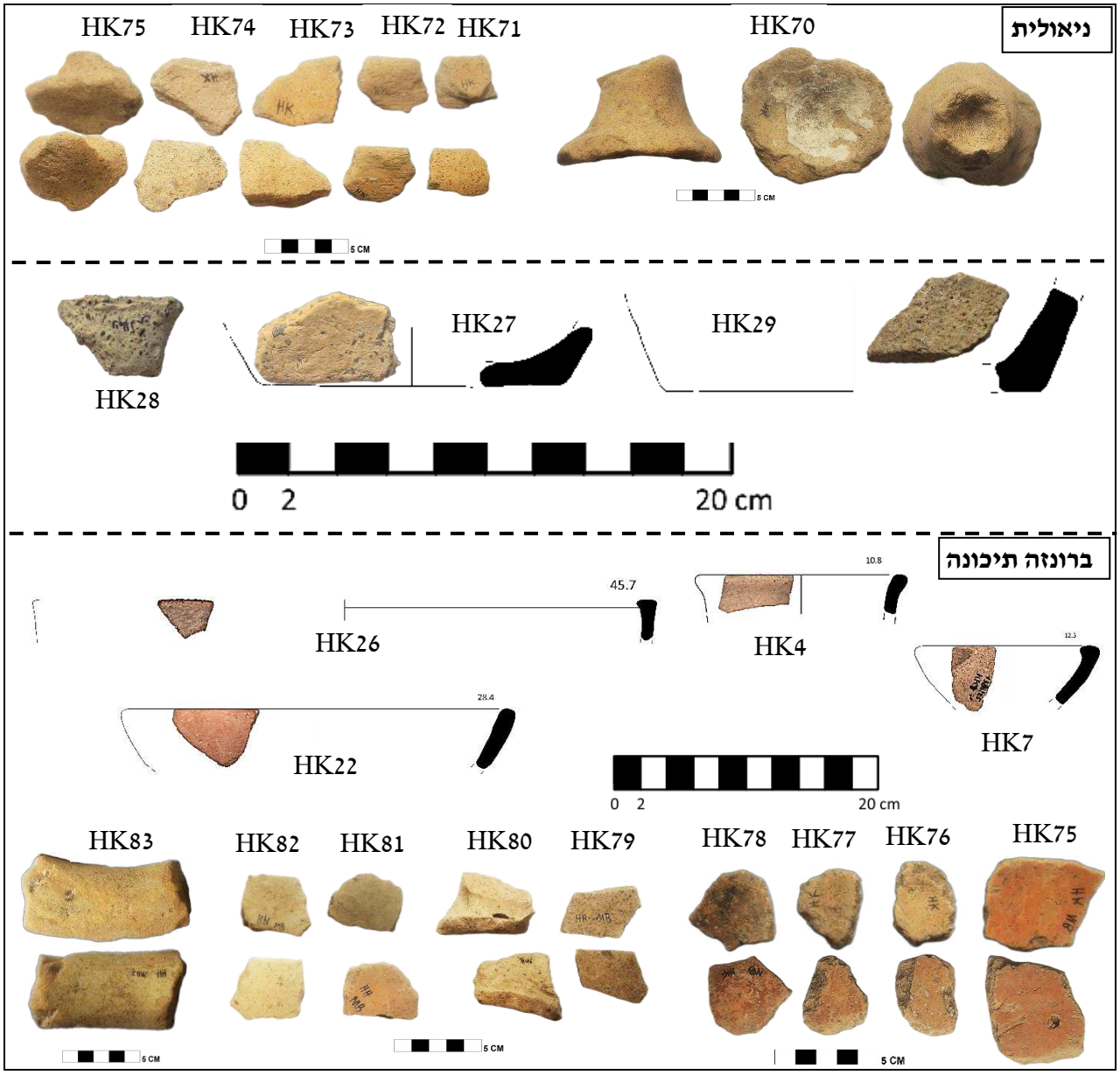
ניאולית
HK75
HK74
HK73
HK72
HK71
HK70
5 CM
HK28
HK27
HK29
0 2
20 cm
ברונזה תיכונה
45.7
10.8
HK26
HK4
12.5
HK7
28.4
HK22
0 2
20 cm
HK83
HK82
HK81
HK80
HK79
HK78
HK77
HK76
HK75
5 CM
5 CM
5 CM

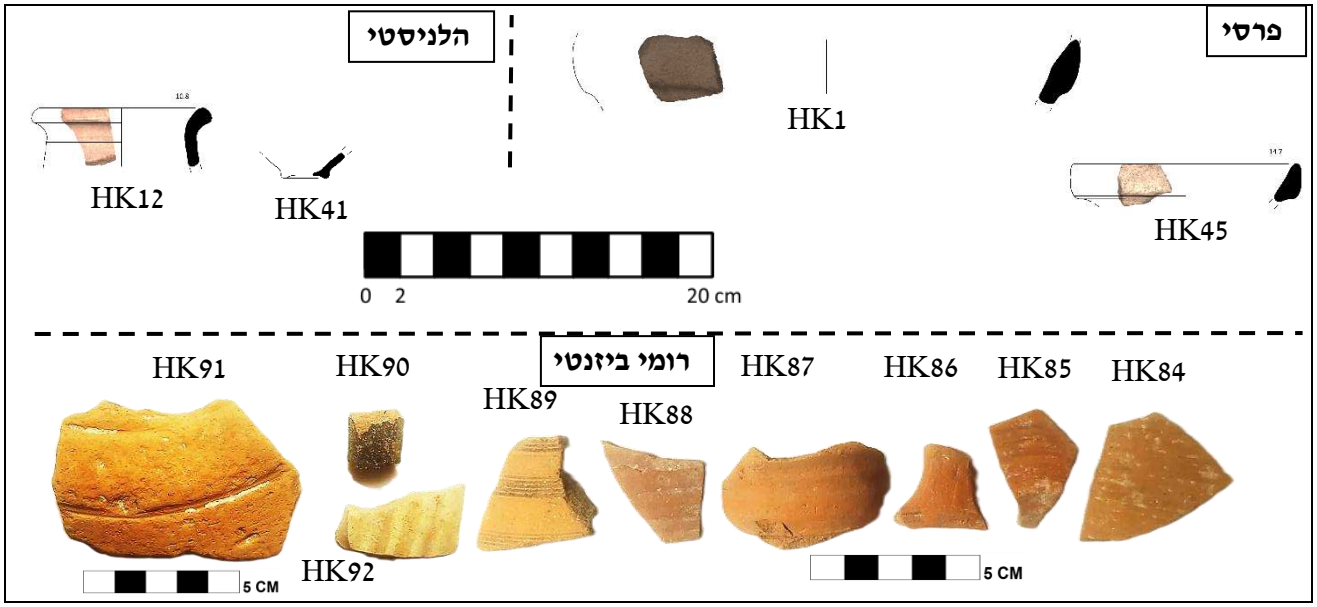
הלניסטי
פרסי
10.8
HK12
HK41
HK1
11.7
HK45
0 2
20 cm
רומי ביזנטי
HK91
HK90
HK89
HK88
HK87
HK86
HK85
HK84
5 CM
HK92
5 CM

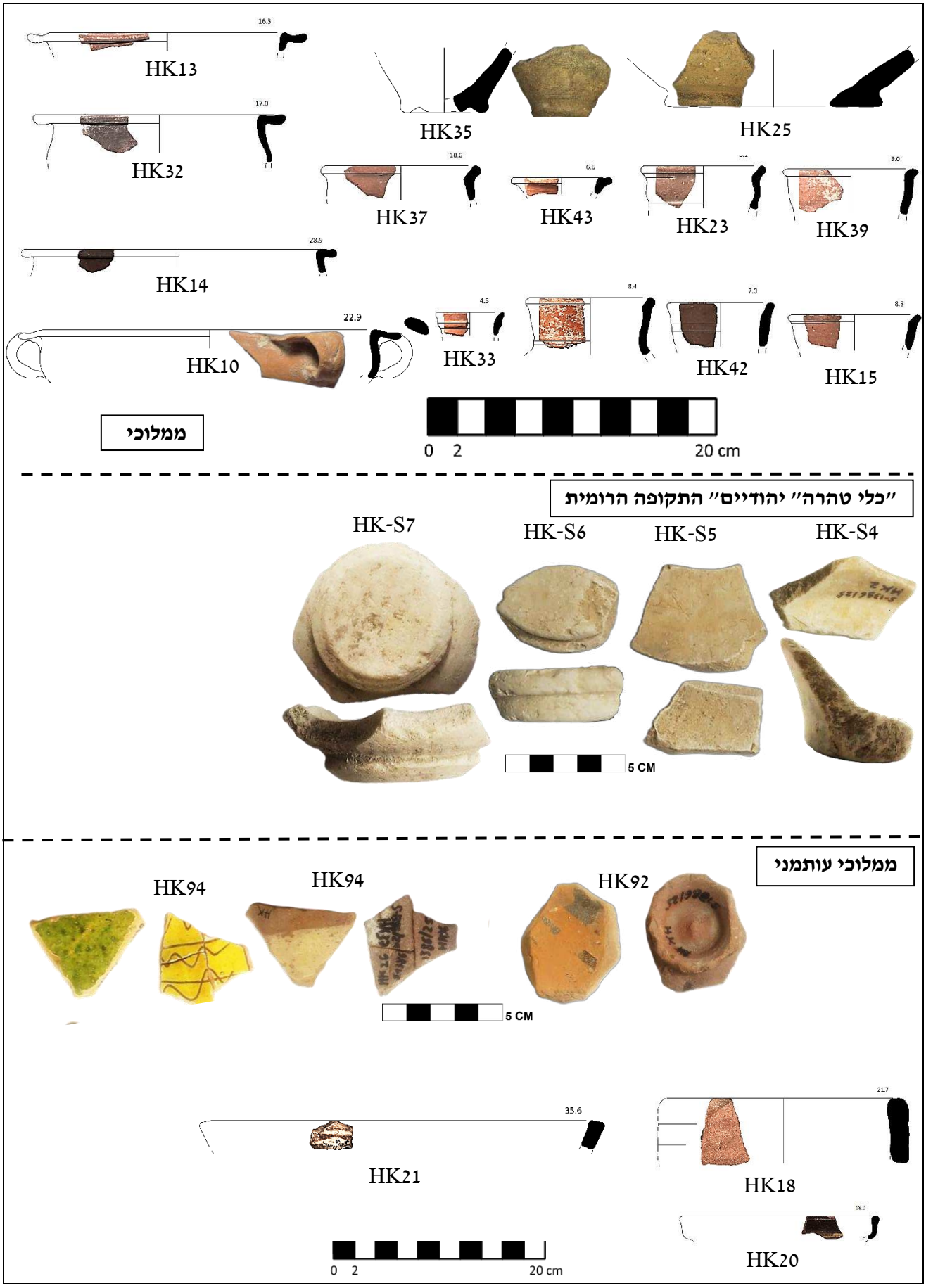
HK13
HK35
HK25
HK32
HK37
HK43
HK23
HK39
HK14
HK10
HK33
HK42
HK15
ממלוכי
0 2 20 cm
"כלי טהרה" יהודיים" התקופה הרומית
HK-S7
HK-S6
HK-S5
HK-S4
5 CM
ממלוכי עותמני
HK94
HK94
HK92
5 CM
HK21
HK18
HK20
0 2 20 cm

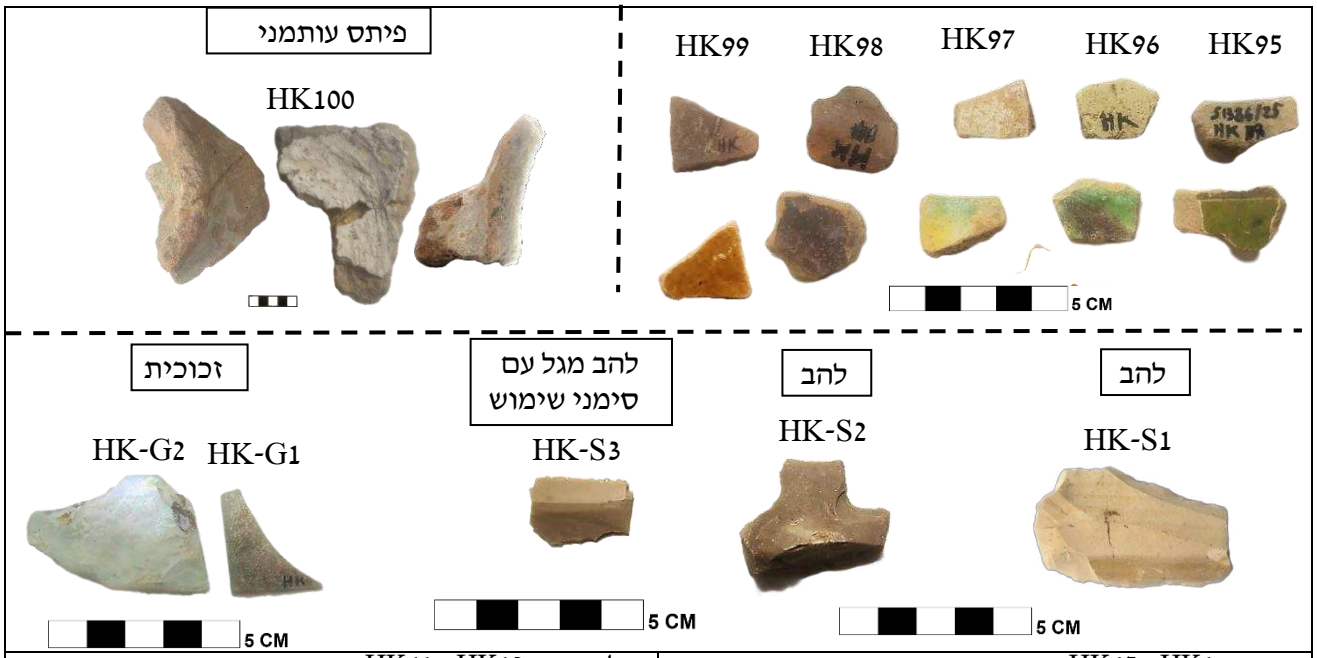

פרסי - HK45 / HK1	הלניסטי - HK12 - HK41
רומי-ביזנטי : HK10, HK14, HK15, HK23, HK24, HK25, HK33, HK36, HK37, HK39, HK42, HK43, HK84, HK92	
"כלי טהרה" יהודיים", התקופה הרומית - HKS7, HKS6, HKS5, HKS4	
ממלוכי - עותמני : HK92, HK93, HK94, HK21, HK18, HK20, HK100, HK95, HK96 , HK97 ,HK98, HK99	
להבים מצור - HKS1, HKS2, HKS3	
זכוכית (רומית ביזנטי?) - HKG2, HKG1	

חורבת חרדון

איור 10.6: לוחות קרמיים חורבת חרדון

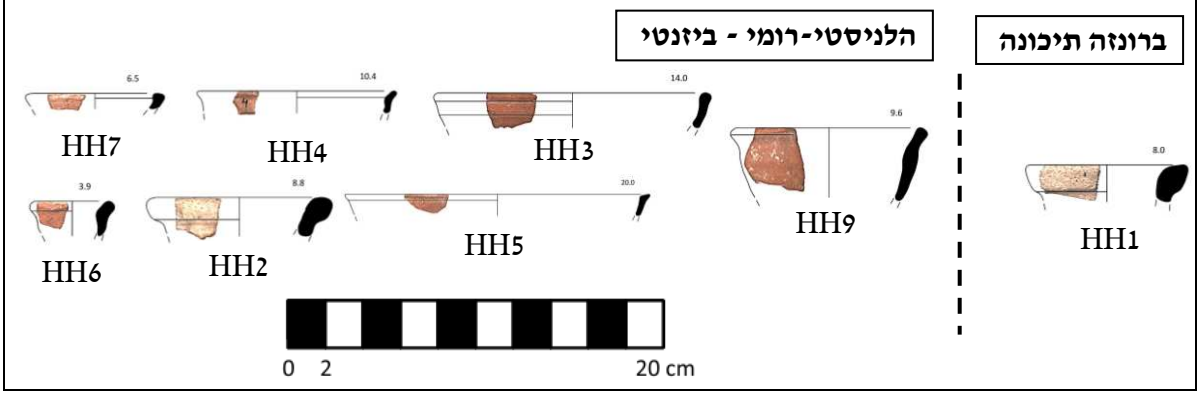

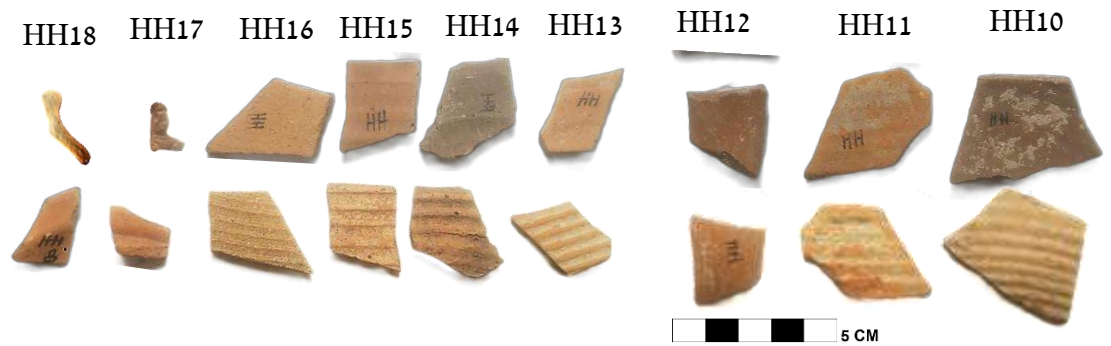

HH1	ברונזה תיכונה	HH2	רומי - ביזנטי	שברים - רומי ביזנטי
HH4	רומי קדום-תיכון.	HH3	הלניסטי	HH11, HH12, HH13, HH14,
HH5	רומי - ביזנטי	HH7	רומי - ביזנטי	HH17 ,HH16 ,HH15 ,HH18
HH6	רומי קדום-תיכון.	HH8	רומי - ביזנטי	,HH10
HH9	רומי קדום-תיכון.			

דיון מסכם על תוצאות הסקר הנוכחי לגבי התקופות האחרות:

התקופה הניאוליתית קרמית[58] (6000-6400 לפנה"ס) (גרפינקל 2019 : 83).

בסקר נמצאה קרמיקה מתקופה זו באתרים : חורבת כוש, כ-11 שברים, תל יששכר - 5 שברים, חורבת א-דיר, כ-5 שברים, ובחורבת זיוון כ-2 שברים.

בעמק הירדן התיכון נחפרו כמה אתרים מתקופה זו, שער הגולן (Garfinkel 2004), מונחתה (Garfinkel 1999), וחמדיה (גרפינקל 2019 : 101). נראה כי בין שלושת הכפרים הגדולים שנחפרו היו בנוסף נקודות ישוב קטנות, אולי עונתיות, שגם היו בשימוש על ידי אנשי התקופה. הסקר הנוכחי מעיד על דגם יישובי מגון בתקופת הניאולית הקרמי ועל התיישבות נרחבת יותר למרגלות רמות סירין, באזורים רחוקים יותר מהירדן. בתל עלי הסמוך לחורבת כוש נמצאו שכבות ישוב מהניאולית הקדם קרמי ב', ניאולית קדם קרמי ג' כלקולית קדום (ואדי רבה), כלקולית תיכון וכלקולית מאוחר, אך לא נמצא בו ישוב מתקופת הניאולית הקרמי (גרפינקל 2019 : 83).

נראה כי הישוב הירמוכי עבר מערבה לחורבת כוש סמוך לפתח נחל יבניאל, לעומת כל התקופות האחרות שישבו באזורים הנמוכים יותר - בתל עלי. נתונים אלו מצביעים על יישוב חקלאי מוקדם וניצול רציף של המרחב בעמק הירדן כבר בשלבים הפרהיסטוריים המאוחרים (גרפינקל 1989 : 23-24).

[58] תת הפרק על התקופות הניאולית קרמי (התרבות הירמוכית), והתקופה הכלקולית נכתבו בהנחיית פרופ' גרפינקל שחפר בתל עלי ובשער הגולן.

ייתכן כי היישוב בתקופה הניאוליתית-קרמית שכן בחורבת כוש ובתקופות הכלקוליתיות נדד לחורבת עלי.

התקופה הכלקוליתית עסולית: 3,700-4,500 לפנה"ס (גרפינקל 2019 : 112).

בעמק הירדן התיכון נמצאים אתרים מתקופה זו ב : דלהמייה (בצלאל 2020), תל כיתן (איזנברג 1976), נווה אור (פרייקמן וגוטפלד 2021)[59].

בחורבת א-דיר נמצאו כ- 9 שברים מהתקופה הכלקולית המאוחרת, שבר אחד ככל הנראה הוא כלקולית גולני, בחורבת זיוון נמצאו כ- חרסים 2 כלקולית עסולי. בתל עלי הסמוך לחורבת כוש התגלו ממצאים מתקופה הכלקולית קדום (ואדי רבה), כלקולית תיכון (תל צף, בית שאן 18) וכלקולית מאוחר (התרבות עסולית) (Garfinkel 1999). הממצא בתל עלי מעיד על פעילות בתקופות הכלקוליתית המתבטאת במכלול קרמי ובמתקני אחסון חקלאיים. בתקופה זו, היישובים הגדולים בעמק הירדן התיכון הם תל כיתן, דלהמייה, אך יש אתרים קטנים ומרוחקים כמו חורבת א-דיר וחורבת זיוון, וכמו אתרים נוספים שצורי סקר[60]. נראה כי הממצא בחורבת א-דיר ובחורבת כוש מראה על אתרים מרוחקים מהירדן ולעיתים מרוחקים ממקור מים קבוע כמו חורבת א-דיר. יתכן כי אלו הם כפרים עונתיים, ויתכן כי מטרתם היא ראיית צאן ובקר.

ברונזה קדומה התגלתה רק בחורבת זיוון ותל יששכר ומעידה ככל הנראה על כפרים וישובים חקלאים מרוחקים מתל בית ירח ומרכזים נוספים בתקופה זו.

ברונזה תיכונה נמצאה בחורבת כוש ובחורבת א-דיר. בתקופה זו ישנם ערים מתקופה זו כמו תל כיתן ומקדשיו שנחפרו על ידי איזנברג (1976) ונמצאה בסקרו של מאיר (Maeir 1997) באתרים כוש, וא-דיר. נראה שאתרים אלו מתקופת הברונזה התיכונה הם אתרים מרוחקים וחקלאיים.

ברונזה מאוחרת. נמצאה גם כן בכוש וא-דיר, ומראה על המשכיות באתרים בתקופה זו.

רותם ושותפים חפרו בתל יקוש בצידו הצפוני של הפתח של נחל תבור לעמק הירדן. הם טוענים כי הם מצאו באתר את כל תקופות הברונזה (לא כולל ברונזה ביניימית) (רותם ושותפים : 2019).

תקופת הברזל I. נמצאה מעט קרמיקה בתל יששכר, ובחורבת א-דיר. יש לציין כי לא נמצאו קנקני שפת צווארון, שהם מאובן מנחה לתקופת ההתנחלות. בנוסף, יש לציין שבר אבן שנמצא בתל דלהמייה ועליו כתובת שמו של רעמסס ה-IV שמלך בשנים 1155- 1149 לפנה"ס (איור 4.2).

תקופת הברזל II. רוב הממצא מתקופה זו הוא באתרים חורבת זיוון, תל יששכר וחורבת א-דיר.

---

[59] בעתיד מרינה בקר מהאוניברסיטה העברית תפרסם בעבודת הדוקטורט שלה על התקופה הכלקוליתית בעמק הירדן התיכון בהרחבה.

[60] תל ישמעאל ב', שייח צאלח, חסידה, א-טואל, אדמה, גשר תל מופז, עין הידיד וחורבת עכין (צורי 1962, צורי 1972).

בחורבת כוש ישנו מיעוט חרסים מתקופת הברזל (תת פרק 7.4.6), שאותו יחסנו לפעילות בנייתה של אמת ברניקי החותכת חלקו מהאתר בתקופה הרומית, ונראה כי המבנה המקורי של האתר יוסד בתקופת הברזל השנייה. בסקר נמצאו קנקנים, קערות, סירי בישול מרובים, קנקנים, קדרות, כשלושה אסטרגלים, שעל אחד מהם חריטות, כלי כתישה מבזלת, צור שיכול להתאים לתקופת הברזל ומשקולות נול מתקופת הברזל IIא׳ (פרק 7.6.1). לא נמצאו שפות של קנקני היפו שהתגלו בכמויות גדולות ברחוב, ובתל עמל. נמצאה מעט קרמיקה פרסית הלניסטית. בחורבת כוש נמצא ריבוי קרמיקה רומית ביזנטית, כולל כלי אבן יהודיים מהתקופה הרומית (עד מאה שניה לספירה). בתקופה הממלוכית ישנה פעילות ברורה בחורבת כוש.

התקופה הפרסית - נמצאו מעט מאוד שברים מהתקופה.

התקופה ההלניסטית - נמצאו מעט מאוד שברים מהתקופה.

התקופה הרומית מוקדמת - תיכונה. נמצאו כלי אבן גיר מקירטון - כלי טהרה המיוחסים לתקופה הרומית התיכונה, ככל הנראה בהקשר לחפירת תעלת ברניקי מסביב לחורבת כוש. בחורבת כוש נמצאה גם מעט קרמיקה מהרומי תיכון.

התקופה הרומית מאוחרת - ביזנטית - ברוב האתרים נמצאה כמות מסוימת של חרסים רומיים ביזנטיים (״מצולעים״).

התקופה הממלוכית והעות׳מנית- נמצאו חרסים מתקופה זו רק בחורבת כוש, שהייתה בה פעילות ככל הנראה עד סוף התקופה העות׳מנית.

ביבליוגרפיה.

אבי יונה, מ. (1984). **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל.** תל אביב.
אהרוני, י. (1957). **התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון**. ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס.
אהרוני, י. (1987). **ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית** (מהדורה מתוקנת בעריכת י. אפעל). ירושלים.
איזנברג, ע. (1976). תל כיתן, **חדשות ארכיאולוגיות** כרך נז/נח, ניסן תשל"ו - אפריל 1976.
איזנברג, ע. (תשל"ז / 1976). המקדשים בתל כיתן. **קדמוניות**: כרך ט', מס' 4 (36), עמ' 105-109.
אילן, צ. (1980). שבר אבן עם שמו של רעמסס ה-4 מתל דלהימייה. **הקונגרס הארכיאולוגי השביעי בישראל** ירושלים, חוברת תקצירי הרצאות, עמ' 27.
אילן, צ. (1981) הדרך הלאומית במישור הצפוני של הארץ". בתוך **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה** ,כרך טו, בעריכת יוחנן אהרוני. ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, עמ' 372-375.
בוסתנאי, ע. (1971). דרך אל-חווארנה - דרך קדומה, **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, כרך י, ספר זלמן שזר, עמ' 191-197.
בארי ,ר. לנג, צ. (2025). מגדל תצפית עגול ברכס פוריה ומגדלי תצפית עגולים בפריפריה המזרחית של ממלכת ישראל. **מכמנים 31**: יחסי מרכז ופריפריה: מבט מהצפון, עורכים אריה ע., קובלו-פארן, עמבר-ערמון, ע. חיפה: מוזיאון ראובן ועדית הכט, אוניברסיטת חיפה.
בן אריה, י. (1965). **עמק הירדן התיכון: נגב כנרות**. מרחביה: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
בן אריה, י. (1966/תשכ"ז). נוף ארץ נפתלי במאה הי"ט: מוגש למשתתפי **הכינוס הכ"ד לידיעת הארץ בטבריה,** חול המועד סוכות תשכ"ז [2-5 באוקטובר 1966]. המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
בן-אריה, י. (1965). עמק הירדן התיכון- צומת דרכים. **ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**. כט' עמ' 168-179.
בן-יוסף, ד. (תשע"ז / 2016). בקעת הירדן בתקופת הברזל 2 - רועים ומצודות, בתוך **במעבה ההר כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר** קובץ שישי,עמ' 39-65 אריאל-נווה צוף.
בר, ש. זרטל, א. (2016)**. סקר הר מנשה כרך שישי כתף השומרון המזרחית (מנחל תרצה לצומת מעלה אפרים)** אוניברסיטת חיפה.
בר ש. (2018). חורבת מראס א-דין שבמזרח השומרון: עדות למערכת ההגליות ההמוניות האשוריות וליישוב של נכרים בשומרון לאחר כיבוש ממלכת ישראל?, **מחקרי בקעת הירדן ב'**, עמ' 17-27.
בר ,ש., זרטל, א. (2020) **סקר הר מנשה כרך שמיני מורדות השומרון המערביים (בין נחל שכם לוואדי ציר)** אוניברסיטת חיפה.
ברגמן, א., וברנדשטטר, ר. (1941/תש"א). סיורים ארכיאולוגיים בעמק בית שאן (סקירה מוקדמת). **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, עמ' 85-90.
בצלאל ג. י. (2020). ח' דלהמייה, **חדשות ארכיאולוגיות**, גיליון 132 לשנת 2020.
גופנא, ר. ופורת י. (תשל"ב-1972). הסקר בארץ אפרים ומנשה. בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה, שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח** .ירושלים: האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, עמ' 195-242.
גליל, ג. (תשס"ח/2008). **מקורות לתולדות ישראל ושכניו בתקופת המקרא**. אוניברסיטת חיפה.
גליל, ג. זקוביץ י. (2007). **עולם התנ"ך - יהושע**. הוצאת דברי הימים, ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
גרן, ו. (1984/תשמ"ד). **תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל, ו', הגליל א'** (תרגום מצרפתית והערות.
הראל, מ. (2005). **קדמוניות נופי ארץ ישראל: הביוגרפיה של העם על פי הגיאוגרפיה של הארץ**. האוניברסיטה של מישיגן.
גרפינקל, י. (1990). תל עלי 1989. **חדשות ארכיאולוגיות** כרך צ"ה, 23-24.
גל, י. וגבאי, מ. (2001). **מדריך ישראל החדש: אנציקלופדיה, מסלולי טיול - כרך 4 : הגליל התחתון וחופו ובקעת כנרות.** ירושלים: כתר הוצאה לאור ידיעות אחרונות ישראל. משרד הבטחון.
גל, צ. (1980). **רמת יששכר: התיישבות קדומה באזור שוליים**. רעננה: הקיבוץ המאוחד.
גל, צ. (1981). תל רכש ותל קרני חיטין, **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, ספר יוחנן אהרוני, עמ' 213-221.
גל, צ. (1982/תשמ"ג). **הגליל התחתון בתקופת הברזל (דוקטורט)**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
גל, צ. (1990). **הגליל התחתון: גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא**. הוצאת הקיבוץ המאוחד החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה.
גל, צ. (1991). תעשיית כלי אבן בגליל התחתון. עתיקות, כרך 20, עמ' 25-26.
גל, צ. (2009). הגליל התחתון בין תגלת פלאסר הג' וראשית התקופה הפרסית. **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, כט (ספר אפרים שטרן), 77-81.
גל, צ. (2019). תכנית אב לפיתוח נופי בירדן הדרומי אתרי עתיקות, **רשות ניקוז ונחלים ירדן דרומי**.
גליל, ג. (1998). **ישראל ואשור**. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.

גרפניקל, י. (2019). ארץ-ישראל בתקופה הניאוליתית ובתקופה הכלקוליתית. בתוך: פאוסט א., כץ ח., עורכים. **מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל: משלהי תקופת האבן ועד כיבושי אלכסנדר**, עמ' 81-162.
הורביץ, ה. (1976). תל ינעם **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך נט/ס עמוד 16.
הראל, מ. (2005). קדמוניות נופי ארץ ישראל: הביוגרפיה של העם על פי הגיאוגרפיה של הארץ. האוניברסיטה של מישיגן.
הורביץ, ה. (1994). ח' בית ג'ן **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך קא/קב עמודים 46-47.
הסטרין, ר. ישראלי, י., משורר, י., ואיתן, א. (1972). כתובות מספרות: ימי הבית הראשון והשני ותקופת המשנה והתלמוד, **התערוכה והקטלוג. מוזיאון ישראל** (ירושלים).
וינוגרדוב, ז. (1989) אמת ברניקי - אמת המים הקדומה של טבריה. בתוך: ד' עמית, י' הירשפלד, י' פטריך (עורכים) **אמות המים הקדומות בארץ-ישראל: קובץ מחקרים** (עמ' 123-132). ירושלים.
וינוגרדוב, ז. (1998). **בקעת כנרות: אדם, אתרים ונוף**. אריאל.
וכטל, ע. (2018). **הגליל העליון בתקופות הברונזה והברזל: דגמי יישוב, כלכלה וחברה** .חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
זייד, א. (1975). **לפנות בוקר: פרקי יומן**. תל אביב: עם עובד.
זרטל, א. (1988). "ממגדל נוצרים עד עיר מבצר": לתולדותיהן של מצודות הדרכים בממלכת ישראל, **קדמוניות: כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא**, No. 3/4 (83/84), עמ' 82-86.
זרטל, א. (1996). **סקר הר מנשה. כרך ב': העמקים המזרחיים וספר המדבר**. אוניברסיטת חיפה ומשרד הביטחון - ההוצאה לאור.
טפר, י. (2008). פוריה סקר פיתוח, גיליון 120, **חדשות ארכיאולוגיות חפירות וסקרים בישראל**.
ייבין ש. (תשכ"ח/1967). ארץ כנרות. בתוך: **כל ארץ נפתלי הכינוס הארצי כ"ד החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**. ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
כהן-תבור, א. (2010). **סקר אזור תל רחוב**. האוניברסיטה העברית בירושלים, המכון לארכיאולוגיה.
כוכבי, מ. (1963). ח'רבת קדיש-קדש-נפתלי, **ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** כרך כז מס ג, עמ' 165-172.
לינץ', וו.פ. (1984). **מסע מחקר אל הירדן וים המלח** (ר. זאבי, מהדיר; ש. גונן, מתרגם). תל-אביב.
ליפשיץ, ע. פינקלשטיין, י. (2011). בית עמרי במואב: יהץ ועטרות. בתוך: ארץ-ישראל: **מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, ספר אמנון בן-תור,כרך ל', עמ' 299-290.
מאיר א., (1991-1992). **סקר מאיר: מחברות הסקר**, לא פורסמה תקופת הברזל.
מזר, ב. (תשכ"ב/1962). בתוך: **סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן. בקעת בית שאן, הכינוס הארצי השבעה-עשר לידיעת הארץ** [9-21].
מזר, ב. (תשל"ד/1974). מסע שישק לארץ-ישראל. בתוך: **כנען וישראל, מחקרים היסטוריים** (עמ' 234-244). ירושלים.
מזר, ב. (1975). **ערים וגלילות בארץ-ישראל מחקרים טופוגראפיים-היסטוריים**. הוצאת מוסד ביאליק.
מזר, ע. (1981). החפירות בח'רבת אבו א-תוין ומערך המצודות הישראליות בהרי יהודה, בתוך: **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה**, ספר יוחנן אהרוני ,טו', עמ' 229-249.
מזר, ע. (2016), **דבש מלכים: תגליות מהעיר רחוב מימי ראשית המלוכה בישראל** ע. ציפר עורכת (קטלוג תערוכה במוזיאון ארץ ישראל) (עמ' 12-155). תל אביב.
מזר, ע. (2018). האריגה בתל רחוב ובעמק הירדן. **ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה** ל"ג (ספר לורנס א' סטייגר), עמ' 161-175. ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
מייזלר, ב. ייבין, ש. (1943). רשמי סיור בעמק הירדן הצפוני. **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** , כרך י', גיליון ד', עמ' 98-102.
מייזלר, ב. ייבין, ש. (1944). רשמי סיור שני בעמק הירדן הצפוני .**ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** ,כרך י"א, גיליון ג'/ד', עמ' 17-21, 87.
מלמד, ע.צ. (תשכ"ו/1961). **ספר האונומסטיקון לאסביוס**. ירושלים: החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
נאמן, נ. (1989). שינויי אוכלוסין בארץ-ישראל בעקבות ההגליות האשוריות. **קתדרה: לתולדות ארץ-ישראל ויישובה**, חוברת 54, עמ' 43-62.
ניר, ד. (1989). **בקעת בית שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר** .בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
ספריית הקונגרס **Library of Congress** https://www.loc.gov/pictures/item/2019694490/
עמירן, ר'. (1963). **הקיראמיקה הקדומה של ארץ־ישראל: מראשית התקופה הניאוליתית ועד חורבן בית ראשון**. ירושלים: מוסד ביאליק; החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה.
פינקלשטיין, י. ונאמן, א. (1990). כלכלה וקיום בתקופת ההתנחלות. בתוך: ב. רוזן (עורך), **מנוודת למלוכה: היבטים היסטוריים וארכיאולוגיים על ראשית ישראל** (עמ' 403-416). ירושלים: יד יצחק בן צבי, לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה.
פרייקמן מ., גוטפלד א., (2021). נווה אור, דוח ראשוני. 21/03/2021, **חדשות ארכיאולוגיות** גיליון 133 לשנת 2021.
צורי, נ. (תשי"ד / 1954). סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן (המשך), **ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה** יט עמ' 89-97.

צורי, נ. (תשכ״ב / 1962). סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן. בתוך: **בקעת בית שאן, הכינוס הארצי השבעה-עשר לידיעת הארץ.**
צורי, נ. (1968). **ארכיון רשות העתיקות**, תיק: ar_il_A00161_00_1968_02_04 - 8 pages.
צורי, נ. (שבט תש״ל / ינואר 1970) דלהמיה. **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך לג, עמ׳ 14-15.
צורי, נ. (תשל״ז/1977). **נחלת יששכר: סקר ארכיאולוגי של הגלבוע ומורדותיו, עמק יזרעאל והגליל התחתון המזרחי**. החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה.
צורי, **עיזבון בית שטורמן**, תל יוסף.
קלאי, ז. (1964). נחלות שבטי ישראל וגבולותיה, **בית מקרא: כתב-עת לחקר המקרא ועולמו**, כרך ח, חוברת ג-ד (יח-יט) (אדר תשכ״ד), עמ׳. 154-163.
רול, י. (תשל״ו/1976). מערך הדרכים הרומיות בארץ-ישראל. **קדמוניות**, 33-34, 32-38.
רומם, א. ורמון, א. (2012). **מורדות כנרת - יבנאל**. סקר, ניתוח והערכה של משאבי טבע, נוף ומורשת האדם. מכון דשא.
שטרן, א. וגלבוע, א. (1992). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, כרך א. ירושלים.
שטרן, א. וגלבוע, א. (1992). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, כרך ב. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
שטרן, א. (1992). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, כרך ג. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
שטרן, א. (1992). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, כרך ד. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, משרד הביטחון - ההוצאה לאור.
שפירא, א. אושינסקי, א. ופרברג, א. (2019). **מזרח הגליל התחתון, סקר, ניתוח והערכה של טבע, נוף ומורשת האדם.**
חדשות ארכיאולוגיות (תמוז תשל״א - יולי 1971). תל כיתן. **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך לט, עמ׳ 17.
חדשות ארכיאולוגיות (אב תשל״ה - יולי 1975). תל כיתן. **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך נד/נה, עמ׳ 8-10.
חדשות ארכיאולוגיות (ניסן תשל״ו - אפריל 1976). תל כיתן. **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך נז/נח, עמ׳ 14-16.
חדשות ארכיאולוגיות ניסן תשל״ז - אפריל 1977. תל כיתן - 1976. **חדשות ארכיאולוגיות**, כרך סא/סב, עמ׳ 15.

מקורות באנגלית:

Abel Félix-Marie. (1938). *Géographie de la Palestine: Géographie physique, Géographie politique, Géographie historique*. Paris: J. Gabalda et Cie. 2 vols.
Ackerman, S. (2008). *Asherah, the West Semitic Goddess of Spinning and Weaving?* Journal of Near Eastern Studies.
Adler, Y. (2025). *The Jewish Chalk-Vessel Industry in Galilee and the Golan*, Atiqot: Vol. 118, Article 7. Pp 113-141.
Albright, W. F. (1925). The Jordan Valley in the Bronze Age. *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 6, 13-74.
Ben-Shlomo, D., Freikman, M. and Hawkins, R. K. (2023). Excavations at Khirbet ‘Aujah el-Foqa: Results from the 2020-2021 Seasons. *Judea and Samaria Research Studies* Volume 31, No. 1, 2022, pp. 31-68.
Bible Hub Topical Encyclopedia: Beth-paz׳zez.
Biran, A and Naveh J. (1993). ״An Aramaic Stele Fragment from Tel Dan״, *Israel Exploration Journal* 43, Pp. 81-98.
Cahill, J. 2006. The excavations at Tell el-Hammah: a prelude to Amihai Mazar׳s Beth-Shean Valley Regional Project. In: *I Will Speak the Riddles of Ancient Times,* Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of His Sixtiet Birthday. Vols. II. Edited by Aren M. Maeir and Pierre de Miroschedji. Winona Lake, IN: Eisenbrauns, Pp. 429-459.
Dehnisch, A. M. (2005). *The local Iron Age pottery from selected strata at Tel Yin’am, eastern lower Galilee, Israel*, Ph.D. dissertation, The University of Texas at Austin.
Dorsey, D. A. (1991). *The Roads and Highways of Ancient Israel*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
Finkelstein, I. (1999). State Formation in Israel and Judah: A Contrast in Context, a Contrast in Trajectory. Near Eastern Archaeology, 62(1), 35-53.
Finkelstein, I. (2004). Tel Rehov and Iron Age Chronology. *Levant,* 36(1), Pp 181-188.
Finkelstein, I., Koch, I. and Lipschits O. (2011). ״*The Biblical Gilead: Observations on History, Organization, and Levantine Context.*״ Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (ZDPV) 127, no. 2: 135-159.

Finkelstein, I. (2013). *The Forgotten Kingdom: The Archaeology and History of Northern Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
Finkelstein, I. (2013). The History of Israel and Judah: New Discoveries and New Perspectives. In: A. Berlejung, & M.P. Streck (Eds.), *Arameans, Chaldeans, and Arabs in Ancient Mesopotamia and the Levant* (Pp. 71-85). Harrassowitz.
Finkelstein, I. (2019). Between Jeroboam and Jeroboam: Israelite Identity Formation. In: F. Hartenstein, J. C. Gertz, & M. Witte (Eds.), *Between the Times: The Histories of the Books of Samuel and Kings* (Pp. 139-153). Tübingen: Mohr Siebeck.
Gal, Z., and Alexandre, Y. (2000). Horvat Rosh Zayit: An Iron Age Storage Fort and Village IAA Reports 8.
Garfinkel, Y. (2004). *Sha'ar HaGolan Volume I: Neolithic Art in Context*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
Gheorghiade, P., Lorenzon, M., Reinikainen, S., Smith, S. L., Tarboush, M., Miettunen, P., Kouki, P., & Lahelma, A. (2026). Connecting and disconnecting zones of interaction in northern Jordan: Tall al-Assara and regional connectivity in the Iron Age IIB–IIC. *Bulletin of ASOR, 395*, 160–174.
Golani, A., & Wolff, S. R. (2016). The Late Bronze I and Iron Age I Remains at Tel Dover in the Jordan Valley, Israel. *In Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East* (Vol. 2, Pp. 511-520). Harrassowitz Verlag
Golani, A., & Wolff, S. R. (2018). Tel Dover (Khirbet ed-Duweir) on the Yarmuk River - The Late Bronze and Iron Age Levels. In F. Höflmayer (Ed.), *Proceedings of the 10th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East (ICAANE),* Vienna, (Vol. 2, Pp. 511-519). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
Golani, A., & Wolff, S. R. (2025). *Tel Dover (Khirbet ed-Duweir) on the Yarmuk River: The Late Bronze and Iron Age levels.* Münster: Zaphon.
Goldreich, Y. (2003). *The Climate of Israel: Observation, Research and Application*. New York.
Gitin, S. (Ed.). (2015). *The ancient pottery of Israel and its neighbors: From the Iron Age through the Hellenistic period* (Vols. 1-2). Jerusalem: Israel Exploration Society; W. F. Albright Institute of Archaeological Research; Israel Antiquities Authority; American Schools of Oriental Research.
Hütteroth, W. D., & Abdulfattah, K. (1977). *Historical geography of Palestine, Transjordan, and southern Syria in the late 16th century*. Erlangen: Palm und Enke.
Kallner, D. (1944) "Jacotin's Map of Palestine, Surveyed During Napoleon's Campaign to in 1799", *Palestine Exploration Quarterly*, Pp. 157-163.
Kletter R. and Zwickel W. (2006). *The Assyrian Building of ʿAyyelet ha-Šaḥar*. ZDPV 122: 151-186.
Larsson, M., & Olausson, D. (1992). Archaeological field survey: Methods and problems. In A. Editor & B. Editor (Eds.), *The archaeology of the cultural landscape: Field work and research in a south Swedish rural region* (pp. 473-480).
Leibner, U. (2021). Galilee in the Second Century BCE: Material Culture and Ethnic Identity, In: *The Middle Maccabees Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom*, Pp 123-145 Athlanta.
Levi, S. and Edelstein, G. 1972. Cinq Années de Fouilles à Tel Amal (Nir David). *RB* 79: 325-367.
Lewis, R. Y., Avissar Lewis, R. S. and Finkel, M. 2020. "The Tale of a 'Tailing Pile': The Role of a Palaeolithic Flint Extraction and Reduction Site in the Frankish Defeat in the Battle of Hattin, 1187." *Landscapes* 21(1): 26-49.Liebowitz H, Dering JP. (2003). *Tel Yin'am I: The Late Bronze Age: Excavations at Tel Yin'am, 1976-1989*. Austin: Texas Archeological Research Laboratory, the University of Texas at Austin.
Libbey, William, and Franklin E. Hoskins. (1905). *The Jordan Valley and Petra*. New York: G. P. Putnam's Sons.
Lynch, W. F. (1855). Narrative of the Expedition to River Jordan. London . Libbey, William, and Franklin E. Hoskins. (1905). The Jordan Valley and Petra. New York: G. P. Putnam's Sons.
Maeir, A. (1997). *The material culture of the Central Jordan Valley during the Middle Bronze II period:* pottery and settlement pattern. Hebrew University of Jerusalem.
Maeir, A. M. (2010). *In the Midst of the Jordan*: The Jordan Valley during the Middle Bronze Age (ca. 2000-1500 BCE) - Archaeological and Historical Correlates. (Contributions to

the Chronology of the Eastern Mediterranean, Vol. 26). Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Mazar, B., Biran, A., Dothan, M., & Dunayevsky, I. (1964). '*Ein Gev: Excavations in 1961.* Israel Exploration Journal, 14 (1-2), 1-49.
Mazar, A. (2006). *Excavations at Tel Beth-Shean 1989-1996. Volume I, From the Late Bronze Age IIB to the Medieval Period*. Jerusalem: Israel Exploration Society and the Hebrew University of Jerusalem.
Mazar, A. (2019) Weaving in Iron Age Tel Reḥov and the Jordan Valley, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies*. The Pennsylvania State University Press.
Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2020). *Tel Rehov, A Bronze and Iron Age City in the Beth-Shean Valley. Volume I, Introductions, Synthesis and Excavations on the Upper Mound*.
Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2020). *Tel Rehov, A Bronze and Iron Age City in Beth-Shean Valley. Volume II, The Lower Mound*: Area C and The Apiary.
Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2020). Tel Rehov, A Bronze and Iron Age City in Beth-Shean Valley. Volume III, The Lower Mound: Areas D, E, F And G.
Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2020). Tel Rehov, A Bronze and Iron Age City in Beth-Shean Valley. Volume IV, Pottery Studies, Inscriptions and Figurative Art.
Mazar, A., & Panitz-Cohen, N. (2020). *Tel Rehov, A Bronze and Iron Age City in Beth-Shean Valley. Volume V, Various Objects and Natural-Science Studies*.
Mills, E. (1932). Census of Palestine, 1931: *Population of Villages, Towns and Administrative Areas*. Greek Convent & Goldberg Press, Jerusalem.
Moster, D. (2015). The Jordan as a non-boundary and the half tribes of Manasseh. In The river Jordan (Pp. 403-412). *ARAM* Society for Syro-Mesopotamian Studies, Forty-First International Conference, The Oriental Institute, Oxford University.
Na'aman, N. (1995). Rezin of Damascus and the Land of Gilead. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 111(2), 105-117.
Nadel, D. and Zohar I. "The Importance of Fishing in the Early Epipalaeolithic Ohalo II, Israel: An Overview and New Insights". *Quaternary International* 297 (2013): 173-183.
Roll, I., (2009), Between Damascus and Megiddo: Roads and Transportation in Antiquity across the Northeastern Approaches to the Holy Land, in: Di Segni, L., Hirschfeld, Y., Patrich, J. & Talgam, R. (editors), *Man near a Roman Arch: Studies Presented to Prof. Yoram Tzafrir*, Jerusalem, Pp. 1-20.
Sarisalo, A. (1927). *The Boundary Between Issachar and Naphtali: An archaeological and literary study of Israel's settlement in Canaan*. Helsinki.
Sergi O., Bezzel H., Tsur Y. and Covello-Paran K. (2021). Horvat Tevet in the Jezreel Valley: A Royal Israelite Estate. In K. Covello-Paran, A. Erlich and R. Beeri eds. *New Studies in the Archaeology of Northern Israel*. Jerusalem. Pp. 31-48.
Sergi, O. (2023). The Kingdoms of Israel and Judah. In: Radner K., Moeller, N. and Potts D. T., eds. *The Oxford History of the Ancient Near East Volume IV*: The Age of Assyria. New York.
Sergi, O. (2024). "Iron Age Levantine Polities and Their Material Culture, with a Case Study from Tel Reḥov, Northern Israel," *Oxford Journal of Archaeology* 43, no. 4.
Sergi, O., et al. (2024). Horvat Tevet, the Jezreel Valley: a village and an Israelite royal estate. *Levant*, 56(1), 94-114.
Shamir, O. (2013). Loomweights From Tell 'Amal. *Hadashot Arkeologiyot* - Excavations and Surveys in Israel 125: 1-8.
Smith, W. (1901). *Smith's Bible Dictionary: Comprising Antiquities, Biography, Geography, and Natural History* (Rev. ed.). A.J. Holman & Co.
Sneh, A., Bartov, Y., Weissbrod, T., & Rosensaft, M. (1998). *Geological Map of Israel*, 1: 200,000. Isr. Geol. Surv. (4 sheets).
Susnow, M., & Yahalom-Mack, N. (2021). Contextualizing an Iron Age IIA Hoard of Astragali from Tel Abel Beth Maacah, Israel. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 34(1), 58-83.
Strong, J. (1890). *Strong's Exhaustive Concordance of the Bible*. New York: Hunt & Eaton.
Tsukimoto, A., Kuwabara, H., Paz, Y., and Hasegawa, S. 2011. *Tel Rekhesh - 2009*. Hadashot Arkheologiyot-Excavations and Surveys in Israel 123 (Pp. 9).

Vaknin, Y., Shaar, R., Lipschits, O., Mazar, A., Maeir, A. M., Garfinkel, Y., Freud, L., Faust, , Tappy, R. E., Kreimerman, A., Ganor, S., Covello-Paran, K., Sergi, O., Herzog, Z., Arav, R., Lederman, Z., Münger, S., Fantalkin, A., Gitin, S., & Ben-Yosef, E. (2022). Reconstructing biblical military campaigns using geomagnetic field data. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, *119* (44), 1-7.

Vaknin, Y., Mazar, A., Shaar, R., & Ben-Yosef, E. (2023). Tel Beth-Shean in the Tenth - Ninth Centuries BCE: A Chronological Query and Its Possible Archaeomagnetic Resolution. In Bar S., E. A. Braun, & S. J. Wimmer (Eds.), *"And in Length of Days Understanding" (Job 12: 12): Essays on Archaeology in the Eastern Mediterranean and Beyond in Honor of Thomas E. Levy* (Pp. 787-810). Springer.

Vaknin, Y., Keidar-Goldberg A. (2024). Tel Niss Report - *in press*

Vaknin, Y., Granot R., Shalom N., Buzaglo-Yoresh E., Keidar-Goldberg A., and Münger S. (2025). "Pre-Excavation Identification and Dating of Iron Age Destruction Events." *Archaeological Prospection* 1-10.

Van den Brink E. C.M. (2017). Yavne'el, Tel Yin'am, Final Report. Hadashot Arkheologiyot Volume 129.

Vieweger, D., & Häser, J. (2007). Tall Zira'a: Five Thousand Years of Palestinian History on a Single-Settlement Mound. *Near Eastern Archaeology*, 70 (3), 147-167.

Yadin, Y. (1955). Some aspects of the strategy of Ahab and David (I Kings 20; II Sam. 11). Biblica, 36(3), 332-351.

מפות:

Conder, C. R., & Kitchener, H. H. (1880). *Map of Western Palestine in 26 sheets: from surveys conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*. London: Palestine Exploration Fund.

Survey of Palestine (1931). SIRIN, 1:20000 series. Sheet 19-22

Survey of Palestine (1942). JISR EL MAJAMI, 1:20000 series. Sheet 20-22

Survey of Palestine (1942). JISR ESH SH. HUSEIN, 1:20000 series. Sheet 20-21

Survey of Palestine (1943). SAMAKH 1:20000 series. Sheet 20-23, 21-23

Reichskartenstelle. (1918). *Karte von Palästina* 1:50,000: Blatt 36, Tiberias. Berlin.

Reichskartenstelle. (1918). *Karte von Palästina* 1:50,000: Blatt 44, Beisan (Beit Shean). Berlin.

Wyld, James. (1843). Map of Syria, Ancient and Modern, Including Palestine and Lebanon. London.

Abstract

This study reexamines the patterns of fortification, settlement, and spatial control of the Kingdom of Israel along its eastern border, in the Central Jordan Valley and the northern Beth Shean Valley, during Iron Age II. The starting point of the study is that this region, which has sometimes been seen in research as a less central area with limited urban and fortified settlements, in fact played an important role in the control system of the northern kingdom. Unlike more urban and developed areas, such as the Beth Shean Valley and Tel Rehov, the Central Jordan Valley is characterized by complex topographical and ecological conditions: sharp differences in elevation between the western highlands and the valley, a relatively small number of permanent water sources, deep stream channels, basaltic soils that are difficult to cultivate, and dependence on defined routes of movement. These conditions influenced the nature of settlement in the region, the choice of site locations, and the possibility of controlling movement between the highlands, the valley, and Transjordan. The purpose of this study is to examine whether it is possible to identify in the Central Jordan Valley a dispersed system of fortified sites, forts, and fortresses that functioned as part of a system of control, supervision, and administration of the Kingdom of Israel during Iron Age II. The study focuses on four key sites: Tel Yissakhar, Kh. Ziwan, Kh. ed-Deir, and Kh. Kush. These sites were chosen because of their strategic location, their possible location near roads, their control over stream openings and passes, their closeness to water sources or agricultural areas, and the evidence found at them for fortification remains and Iron Age pottery. In addition to these sites, Kh. Hardon was examined as a control site. Its finds do not allow it to be securely connected to the Iron Age II system. The research is based on a combination of focused field surveys, surface documentation, pottery collection, photography and mapping with an RTK drone, the creation of digital elevation models, and spatial analysis using GIS. This method made it possible to reexamine sites that had not been discussed in detail before, or that had not previously been defined as part of a fortification system. Unlike a broad regional survey that covers an entire area, the present study focused on selected polygons. These were chosen based on previous knowledge of the area, topographical location, architectural evidence, and location near routes of movement. This approach allowed a detailed examination of key sites, but it also requires caution in interpretation, since the findings are based mainly on surface survey and not on full stratigraphic excavation. The findings of the study point to the possible existence of a

dispersed settlement and fortification system in the Central Jordan Valley during Iron Age II. This system was not based on a continuous line of fortified cities or on one uniform line of fortifications. Rather, it was based on small and medium-sized sites located at topographical points of control. Some of the sites are located at the openings of streams descending from the highlands into the Jordan Valley, while others are connected to east-west routes linking the Jezreel Valley, the Yissakhar Heights, the Jordan Valley, and Transjordan. Tel Yissakhar, Kh. Ziwan, and Kh. Kush are located close to important routes of movement, while Kh. ed-Deir may represent a secondary control point or a site connected to an ancient route that has not yet been fully identified. The collected data suggests that the location of these sites was not random but may reflect a spatial logic of control over movement, crossings, and resources. The pottery collected at the sites points to significant activity during Iron Age II, especially in the Iron IIA-IIB phases. Comparison with the pottery assemblages from Tel Rehov helped refine the relative dating of some of the ceramic finds. In addition, finds from other periods were also identified at the sites. These finds indicate reuse, secondary construction, later damage, and changes in the function of the sites over time. This highlights the difficulty of identifying early fortification phases based only on surface remains. At the same time, it also shows the importance of survey as a tool for identifying research potential and for creating a basis for future test excavations. One of the main contributions of this study is the proposal to understand the forts and fortresses of the Central Jordan Valley not only as military installations, but as part of a wider system for managing a frontier zone. The location of the sites near roads, agricultural areas, water sources, and observation points suggests a combined function: supervision of movement, control of resources, protection of routes, and possibly also economic administration and storage. Evidence for storage installations at Tel Yissakhar and Kh. Ziwan strengthens the possibility that some of the sites served administrative and economic needs, and not only military ones. The study also discusses the role of the Jordan River as both a border and a zone of movement. The data suggest that the Jordan was not only a natural border separating west and east, but also a route that connected different regions. East-west routes descending from the highlands to the valley, the Jordan River crossings, and the connection with Transjordan turned the region into an active and dynamic frontier zone. In this context, the study also examines northern Transjordan and the area between Israel, Aram-Damascus, and Assyria. The historical and archaeological evidence shows

that the borders of control in this region were not stable or clear, but changed according to the political, military, and regional developments of the ninth and eighth centuries BCE. Recent studies on Transjordan, including the study of Tall al-Assara, support the understanding that during Iron Age II there were local and regional connections between different sites in Transjordan, and that east-west routes toward the Beth Shean Valley, Tel Rehov, and the Galilee were important for understanding the region.

The conclusion of this study is that in the Central Jordan Valley there was most likely a dispersed territorial control system that included fortified sites, roads, water sources, observation points, and agricultural areas. This system does not necessarily indicate a continuous border line or one uniform fortification system. Rather, it reflects a flexible spatial concept, adapted to the local landscape and to the needs of the Kingdom of Israel in a border region. The identification of sites as forts or fortresses based on survey requires caution, and the model proposed in this study needs further examination through future excavations. Still, the overall data suggest that the Kingdom of Israel operated in this region a system of supervision, movement, and administration. This system reflects a higher level of spatial and administrative planning than has previously been suggested. The study therefore offers a new reading of the Central Jordan Valley: not as an empty or unimportant area, but as an active frontier zone in which the border formed part of a wider royal system of control.

This work was carried out under the supervision of Prof. David Ben-Shlomo,
Department of Archaeology, Ariel University of Samaria.

Ariel University

A work submitted as a Master's thesis-equivalent essay in the The Jewish Heritage Department

The Fortress System of the Kingdom of Israel in the Central Jordan Valley

Ayelet Keidar-Goldberg

This work was prepared under the supervision of Prof. David Ben-Shlomo

May 2026

Dedicated to the memory of my family members who were murdered by the Nazis:
Mordechai, Ruth, and Luba Chizik, from Malyniv, Ukraine, 1942.
Leika (Aleks), Buba, and Moshe Shuv, from Grodno, Belarus, 1942.